

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR

47

CİLT / VOLUME

137

SAYI / NUMBER

271

ISSN

0255-0644

e-ISSN

2822-342X

SAYI:

271

ŞUBAT 2025
FEBRUARY 2025

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

e-ISSN:2822-342X

2025 / 271

ŞUBAT 2025

FEBRUARY 2025

DergiPark
AKADEMİK

EBSCOhost

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
ISAM.
TURKIYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

SÖBIAD

intihal.net

ACARINDEX

ERIH
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

türk eğitim indeksi

idealonline

ASCI
Asian Science Citation Index

LIBRARY
LIBRARY
OF CONGRESS

EuroPub
Directory of Academic and Scientific Journals

EZ3
Elektronische
Zeitschriftenbibliothek

İstanbul - 2025

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Aktif Matbaa ve Reklam Hizmetleri Sanayi Tic. Ltd. Şti. Osmangazi Mahallesi Genç Osman Caddesi No: 2 / C

Esenyurt / İstanbul **Telefon:** +90 212 698 93 54 **Faks:** +90 212 696 09 54 **Sertifika No:** 47477

Yayın Türü

4 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

e-ISSN: 2822-342X

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
500 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	1500 TL	3000 TL

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER	İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü
Prof. Dr. Volkan YURDADOĞ	Çukurova Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü
Prof. Dr. Ömer KURTBAG	Erciyes Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof. Dr. Sebahat Deniz	Marmara Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Prof. Dr. Veysel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi İktisat Bölümü
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Betül TEKİNSOY	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Teknik Editör	Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Editör	Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	yayin@turan.org
Cem MERİÇ	Türk Dili Editörü	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	cem.meric4817@gmail.com

Alan Editörleri / Field Editors			
Doç. Dr. Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü	gokcenozen@aydin.edu.tr
Prof. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	yunusemretekinsoy@gmail.com
Doç. Dr. Nalan KANGAL	İktisat	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Almus Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü	nalan.kangal@gop.edu.tr

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı	dizgi@turan.org

Bilim Kurulu / Science Board

Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Hülya ERAYDIN ARGUNŞAH • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Türkiye

Prof. Dr. Durmuş ARIK, Ankara Üniversitesi • İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Cemile KINACI BARAN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi-Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Üçler BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türkiye

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Güljanat KURMANGALIYEVA ERCİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Seyfettin ERDOĞAN • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Ayfer GEDİKLİ • Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN • Dumlupınar Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK • Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi / Türk Halk Edebiyatı, Türkiye

Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Türkiye

Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ • Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye

Doç. Dr. Turhan ADA • Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü

Doç. Dr. Öznur TULUNAY ATEŞ • Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri

Doç. Dr. Tuğba ERAY BİBER • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Elif BOYRAZ • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme, Türkiye

Doç. Dr. Nurlana GASIMLI MUSTAFAYEVA • Bakü Slayyan Üniversitesi, Azerbaycan

Doç. Dr. Esmâ ÖZDAŞLI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zebiniso KAMALOVA • İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü Türkiye

Dr. Öğretim Görevlisi Kadiyan BOOBEKOVA • Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Kırgızistan

Hakem Kurulu / Reviewer Board

Prof. Dr. Abdullah KÖK • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan

Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cemile KINACI • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Cezmi ERASLAN • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK • Aradah Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Güljanat ERCİLASUN • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Metin ÖZKUL • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU • İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye

Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Orhan DOĞAN • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye

Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Recai COŞKUN • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye

Prof. Dr. Recep SEYMEN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Reşat GENÇ • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Saadetin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sabri SÜMER • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,

Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Sebahat DENİZ • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Svetlana ÇERVOJE • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya

Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD

Prof. Dr. Uçer BULDUK • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya

Prof. Dr. Yılmaz KOCASAVAŞ • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye

Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye

Doç. Dr. Besire AZIZALIEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM • Ankara Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Meşkur YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Uğur GÜRSU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK KADIOĞLU • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.

- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.

- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "*bilgilendirilmiş onam*" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak

gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırma ile ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'nca dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmaları teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayınlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında yılda 3 defa (Şubat; Haziran; Ekim) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda *Orta Asya: Türkistan; Maveraü'n-Nehir: Aşağı Türkistan; Amu-Derya: Ceyhun; Sir-Derya: Seyhun; Türk Cumhuriyetler; Türk Cumhuriyetleri* gibi millî terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Dergi kuralları hakkında bilgi dergimizin dergipark sayfası üzerinde yer almaktadır. Kurallara uygun hazırlanmayan makaleler dergi sekreteryası tarafından teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir.

TDA dipnot sistemi olarak Chicago modelini benimsemektedir. Atıfların yapılandırılması için

https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html adresinden ilgili kurallar incelenebilir. (Bağlantı için aşağıdaki kare kodu kullanabilirsiniz.)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

BEYLİKLER DÖNEMİNDE ORTAYA KONAN KUR'AN TERCÜMELERİNİN DİLİ HAKKINDA <i>ABOUT THE LANGUAGE OF THE QUR'AN TRANSLATIONS REVEALED DURING THE ANATOLIAN BEYLIKS PERIOD</i> Nurcan Öznel GÜDER - Mustafa ÖZKAN	1
KUTSAL KENT KUDÜS KARABAT'IN KUDÜS'ÜN GÖNÜLLÜ SÜRGÜNLERİ ADLI ESERİNE SEMİYOTİK BİR BAKIŞ <i>A SEMIOTIC ANALYSIS OF AYŞE KARABAT'S VOLUNTARY EXILES OF JERUSALEM: THE SACRED CITY OF JERUSALEM</i> BurcuNardaSARHUŞ.....	39
GÜNEY AZERBAJYAN AYDINLARINDAN ALİ TEBRİZLİ'NİN DİL VE EDEBİYAT KİTABI <i>THE LANGUAGE AND LITERATURE BOOK BY ALI TABRIZLI, AN INTELLECTUAL FROM SOUTH AZERBAIJAN</i> Neslihan AYDINLI - Nabi AZERÖĞLU	61
ENERJİ GÜVENLİĞİ BAĞLAMINDA TÜRKMENİSTAN ENERJİ DİPLOMASİSİ <i>TURKMENISTAN'S ENERGY DIPLOMACY IN THE CONTEXT OF ENERGY SECURITY</i> Bahar ÖZSOY	87
TÜRK DEVLETLERİ VE ENERJİ KRİZİNİN YANSIMALARI <i>TURKIC STATES AND REFLECTIONS OF THE ENERGY CRISIS</i> İbrahim Bora ORAN	115

Beylikler Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercümelerinin Dili Hakkında

*About the Language of the Qur'an Translations Revealed During the Anatolian
Beyliks Period*

Nurcan Öznal Güder*
Mustafa Özkan**

* Dr., İÜ - Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel
Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi
Orcid Id: 0009-0007-6785-6208

** Prof. Dr., İÜ Edebiyat Fakültesi Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi
(Emekli)
Orcid Id: 0009-0001-7919-3153

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Dr. Nurcan Öznal Güder, İÜ - Cerrahpaşa
Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi
Öğretim Üyesi, İstanbul-Türkiye,

E-posta / E-mail:
nurcan.guder@iu.edu.tr
mmoazkan@istanbul.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date:
24 Kasım 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
12 Aralık 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:
Nurcan Güder, Mustafa Özkan, "Beylikler
Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercümelerinin
Dili Hakkında", *Türk Dünyası
Araştırmaları* 137, Sayı 271, (2025): 1-38.

doi: 10.55773/tda.1395551

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Selçuklu Devletinin yıkılmasından sonra bu devletin hâkimiyet sınırları içinde kurulan beyliklere Anadolu Beylikleri adı verilmektedir. Bunlar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Türkmen beyleri tarafından kurulmuşlardır. Kurulan her beylik yıkılan Selçuklu Devletinin yerini almak istediğinden birbirleriyle sürekli bir mücadele halinde bulunuyorlardı. Aralarında bu mücadele devam ederken bilimsel çalışmalara da önem veriyorlar, yönetimleri altındaki bölgelerde bilimsel çalışmalar yapılmasına da özen gösteriyorlardı. Ayrıca sanatçıları destekleyerek onların Türkçe eser yazmalarını da özendiriyorlardı. Beylerin bu yakın ilgisi sayesinde Beylikler döneminde gerek telif gerekse tercüme pek çok Türkçe eser yazılmıştır. Bunlar arasında Kur'an tercüme, Türk dilinin tarihsel sözlük çalışmaları ve Türk nesir dilinin gelişim çizgisini belirlemek açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu yazıda Beylikler döneminde yazılan Kur'an tercüme tanıtılıp bunların dili üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Beylikleri, Tercüme Eserler, Kur'an Tercüme, Türk Dili Tarihi.

Abstract

After the collapse of the Seljuk Empire, the principalities established within the borders of the domination of this state are called Anatolian Beyliks. They were established by Turkmen beys (chiefs) in various regions of Anatolia. Since every "beylik" established wanted to replace the destroyed Seljuk State, they were in a constant struggle with each other. While this struggle was going on among them, they also attached importance to scientific studies, and they also took care to establish structures such as madrasahs and libraries in order to ensure that scientific studies were carried out comfortably in the regions under their management. They also supported artists and encouraged them to write works in Turkish. Thanks to this close interest of the beys, many Turkish works, both copyrighted and translated, were produced during the Beyliks period. Among these,

translations of the Qur'an have a special importance in terms of the history of the Turkish language. In this article, we will focus on the language of the Qur'an translations written during the Beyliks.

Keywords: *Anatolian Beyliks, Translated Works, Qur'an Translations, History of Turkish Language.*

Giriş

Beylikler dönemi hem Türk dili hem de Kur'an tercümelere açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Çünkü o zamana kadar Selçuklu Devletinin yönetimi altında bulunan yerlerde Türkçe resmi dil ve edebiyat dili durumunda değildi. Selçuklularda bilimsel çalışmalarda ve yazışmalarda Arapça; edebi eserlerde Farsça kullanılıyordu. Bu iki dil, özellikle Farsça, yönetim çevrelerince büyük itibar görüyor, devletin resmi dili olarak kullanılıyordu. Türkçe ise halk arasında bir konuşma dili düzeyinde kalıyordu. Fars diline karşı bu ilgi yalnızca Anadolu Selçuklularında görülüyordu; Türkistan'da da durum farklı değildi. Hatta Çağatay Türkçesinin kurucusu Ali Şir Nevai, Türk gençlerinin kendi dillerine bu denli kayıtsız kalmalarını eleştirerek Farsçanın Türkçeden daha ileri düzeyde bir dil olmadığını söylüyordu. Bu görüşünü ispatlamak için de "İki Dilin Karşılaştırması" anlamında *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adında bir eser yazmıştı. Bu eserinde Nevai, Türkçenin hangi yönleriyle Farsçadan üstün olduğunu belirtmiş, bütün ömrünü Türkçe için tüketmiş ve Türk yazarlarına Farsçaya gereksinim duymayacak kadar güçlü bir edebi dil oluşturmaya çalışmıştır. Nevai'ye göre, Türk şairlerinin kendi dillerine önem vermemelerinin, Farsçaya değer vermelerinin iki sebebi vardır. Birincisi, geleneğin tesiri, ikincisi Farsçanın kolay, Türkçenin zor olmasıdır. Türkçenin halk arasında kullanıldığı, fazla işlenmediği, ihmale uğradığı, buna karşılık Farsçanın çok daha önceden işlenip edebi bir dil haline getirildiği göz önünde tutulursa, Farsça yazmanın Türkçe yazmaktan daha kolay olduğu anlaşılır. Farsça yazmanın yaygın olması ise, oldukça eski ve kuvvetli oluşu idi. Şiire ilgi duyan ve yazmaya yeni başlayan gençler, Farsça yazmayı görenek edinmeleri görünce, onlara uyum sağlamak zorunda kalıyorlardı. Çünkü, şirden sanattan anlayanlar hep Farsça konuşuyorlar, Türkçe bilmiyorlardı. Böylece Türk genç şairleri bunların dilinde yazmak zorunda kalıyorlardı. Nevai bu durumu *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de şöyle ifade etmektedir:

"Türk halkının güzel yazarlarının hepsi Sart dili ile nazmet-sinler, hiç Türk dili ile söylemesinler. Bu ihtimali akla getirmek bile mümkün değil. Hiç şüphesiz çoğu söyleyemiyorlar! Söyleseler bile Sart'ın Türk dili ile nazmetmesi gibi! Fasih Türkler huzurunda okuyamayacaklar ve kabul ettiremeyecekler. Okusalar, her sözlerine yüz kusur bulunacak, her terkiplerine yüz itiraz varid olacak. İşte bu bakımlardan şu anlaşılır: Bu dilde garip sözler ve ifadeler çok olmasına rağmen bunları hoş giden bir tertip ve cezbedici terkipler ile bağlamanız zorluğu vardır. Mübtedi tabiatı o nazmı müşküller içinde bağla-

maktan incinip nefret eder ve daha kolayca doğru meyleder. Pek çok kez bu durumla karşılaşınca tabiatı huy etmiş olur. Tabiat mutad olunca, kendi alışmış olduğunu bırakıp kazanılması daha müşkil olan bir başka alışkanlığa yönelmesi, meydana gelmesi zor olan bir şeydir. Yine o, işe yeni başlayan kişi kendi soyundan olan âcizleri de işte bu yola eğilimli, hatta meşgul olduklarını görür ve gelenek haline gelen devrin yolundan çıkmayı uygun bulmaz ve böyle kalır. Yine mübtedi için âdettir: Yaradılıştan gelen bir özellikle ortaya koyduklarını, her halükârda kendi yarattığı kendine hoş gelecek şekilde yaratılmış olduğundan ister ki onu bu işten anlayanlara arz edip kendini göstere. Bu işten anlayanlar Farsça konuşanlardır ve Türkçeden de nasiplerini almamışlardır, bu yüzden mübtedi tabiatı, o yönden yüz çevirip bu işle meşgul olanlar tarafına meyil gösterir. Nitekim bu zamanda böyle olmuştur.”¹

Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla ortaya çıkan Beylikler döneminde Farsçanın üstünlüğü sona ermiş ve Türkçeye dönüş hareketi başlamıştı. Bunda da başta bulunan beyler önemli rol oynamıştır. Çünkü bu beyler Arap-Fars kültürüne pek aşina değillerdi. O bakımdan şair ve yazarlardan eserlerini Türkçe yazmalarını istiyorlar, bilinçli bir şekilde Türkçeyi öne çıkarıyorlardı. Bu bilinçli tutum sayesinde Türkçe artık beylerin saraylarında itibar konumuna yükselmişti. Ayrıca Karamanoğlu Mehmet Bey'in Türkçenin bağımsızlığı konusundaki buyruğu da öteki beylere bir örnek olmuş ve Türkçecilik hareketi büyük bir hız kazanmıştı. Bu fermanla Türkçenin Anadolu'da resmi dil kimliği kazandığı kabul edilmektedir. Ancak buyruğun kimin tarafından verildiği ve nasıl uygulandığı konusu pek açık değildir.² Zira Karamanoğlu'nun saltanat süresi çok kısa olmuştur. Kaynaklarda bu sürenin otuz yedi gün olduğu ifade edilmektedir.³

Hem Anadolu beylerinin kendi millî dillerine bağlılıkları hem de şair ve yazarların Türkçecilik anlayışıyla eser yazmaları, Beylikler döneminde bilim ve kültür hayatına bir canlılık getirmişti. İşte bu tutum sayesinde Beylik merkezlerinde pek çok Türkçe eser ortaya konmuştur. Yazılan bu eserlerin büyük çoğunluğu dini konularda olmakla birlikte, örneğin baytarlık, avcılık, kıymetli taşlar, yiyecekler ve sağlık gibi farklı konularda da pek çok bilimsel eserler yazılmıştır. Yazılan bu eserler de genellikle Farsçadan ve Arapçadan çeviri yoluyla meydana getirilmiştir.

Çeviri eserler arasında Kur'an çevirilerinin önemli bir yeri vardır. Beylikler dönemindeki Kur'an çevirileri daha çok kısa surelerin tercümeleri biçiminde-

¹ F. Sema Barutçu Özönder, haz., *Ali Şir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn: İki Dilin Muhakemesi* (Ankara: TDK Yay., 1996), 213-214.

² Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul etti?," *TTK- Belleten*, 64 (2000): 51-57.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: TTK, 1988), 6.

dir Bu sureler de Fatiha, İhlas, Yasin sureleri; Tebareke ve Amme cüzü tefsirleridir. İbadet amacıyla ve Arapça dil öğretiminde kullanılmaları sebebiyle kısa surelerin tercümelerinin tercih edildiği belirtilmektedir. Tercümelerin sırf bu amaçlarla yazıldığı söylemek pek de isabetli değildir. Bunların ötesinde başka sebepler de olmalıdır.

Bu çalışmada Beylikler döneminde yapılan Kur'an tecümleri, özellikle kısa sure çevirileri, çeviri sebepleri, çeviri teknikleri, içerdikleri dil malzemeleri vb. açılarından ele alınıp değerlendirilecektir. Yöntem olarak önce çevirilerde kullanılan usuller belirlenip, o usulle yapılmış tercümeden örnek verilecektir. Böylece kuramsal olarak verilen bilgiler uygulanmış biçimiyle okuyucuya sunulacaktır. Bu ilk tercümler daha sonra yapılan Kur'an tercümlerine model oluşturduklarından Türkçe meal-tefsir geleneğinin oluşmasında büyük öneme sahiptirler. Ayrıca geniş ve açıklamalı biçimde yapılan tercümlerin Türk nesir dilinin gelişmesine de büyük katkıları olmuştur. Kaynak metnin kutsal bir metin olması dolayısıyla tercümleri yaparken mütercimler yanlış yapmama düşüncesiyle tercümelere büyük özen göstermişler, daha önce yapılan tercümelere de yararlanmak suretiyle kelimelere en doğru anlamı vermeye çalışmışlardır. O bakımdan tercümler Türk dili sözlükçülük tarihin güvenilir metinleri arasında yer alırlar.

1. Kur'an-ı Kerim Hakkında

Kur'an-ı Kerim Allah tarafından Hz. Muhammed'e vahyedilmiş ilâhi bir kitaptır. Bu kitap Hz. Muhammed'e bütünüyle bir anda indirilmemiş, Hz. Muhammed'in yirmi üç yıllık peygamberliği süresince parça parça inmiştir. Alak suresinin ilk ayetiyle başlayan Kur'an'ın vahyi Peygamber'in vefatına kadar devam etmiş, Hz. Muhammed'in vefatından kısa bir süre önce inen Bakara suresinin 281. ayetiyle de son bulmuştur.⁴

Hz. Muhammed, kendisine indirilen Kur'an parçalarını "vahiy kâtibi" denilen yazıcılarına yazdırırdı. Vahiy geldikçe Hz. Peygamber, gelen ayetlerin hangi surenin neresine yazılacağını vahiy kâtiplerine bildirir; onlar da ayetleri bildirilen yere yazarlardı. Bu düzenleme Cebrail'in Hz. Muhammed'e işaretiyle yapılırdı. Bu hususta âlimler fikir birliği içindedirler.⁵ Ayetlerin ve surelerin düzeni kronolojik sıraya göre değil ayetler ve sureler arasındaki anlam ilişkilerine göre yapılırdı. Vahiy kâtipleri ayetleri yazdıktan sonra Hz. Muhammed, yazılan metni kontrol etmek amacıyla, vahiy kâtiplerinden, onu kendisine tekrar okumalarını isterdi.

Ayetler, yazıldıktan sonra korunaklı bir yerde özenle saklanırdı. Yazılan Kur'an parçaları Hz. Muhammed'in belirlediği düzene göre ezberlenir ve ibadetlerde okunurdu. Hz. Muhammed'in kendisi de gelen vahyi hemen ezberlerdi. Çünkü Allah, O'na: "Biz Sana öğreteceğiz ve [öğrendiklerinden hiçbirini]"

⁴"Allah'a döneceğiniz, sonra herkesin kazancının kendisine eksiksiz geri verileceği ve hiç kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı Günü aklınızdan çıkarmayın." Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*. trc. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2009), 137.

⁵Abdülhamit Birişik, "Kur'an," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, (2002): 387.

unutmayacaksın, Allah'ın [unutmanı] diledikleri hariç; çünkü [yalnız] O'dur insanın kavrayışına açık olan her şeyi ve [ondan] gizli olanları bilen" (A'lâ suresi, ayet 6,7) buyurmuştur. Ramazan ayı gelince, Hz. Muhammed, o vakte kadar indirilmiş olan Kur'an parçalarını Cebrail aleyhisselama okur, onunla karşılaştırırdı. Hz. Muhammed'in sağlığında Kur'an-ı Kerim'in ayetleri bir araya getirilip kitap durumuna getirilmemişti; çünkü vahiy gelişi devam ediyordu ve ne zaman kesileceği de bilinmiyordu. Bununla birlikte inen bütün Kur'an parçaları yazılmıştı ve onları ezberleyenlerin hafızalarında muhafaza ediliyordu.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ashap da Kur'an'ın yazılması, okunması, ezberlenmesi ve korunması konularında çok hassas davranmışlardır. Yemame Savaşı sırasında Kur'an'ı ezbere okuyan pek çok sahabe şehit düşmüştü.⁶ Bu vaziyet Hz. Ömer'i endişelendirmişti. Hemen Hz. Ebu Bekir'e geldi: "Hz. Peygamber'in sahabileri Yemame'de ateşe düşen pervaneler gibi düşüyorlar. Bunların, ortaya çıkacak benzeri bir fırsatta aynı şekilde şehit olacaklarından endişeliyim. Halbuki bunlar, Kur'an'ın hâfızlarıdır. Böyle giderse Kur'an kaybolup unutulacaktır. Keşke sen Kur'an'ı bir araya getirip yazdırsan"⁷ diyerek kaygılarını belirtti. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir de Zeyd b. Sabit başkanlığında bir heyeti bu işle vazifelendirdi. Heyet, yoğun bir çalışmayla, yazılı Kur'an malzemelerini, toplayarak Hz. Ebu Bekir'e teslim etti. Bu derleme "Mushaf" olarak adlandırıldı. Bu Mushaf Ebu Bekir'in yanında bulunuyordu, ölümünden sonra Hz. Ömer'e, onun vefatı ile de Hz. Ömer'in kızı ve aynı zamanda Hz. Peygamber'in eşi olan Hafsa iktisap etti.⁸

Hz. Osman'ın halifeliliği döneminde devletin sınırları genişledi. Arapça konuşmayan pek çok insan Müslüman oldu. Ayrıca Arapçanın da birtakım lehçe ve şive farkları bulunuyordu. Bu yüzden Kur'an farklı farklı okunmaya başlandı. Bu farklı okunuşlar ise derin ayrılıklara yol açıyordu. Hz. Osman insanları tek okuyuşta birleştirmek amacıyla, Hafsa'nın elindeki ilk Mushaf'ı alarak çoğaltmayı kararlaştırdı. Zeyd b. Sabit başkanlığında bir heyet oluşturdu ve Kur'an'ı yazma görevini verdi. Kur'an'ı yazarken herhangi bir kelimenin yazımında anlaşmazlığa düştükleri zaman da Kureyş lehçesini kullanmalarını tavsiye etti, çünkü Kur'an'ın bu lehçe üzerine indiğini söyledi.⁹ Kur'an'ın yazımı tamamlandıktan sonra da bu nüshadan yedi adet nüsha yapılmasını istedi. Çoğaltılan Kur'an nüshaları Mekke ve Basra'ya, Küfe ve Şam'a, Yemen ve Bahreyn'e gönderildi. Kur'an'ın bir nüshasının da Medine'de kalmasına karar verildi. Hafsa'nın Mushaf'ı da kendisine iade edildi.¹⁰

2. Kur'an'ın Diğer Yabancı Dillere Tercümesi Hakkında

Kur'an-ı Kerim, daha Hz. Muhammed sağ iken Arapçadan başka dillere

⁶ Mustafa L. Bilge, "Yemame," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, (2013): 399.

⁷ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Trc. Abdülaziz Hatip ve Mahmud Kanik, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 46.

⁸ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* C. 1 (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyatı, 1988), 10.

⁹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 10-11.

¹⁰ Birışık, "Kur'an", 386.

tercüme edilmeye başlanmıştır. Örneğin İranlılar Hz. Peygamber'in sahabelelerinden olan Selman-ı Farisi'ye mektup göndererek Kur'an'ın Fatiha suresini Farsça yazmasını istemişlerdir. Selman-ı Farisi de Hz. Peygamber'in izniyle besmeleyle birlikte Fatiha suresini Farsçaya çevirmiştir.¹¹

İslamiyet ilk andan itibaren hem Arap olmayan hem de Arapça bilmeyen toplumlar tarafından da kabul edilmiştir. Müslüman olan toplumlarda din adamları ve bilginler, Kur'an-ı Kerim'in mesajını daha iyi anlayabilmek ve daha rahat açıklayabilmek için Kur'an'ın tercüme ve tefsirine önem vermişlerdir. Böylece İslam'ın ilk yıllarından itibaren Kur'an diğer dillere tercüme edilmeye başlanmıştır. İslamiyet bütün insanlığa seslenen evrensel bir dindir. Bu da Kur'an-ı Kerim'in pek çok dünya dillerine tercüme edilmesini sağlamıştır. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim dünyada en çok tercüme edilen eserler arasına yer almaktadır. Kur'an-ı Kerim'in 139 dile tercümesinin gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.¹² Kur'an-ı Kerim önce Samanoğulları'ndan Mansûr b. Nuh zamanında (350-365 / 961-976) Farsçaya çevrilmiştir. Tercüme yapan heyet arasında Türk asıllı bilginlerin de bulunduğu bildirilmektedir.¹³ Heyet hükümdarın emriyle İbn Cerir et-Taberi'nin *Câmiu'l-beyân* adlı tefsirini özetleyerek Farsçaya çevirmiştir.¹⁴ Tercüme satır-altı tercüme tekniği ile yapılmış bir tercüme olup Farsça kelimeler Arapça kelimelerin hemen altına yazılmıştır. Böylece Türkçe ilk Kur'an tercüme için de, bu ilk Farsça Kur'an tercümesi, bir örnek olmuştur. Belki Türkçe ilk Kur'an tercümesini de bu heyetteki Türk bilginler gerçekleştirmiştir.

3. Kur'an'ın Türkçeye Tercümesi Hakkında

Türkler daha Uygurlar zamanında kabul ettikleri Budizm ve Maniheizm gibi dinlerin metinlerini özenli bir biçimde Türkçeye çevrilmişlerdir. Bu dinlere ait terimleri Türkçeleştirmek için büyük çaba harcamışlar, çeviri yoluyla Türkçe terimler türetmişlerdir. Dile aldıkları yeni kavramlara ya doğrudan doğruya karşılıklar bulmuşlar veya denk türetmeler gerçekleştirerek dilin söz varlığına katkıda bulunmuşlardır.¹⁵ Bu bakımdan Türklerin kutsal metinleri kendi dillerine tercüme etme konusunda birikimleri ve tecrübeleri oluşmuştu. İslam dinini kabul ettikten sonra, Arapça bilmeyen Türkler için dinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye tercüme ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyaçla hem ibadetlerini daha bilinçli yapmak hem de kutsal kitaplarını daha iyi anlamak için Kur'an'ı Türkçeye tercüme etmişlerdir. Ancak ilk Türkçe Kur'an tercümesinin ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Böyle olmakla birlikte, ilk Türkçe tercümenin, Farsça tercümeyle aynı zamanda yapılmış olabileceği

¹¹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 104.

¹² Hidayet Aydar, "Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993), 53.

¹³ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 200.

¹⁴ Abdulkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercüme Üzerine Bir İnceleme* (Ankara, 1961), 7-8.

¹⁵ Reşit Rahmeti Arat, "Uygurlarda İstıhlara Dair," *Türkiyat Mecmuası* 7-8, (1942): s. 56-81.

kanaati yaygındır.¹⁶ Abdülkadir İnan, Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesinin, Farsça tercümeden takribî yüz yıl sonra, yani XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olabileceğini ifade etmektedir.¹⁷ Bu ilk tercümeden sonra Kur'an'ın hem Doğu Türkçesine hem de Batı Türkçesine birçok tercümesi gerçekleştirilmiştir. Doğu Türkçesiyle yapılan tercümelere Farsça ilk Kur'an tercümesi esas alınarak yapıldığını kabul görmektedir.

Günümüze ulaşan en eski Kur'an-ı Kerim'in tercümeleri Türkistan kökenli olup Doğu Türkçesiyle yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in 12-16. yüzyıllar arasında Doğu Türkçesiyle yazılmış sekiz nüsha tercümesi bilinmektedir. Bunlar ya kelime kelime yapılan satır-altı tercüme veya geniş tefsirli tercümelecilerdir. Kur'an-ı Kerim'in mevcut tercümelecilerinden beş adet satır-altı, üç adet ise tefsirli tercüme vardır.¹⁸ Doğu Türkçesi ile yapılan bu tercümelecilerin kimin tarafından yapıldıkları belli değildir. Yazanlar bilinmediği gibi bunlardan bazılarının yazıldığı yer ve zaman da bilinmemektedir. Doğu Türkçesi ile yazılan Kur'an tercümelecilerinin bir kısmı farklı şive özelliklerini ihtiva etmektedir. O bakımdan bunların farklı bölgelerde yazılmış olması ihtimal dâhilindedir. Bu tefsirler anonim bir nitelik taşımaktadır; hatta bazıları "Anonim Tefsir" diye de anılmaktadır.¹⁹ Doğu Türkçesiyle yapılan Kur'an tercümelecileri şunlardır:

Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshası:

İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada kayıtlıdır. Bu tercüme, Doğu Türkçesi satır-altı Kur'an tercümelecilerinin en eskisi olarak kabul edilmektedir.²⁰ Eser üzerinde Abdullah Kök ve Suat Ünlü bu eser üzerine doktora çalışması yapmışlardır.²¹ Ahmet Topaloğlu söz konusu nüsha üzerinde Ekrem Ural'ın doktora çalışması yaptığını bilgi verse de²² henüz bu çalışma ortaya çıkmış değildir.

Özbekistan Nüshası:

Özbekistan İlimler Akademisi bünyesinde bulunan El Biruni Şarksinaslık Enstitüsü'nde 2008 numara ile kayıtlı olan bu Kur'an tercümesi eksik bir tercümedir. Satır-arası şeklinde olan bu tercümede Arapça ile yazılan kelimeler Türkçe ve Farsça kelimelerle tercüme edilmiştir, yani iki dilli bir tercüme niteliği taşımaktadır. Eseri Emek Üşenmez çalışmış, doktora tezini yazmış ve eseri yayımlamıştır.²³

¹⁶ Zeki Velidi Togan, "Londra ve Tahran'daki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair," *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3, (1959-1960): 135.

¹⁷ İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercüme Üzerine Bir İnceleme*, 8.

¹⁸ Janos Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelecileri," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21, (1975): 15-24. Ayrıca bk. Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercümelecileri Üzerine - I," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı 39 (2010): 115-159.

¹⁹ Halil İbrahim Usta, *Orta Asya Kur'an Tefsiri: Metin- Tıpkıbasım* (Ankara, 2011), 10.

²⁰ Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümelecileri," 17.

²¹ Suat Ünlü, "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş-Metin-İnceleme-Dizin" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004); Abdullah Kök, "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş-Metin-İnceleme-Dizin" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004).

²² Ahmet Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi: I. Cilt: Giriş-Metin* (İstanbul 1976), 11.

²³ Emek Üşenmez, *Türkçe İlk Kur'an Tercümelecilerinden Özbekistan Nüshası, Satırarası Türkçe-Farsça Tercümesi* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013).

İngiltere Nüshası:

Manchester’da, John Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar bölümünde MSS. 25-38 numarada kayıtlıdır. Satır-arası tercüme tekniği ile yapılmış olup Arapça kelimelere Türkçe ve Farsça karşılıklar verilmiştir. Bu tercüme de Özbekistan nüshası gibi iki dilli bir tercümedir. Tamamı 30 ciltten oluşan eserin 14 cildi elde bulunmaktadır. Janos Eckman eserin sözlüğünü yazarken Türkçe, Farsça ve İngilizce karşılıkları vermiştir.²⁴ Türk Türkologlarından olan Aysu Ata da bu tercüme üzerinde çalışıp eseri giriş, metin, notlar ve dizin şeklinde hazırlayıp yayımlamıştır.²⁵

Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası:

Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii, 2 numarada bulunmaktadır. Harezmi Türkçesiyle yazılmış satır arası bir tercümedir. 583 yapraktan oluşan eser eksiksizdir. Eser üzerinde doktora çalışması hazırlayan Gülten Sağol eseri üç cilt halinde yayımlamıştır.²⁶

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Nüshası:

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü 3966 numarada bulunmaktadır. Tercüme farklı şive özelliklerini taşımaktadır. Kelime kelime bir tercüme olmakla birlikte yer yer uzun açıklamalar da yapılmıştır. Bu nüshayı bilim dünyasına ilk tanıtan Türk Türkolog’u Nuri Yüce olmuştur.²⁷ Sonrası eser üzerinde birden çok yüksek lisans çalışmaları yaptırmıştır.²⁸

Topkapı Sarayı III. Ahmet Nüshası:

Bu nüsha, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü 16 numarada kayıtlıdır. Eser, tefsirli tercüme özelliğini taşımaktadır. Bu nüshanın bir tercümesi de Konya Mevlâna Müzesi Kitaplığı’nda 66624/921 numarada korunmaktadır. Abdülkadir İnan, Konya nüshasını inceleyip tefsirin Özbek hanlarından Ubeydullah Han (1511-1530) döneminde yazılmış olabileceğini

²⁴ Janos Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapest: Akademia Kiado, 1976).

²⁵ Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin-Notlar-Dizin* (Ankara: TDK Yayınları, 2004).

²⁶ Gülten Sağol, *An Inter-Linear Translation of the Qur’an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, I. Introduction and Text* (Harvard University, 1993); Sağol, *II. Glossary* (Harvard University, 1995); Sağol, *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section One: 1b-300b* (Harvard University, 1996); Sağol, *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b* (Harvard University, 1999).

²⁷ Nuri Yüce, “Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen,” in *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker*, ed. Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993), 221-227.

²⁸ Osman Toker, “Karışık Dilli Kur’an Tercümesi: Varak no: 109b-144a” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2000); Ayşe Uyansoy Hillhouse, “Karışık Dilli Kur’an Çevirisi: Varak no: 1a-37a” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006); Cengiz Müfettişoğlu, “Karışık Dilli Bir Kur’an Çevirisi: Varak no: 37b-72a” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006); Recep Yılmaz, “Karışık Dilli Kur’an Çevirisi: Varak no: 1839b-222a” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007).

nakletmektedir.²⁹ Tefsirin dili Çağatayca'dır. Nüsha üzerinde Hamza Zülfikar doktora,³⁰ İbrahim Taş yüksek lisans çalışması hazırlamıştır.³¹

Anonim Tefsir:

Bu nüsha, Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı Cod. Mus. As. 332 co-Wabi-dov 1914 bölümünde ve 2475 numarada muhafaza edilmektedir. Orta Asya Tefsiri veya Anonim Tefsir olarak da bilinmektedir. Aslında eser satır arası bir tercüme özelliği taşımaktadır. Ancak ayet ve surelerin açıklanması için bazı hadis, kıssa ve çeşitli hikâyeler eklendiğinden “tefsir” olarak da adlandırılmıştır. Tefsir üzerinde Halil İbrahim Usta yüksek lisans çalışması hazırlamıştır.³² Sonra da eseri metin ve tıpkıbasım halinde yayımlamıştır.³³ Eserin sözlüğü ise Borovkov tarafından hazırlanmıştır.³⁴ Sözlük, Türkçeye de çevrilmiştir.³⁵

Tercüme-i Tefsir-i Yakub-i Çerhî:

Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsünde nadir eserler arasında P:7180 envanter kaydıyla muhafaza edilmektedir. Yakub-ı Çerhî hazretlerinin Farsça tefsirinin Özbek Türkçesine çevirisidir. Hemedanlı Hacı adında biri tarafından (993/1585) yılında tercüme edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in 29.ve 30. Cüzlerinin tefsiridir. Emek Üşenmez tefsiri giriş, gramer, inceleme, metin, dizin ve tıpkıbasım halinde yayımlamıştır.³⁶

4. Beylikler Döneminde Meydana Getirilen Kur'an Tercümeleri Hakkında

Malazgirt Savaşı'ndan itibaren çeşitli tarihlerde Anadolu'ya büyük miktarda Türkmen boyları geldi. Bunlardan bir kısmı başlarındaki beyleri ile birlikte sınırları korumak üzere sınır boylarına yerleştirilmişlerdi.³⁷ Uç beyi olarak görev yapan bu beyler, düşman saldırılarına engel olurlar, zaman zaman da düşmana karşı saldırı düzenlerlerdi. Böylece sınırlar güven altında tutulurdu.

Selçuklu Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilen bu beyler, zamanla Selçuklularla ilişkilerini keserek buldukları topraklarda kendi adlarına bağımsız beylikler oluşturmaya başladılar. Böylece Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda birçok beylik kuruldu. Her beylik kendi hâkimiyet alanı içerisinde hem fikir hareketlerine hem de imar faaliyetlerine büyük önem veriyor-

²⁹ Abdülkadir İnan, “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri,” *TDAY-Belleten 1962*, (1963): 61-62.

³⁰ Hamza Zülfikar, “Çağatayca Kur'an Tefsiri” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1970).

³¹ İbrahim Taş, “Çağatayca Kur'an Tefsiri (21a-41b): Giriş-Metin-Dizin” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001).

³² Halil İbrahim Usta, “XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesi ile Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989).

³³ Halil İbrahim Usta, *Orta Asya Kur'an Tefsiri: Metin- Tıpkıbasım* (Ankara, 2011).

³⁴ A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.* (Moskva, 1963).

³⁵ Halil İbrahim Usta ve Ebulfez Amanoğlu, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı: XII-XIII. yüzyıllar* (Ankara: TDK Yay., 2002).

³⁶ Emek Üşenmez, *Mevlana Yakub-i Çerhî, Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri, Tercüme-i Tefsir-i Ya'kub-i Çerhî:Giriş-Gramer-Metin-Dizin-Tıpkı Basım* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019).

³⁷ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, XI.

du. Beylikler bir yandan cami, medrese, kütüphane, imaret, hamam, çeşme, köprü gibi yapılar meydana getirerek şehirleri bayındır duruma getirmeye çalışıyorlar, bir yandan da ilim adamlarını ve sanatçıları koruyup gözeterek dil, edebiyat, ilim ve sanat çalışmalarına bir canlılık getiriyorlardı. Bu çalışmalar Türkçenin gelişmesine de büyük katkı sağlıyordu.

Anadolu Selçuklularında ihmale uğrayan Türkçe, Beylikler zamanında daha bilinçli olarak ele alınıp işlendi. Bunda da başta bulunan beylerin tavırlarının önemli etkisi olmuştur. Selçuklu hükümdarları daha çok Fars dilini ve edebiyatını değerli olarak kabul ediyorlardı. Bunun sebebi de kendilerinin bu dili zaten bilmeleriydi. Hâlbuki Anadolu Türk beyliklerini kuran Türk beyleri Arap ve Fars kültürünü bilmiyorlardı, bundan dolayı Arap ve Fars kültürüne itibar etmeyerek Türkçeye önem verdiler. Böylece pek çok eserin Türkçe yazılmasına özen gösterdiler. Bu yolla hem halkın yararlanmasını göz önünde bulundurdular hem de Türkçenin bir yazı dili halinde gelişmesine hizmet ettiler.

Böylelikle Anadolu beylerinin millî ruha bağlılıkları sayesinde, Selçuklular döneminin az sayıdaki eserlerine karşılık Beylikler döneminde Kur'an tercümeleri, peygamber kıssaları³⁸, evliya menkıbeleri³⁹, nasihatnameler, tıbbı, baytarlığa, avcılığa, madenlere ait kitaplar, rüya tabirlerine ait çeşitli tercüme ve telif eserler; edebî alanda dinî-destanî manzum ve mensur hikâyeler, halka seslenmek için, özellikle gece toplantılarında, Ramazan ve Muharrem aylarında okunmak düşüncesiyle kaleme alınan makteller⁴⁰, tasavvufî ve romantik mesnevîler, divanlar vb. birçok eser meydana getirildi.⁴¹ Böylece Türkçe edebî bir dil olarak kullanıldı.

Beylikler döneminde ortaya konan Türkçe eserlerin pek çoğu dinî içerikli eserlerdir. Bunlar arasında da Kur'an tercümeleri önem arz eder. Anadolu sahasında Kur'an'ın tercüme ve tefsir çalışmalarının ilk örnekleri de bu dönemde yavaş yavaş görülmeye başlanmıştır. Bu bakımdan Kur'an tercümeleri tarihinde Beylikler dönemi bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Bu dönemde ortaya konan Kur'an tercümelerini a) Kısa sure tefsirleri, b) Satır arası tercümeler, c) Açıklamalı tercümeler, d) Uzun tefsirler olmak üzere birkaç grupta değerlendirmek mümkündür.

a) Kısa Sure Tefsirleri Hakkında

Beylikler döneminde yapılan Kur'an tercümeleri, genellikle kısa sureler ve bazı ayetlerin tefsirlerini içermektedir. Bu tefsirler arasında Fatıha tefsiri, İh-

³⁸ Mariana Budu, "Türkçe Kısasü'l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebü İshak İbrâhim b. el-Mansûr b. Halefî'l-Müzekkir en-Nisâbüri'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi," *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1, 60 (2020): 71-95.

³⁹ Nurcan Güder, "Dâstân-ı İbrahim Edhem" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992); Nurcan Güder, *İbrahim Edhem Destanı* (Konya: Eğitim Kitabevi, 2011).

⁴⁰ Nurcan Güder, "Kastamonulu Şâzî, Maktel-i Hüseyin: İnceleme, Metin, Sözlük, Adlar Dizini" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997).

⁴¹ Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Tercümelerin Türk Diline Etkisi," *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 3 (2011): 1-64.

las tefsiri, Yasin tefsiri, Tebareke tefsiri, Amme cüzü tefsiri, Ayetü'l-kürsî tefsiri gibi sure ve ayet tefsirleri sayılabilir. Sure tercümelerinin hem Kur'an'ı hem de Arap dilini öğretmek amacıyla sırf öğretim amacıyla yazıldıkları ifade edilmektedir.⁴² Fakat sure tefsirlerinin yazılış sebebini "sırf öğretim amacıyla yapıldığı" şeklinde açıklamayı doğru kabul etmek mümkün görülmemektedir. Öncelikle bunlar namazlarda ve ibadetlerde okudukları için Müslümanların ibadetlerini daha bilinçli ve sağlıklı yapmak amacını taşımaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed'in kısa surelerin faziletleri hakkındaki sözleri de müfessirleri sure tefsirleri üzerinde çalışmaya yöneltmiştir. Bunların yanında, yaşın ilerlemiş olmasından dolayı Kur'an'ın tamamının tefsirini bitirememeye düşüncesi de kısa surelerin tercih ediliş sebepleri arasında sayılabilir. Bunlara ek olarak; mütercimlerin çoğu eserlerinin giriş kısmında, öldükten sonra kendilerini hayırla hatırlatacak bir eser bırakma arzusunu da dile getirmektedirler.⁴³ Bu sure tefsirlerinin, Ayetü'l-kürsî dışında, hemen hemen hepsinin müellifinin Mustafa b. Muhammed olduğu kabul edilmektedir.

Mustafa b. Muhammed, Orhan Gazi (ö. 763/ 1362) zamanında bilginlerindendir. Eğirdir'de doğmuş, Medine'de, Mısır'da, Şam'da ve Irak'ta öğrenim görmüştür. Sonra ülkesine dönen Mustafa b. Muhammed, Eğirdir'de müderrislik, Denizli'de (Ladik) de kadılıkudatlık yapmıştır. Sure tefsirlerini 1362-1368 yılları arasında yazdığı tahmin edilmektedir.⁴⁴

Bu dönemde Mustafa b. Muhammed'den başka sure tefsiri yazarlar da vardır. Mesela Üveys b. Hoca Osmân b. Emir İlyâs b. Evliyâ da bir Amme Cüzü tefsiri yazmıştır. Bu tefsirin bir nüshası Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı nadir eserler bölümünde N 2495-188 numarada kayıtlıdır.⁴⁵

Ayrıca müellifi belli olmayan sure tefsirleri de vardır. Sure tefsirleri içerisinde yazılış tarihi bilinen ilk eserin ise Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Bey (ö.759/1357) adına (730/1333) yılında yazılan Mülk Suresi tefsiri olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶

Sureler tefsir edilirken önce surenin faziletlerinden bahsedilmekte, surenin fazileti hususu, çeşitli hadis ve başka rivayetlerle iyice aydınlatıldıktan sonra, surenin iniş sebebi açıklanmakta, ardından da ayetlerin tefsirine geçilmektedir.

Sureler ayet ayet açıklanmakta, bu açıklamalarda kelimeler teker teker ele alınıp onların derinliğine anlamlandırılması yapılmaktadır. Kur'an'ın başka

⁴² Abdulkadir İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar," *TDAY-Belleten* 1960, (1960): 90.

⁴³ Ziya Demir, "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987), XI.

⁴⁴ Ali Öztürk, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihuddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri," *Tarihî, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir, I. Eğirdir Sempozyumu*, (31 Ağustos-01 Eylül 2001).

⁴⁵ Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üves bin Hoca Osmân b. Emir İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri," *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (1-2 Aralık 2010)* içinde, 315-368 (İstanbul, 2013).

⁴⁶ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış," *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları 1*, ed. Bilal Gökçür vd. (İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2011), 146.

surelerinden ayetler ve Hz. Peygamberin hadislerinden tanıklar da gösterilmektedir. Bunların yanında farklı müfessirlerin konuyla ilgi kanaatlerine de önem verilerek değişik görüşler bir arada sunulmaya çalışılmaktadır. Bu şekilde hem tercümesi yapılan ayetin iyice anlaşılmasına dikkat edilmekte hem de okuyucunun dini bilgileri açısından olgunlaşmasına çalışılmaktadır.

Sure tefsirleri genellikle mevize ve öğüt vermek amacıyla kaleme alındığından, başka kaynaklardan ve çeşitli eserlerden yararlanılarak yazılmıştır. Bu tercüme çoğu açıklamalı uzun tefsir şeklinde yapılmıştır. Bunun yanında kısa açıklamalı olanlar da vardır. Ayetler tercüme edilirken tercüme arasına çeşitli hikâyeler ve rivayetler de katılmıştır. Bu yolla okuyucuya çeşitli dini bilgiler aktarılmıştır. Bunlar uzun uzun anlatmaya dayalı olarak yapıldıklarından Türk nesir dilinin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Ayrıca halk için yazıldıklarından tercüme dilleri sade ve akıcıdır. Bu tür tercümelere örnek olmak üzere Mustafa b. Muhammed'in Tebâreke tefsirinden bir kısmı aşağıda verilmiştir:⁴⁷

[64a] (10) Sûretü'l-mülki ve tusemme'l-vâkıyyetü ve'l-münciyyetü liennehâ (11) takiye ve tünciye kâriyehâ min 'azâbi'l-ğabri. Buña Mülk sûresi dirler ve Vâkıye sûresi (12) dirler. Vâkıye demek "saklayıcı" demek olur, ve Münciye sûresi dirler. Münciye "kurtarıcı" (13) demek olur. Niçün böyle dirler? Anuñ-çün ki okıyıcısını gür 'azâbından kurtarısar [64b] (1) ve bekleyiser. Bir niceler Mekke'de indi dirler; bir niceler Medîne'de indi dirler. Âyetleri otuzdur, (2) ve kelimeleri üç yüz otuzdur ve harfleri biñ sekiz yüzdür. Ve bularuñ (3) sağışında sırlar vardır. İnşâ'allah zıkr eyleyevüz. Kâle Rasûlullah, 'aleyhi's-selâm, (4) inne sûreten min kitâbi'l-lahi te'âlâ mâ hiye illâ şelâsüne âyeten şefe'at li-raculîn (5) yevme'l-kıyâmeti ve ahrecethu mine'n-nâri ve edhalethu'l-cennete, şadağa Rasûlullah. (6) Rasûlullah hazırâtı, 'aleyhi's-selâm, buyurur ki: Bir sûre vardır Tañrı kitâbında (7) ve ol otuz âyetdür. Kıyâmet gününde şefe'at kıılır, anı okıyanı (8) şamudan kurtarur, uçmağa givürür. Câbir, rağıya'l-lahu 'anhu, rivâyet eyler Rasûl (9) hazırâtından, 'aleyhi's-selâm. Inne Rasûle'llahi, 'aleyhi's-selâm, kâne lâ yenâmü hattâ yeğra'e (10) elif lâm mîm tenzil ve tebâreke'lezi bi yedihi'l-mülk. Ya'ni Rasûl hazırâtı, 'aleyhi's-selâm, gice (11) uyumazdı elif lâm mîm tenzil ve tebâreke okımayınca. Ve 'Abdullah dağı rivâyet kıılır Rasûlden, (12) 'aleyhi's-selâm, buyurdu: Kaçan Tebâreke okıyan kuli gür menziline kosalır, Tebâreke'nüñ (13) on âyeti başından yaña, on âyeti göğsinden yaña, on âyeti ayağından yaña [65a] (1) duralar, münkir ve nekîr her kanķı tarafından gelürse cevâb virüp men' (2) ideler. Eyideler, bunuñ-ıla işüñüz yokdur, bu, dünyâda Tebâreke okıycıydı. Ve dağı (3) Peyğambar, 'aleyhi's-selâm, buyurur kim "men kâra'e sûrete'l-mülki fe keennemâ ahÿâ leylete'l-ğadri". (4) Ya'ni kim ki Tebâreke sûresin okısa, kâdir gicesini diri dutmuşça şevâb (5) bula. Ve dağı Tañrı Ta'âlâ bu sûreyi viribidiginiñ sebebi oldur ki, çün "kul (6) hüvallahü

⁴⁷ Tebâreke Tefsiri, Edebiyat Fak. Seminer Ktp. Nr. 3779.

ahad “sûresi indi, Mekke kâfirleri Peygamber katına geldiler, eyitdiler: (7) Yâ Muhammed! Eydürsin ki Tañrı birdür. Bu bir nice irişür dükeline yaratmağa, ve rızkın (8) virmege ve öldürüp dirgürmege, ve kimi şul kimi pâzişâh ve kimi yoğsul kimi bay (9) kılmağa? Bizüm ki üç yüz otuz tañrı-muz var, bu dükeline irişmez, didiler. Pes Tañrı Ta'âlâ bu sûreyi viribidi.

Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi

[64a] Süretü'l-mülki ve tüsemme'l-vâkıyyetü ve'l-münciyyetü liennehâ takıye ve tünciye kâriyehâ min 'azâbi'l-kabri. Buna Mülk suresi ve Vâkıye suresi derler. Vâkıye demek “saklayıcı” demektir. Münciye suresi de derler; Münciye demek “kurtarıcı” demektir. Niçin böyle derler? Çünkü o kendini okuyan kişiyi kabir azabından kurtaracak [64b] ve onu bekleyip koruyacaktır. Birçokları Mekke'de indiğini; bazıları da Medine'de indiğini söylerler. Ayet sayısı otuzdur, kelimelerinin sayısı üç yüz otuz, harf sayısı ise bin sekiz yüzdür. Bunların sayısında sırlar vardır; inşallah bunları ayrı ayrı yazacağız. Kâle Rasûlullah, 'aleyhi's-selâm, inne sûreten min kitâbi'l-lahi te'âlâ mâ hiye illâ selâsüne âyeten şef'at li-raculin yevme'l-kıyâmeti ve ahrecethu mine'n-nâri ve edhaletu'l-cennete, sada-ka Rasûlullah. Rasûlullah, salat ve selam onun üzerine olsun, şöyle buyuruyor: Tanrının kitabında otuz ayetten oluşan bir sure vardır; kıyamet gününde okuyucusunu cehennemden kurtarıp cennete girdirmek suretiyle ona şefa'at edecektir. Cabir, Allah ondan razı olsun, Peygamber hazretinden şöyle rivayet ediyor: İne Rasûle'llahi, 'aleyhi's-selâm, kâne lâ yenamü hattâ yekra'e elif lâm mîm tenzîl ve tebâreke' llezî bi yedihi'l-mülk. Peygamber Aleyhisselam, gece elif lâm mîm tenzîl ve tebâreke surelerini okumadan uyumazdı. Ve Abdullah da Peygamber aleyhisselamdan şöyle bir rivayette bulunuyor: Peygamber buyurdu ki ne zaman Tebâreke okuyan bir kişiyi kabre koysalar, Tebâreke'nin on ayeti başından yana, on ayeti göğsünden yana, on ayeti de ayağından tarafta dururlar. [65a] Münker ve Nekir her hangi taraftan gelirse geri çevirirler ve “bununla işiniz yoktur, çünkü bu dünyada Tebâreke okurdu” diye cevap verirler. Ve yine Peygamber aleyhisselam buyuruyor ki: men kara'e sûrete'l-mülki fe keennemâ ahyâ leylete'l-kadri. Kim Tebâreke suresini okursa Kadir gecesini ihya etmiş gibi sevap kazanır. Yüce Tanrı'nın bu sureyi göndermesinin sebebi şudur: Kul hüvallahu ahad suresi inince Mekke kâfirleri Peygamber'in huzuruna geldiler ve şöyle dediler: Ya Muhammed! Diyorsun ki Tanrı birdir. Bu bir Tanrı rızık vermek, öldürüp diriltmek, bazı kişileri hizmetçi, bazı kişileri padişah yapmak; kimini yoksul kimini zengin yapmak şeklindeki bütün bu işleri yaratmaya nasıl erişir? Hâlbuki bizim üç yüz otuz tanrımız var bunların hepsine yetişemez. İşte bunun üzerine Yüce Tanrı bu sureyi gönderdi.

b) Satır-altı Tercüme Hakkında

Satır-altı tercüme tekniği, kelimesi kelimesine yapılan çeviri tekniğidir. Bu

şekilde yapılan tercümede tek tek kelimenin anlamı ön plandadır. Bu yöntem yalnızca Kur'an tercümelerinde değil sözlük, fıkıh kitapları, bazı kaside tercümeleri, *Gülistan*, *Bostan*, *Pend-nâme* gibi farklı nitelikteki eserlerin tercümelerinde de kullanılmıştır.⁴⁸ Türkçe Kur'an tercümelerinin ilk örnekleri bu yöntemle oluşturulmuş tercümelerdir. Bunun da sebebi Kur'an-ı Kerim metnin kutsal kabul edilmesi, tercüme edilirken hem lafzın hem de anlamın kutsiyetine halel getirmeme endişesidir. Çünkü tercüme çevirenin bilgisi, anlayışı ve niyetine bağlı olarak yorumlamak ve az da olsa değiştirmek demektir.⁴⁹ O bakımdan mütercimler tercüme gerçekleştirenken metne sadık kalma hususunda çok hassas davranmışlardır. Her kelimenin ifade etmek istediği anlamı tam olarak belirtmeye çalışmışlar, yanlış yapmamaya büyük özen göstermişlerdir.

Satır-altı Kur'an-ı Kerim tercümeleri her bir Arapça kelimenin altına Türkçeye karşılık gelen kelime yazılarak meydana getirilmiştir. Bu yolla Türkçenin türetme ve birleştirme biçimindeki söz yaratma imkânlarından geniş ölçüde yararlanılmıştır. Dile giren yeni kavramlara yeni karşılıklar bulunmaya çalışılmıştır. Bu metotla Türkçenin kelime haznesine çok yeni kelime katılmış; dilin kelime haznesi zenginleşmiştir. Bu metotla pek çok yabancı kelimeye Türkçe karşılıklar bulunmuştur. Kuşku yok ki, bu tercüme ve terimleştirme çalışmalarının Türkçenin olgun bir yazı dili, bilim dili ve edebî dil durumuna ilerlemesine önemli katkısı olmuştur.

Fakat bu tercümelerde dilin söz dizimi Arapçanın etkisi altında kalmaktadır. Satır altı Kur'an tercümeleri tarihî sözlükçülük açısından önemli kaynaklardır. Türkçenin söz yaratma imkânlarından yararlanılarak Arapça kelimelere nasıl karşılıklar bulunduğunu göstermek üzere Ahmet Topaloğlu tarafından yayımlanan Muhammed b. Hamza'nın XV. yüzyılda yazmış olduğu satır arası Kur'an tercümesinden bazı örnekler aşağıda gösterilmiştir⁵⁰:

⁴⁸ Eren Ertürkoğlu, *Osmanlı Edebiyatında Satırlı Tercüme Tekniği ve Satırlı Bir Bostan Tercümesi* (Dün Bugün Yarın Yayınları, 2024), 39-84.

⁴⁹ Uwe Blasing, "Yüce Allah'ın İnsanoğluna Gönderdiği Söz Nasıl Tercüme Edilir? Kur'an-ı Kerim'in Eski Anadolu Türkçesine Çevirilerine Ait Bazı Notlar," *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, 1-2 Aralık 2010 (İstanbul 2013), 54.

⁵⁰ Ahmet Topaloğlu, *Muhammed b. Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi*, Cilt: 2, (İstanbul, 1978).

Tablo 1.: Muhammed b. Hamza'nın XV. yüzyılda yazmış olduğu satır arası Kur'an tercümesinden bazı örnek kelimeler:

Arapça /Farsça	Türkçe
âmir	buyurıcı
amm	ata er karındaşı, ata karıdaşı
azm	gönlü bir işe bağlamak
berzah:	araya girici, perde
beyân	bellü eylemek
cehâlet	bilmezlik
cenin	ana karnındağı oğlan
cidâl	dartışmak
emel	sağınç
esef	katı kaygu
evvâh	çok ah diyici
ezâ	incinesi nesne
fârik	ayırıcı
fesâd	azgunluk
hâfiz	saklayıcı
hâlik	yaradıcı, endâze eyleyici
hammâl	götürücü
hamr	süci
hâzir	yaraklu
hikmet	dürüst söz
husnâ	gey görklü
katl	depelemek
leyl	dün
marîz	sayru
meyyit	ölücü
mursel	Cebreyil gelinmiş peygamber
müslim	boyun virici
mü'ezzin	kığırdıcı

sâhir	yañsulayıcı
serî'	ivici
seyyâr	yol yürüyici
tahâret	arınmak
tâğût	tanrıdan ayruk tapılan, but
ufuk	yir gök kıranı
ümmî	okumaz yazmaz
zebûr	gökden inen kitaplar

c) Kısa açıklamalı tercüme hakkında

Bu tercüme, satır-arası tercüme ve açıklamalı tefsirler arası bir gidiş seçilerek yapılmış tercüme türüdür. Satır-arası tercüme, Arapça kelimeleri tek tek Türkçe kelime ile karşılama temeline dayalı olarak yazılmış eserlerdir. Bu bakımdan tercüme cümle yapıları Arapçanın etkisi altındadır. Uzun tefsirlerde ise önce ayetlere kısaca anlam verilir sonra uzun uzun açıklamalara geçilmektedir. Dolayısıyla tercüme ile tefsir birbirinden pek ayrılmaz. Kısa açıklamalı tercüme türünde ise ayetin hemen yanına kısa cümlelerle anlam, kaynak metnin aslına sadık kalınarak yazılmaktadır. Bu tercüme türü bir yönüyle satır arası tercüme türüne benzetilebilir, anlamı cümle hâlinde tamamlamaları bakımından onlardan ayrılmaktadır. Ayrıca ayetin cümle hâlinde anlamı verildikten sonra bazen kısa açıklamalar da yapılmaktadır. Bu yöntemle yapılmış müellifi meçhul bir Amme cüzü tefsirinden birkaç sayfalık kısmı örnek olarak aşağıda verilmiştir:

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-raħim

[76b] (1) “عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ” Bu sûre Mekke'de indi, âyetleri kırk bir ve kelimeleri yüz seksen (2) ve harfleri sekiz yüz on altıdır. Übey bin Ka'b rađi-ya'l-lâhu'anh eydür, Resûl 'aleyhi's-selâm işitdim (3) kanķı ķiři kim bu sûreyi okusa Haķķ Ta'âlâ aña kıyâmet gününde uçmak şarâbın içtirür. (4) Kavluhû Ta'âlâ “عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ” ‘ne şorarlar Kureyşler bir birine’. Bu âyet Kureyşler şânına (5) indi anuñ-çün kim Kureyşler kıyâmete münkir oldılar. Kaçan Resûl 'aleyhi's-selâm bulara kıyâmet (6) haberin dir olsadı, bular inkâr vechiyle bir birine eyitdiler, kaçan olurmuş (7) kıyâmet diyü söyleşürler. Haķķ Ta'âlâ kıyâmet hâlini âşikâre kıldı. “عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ” ‘ne şorarlar bu Kureyşiler bir birine?’ “عَنِ النَّبِیِّ الْعَظِیْمِ” ol ulu haberden; ol (9) ulu haber kıyâmet durur ve bir niçeler eydür “النَّبِیِّ الْعَظِیْمِ” kaçan sûre gelse âyet gelse (10) Kureyş kâfirleri bir birine şorarlar inkâr yöninden maşharalığa alurlardı. (11) Haķķ Ta'âlâ eyitdi “عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ” ne şorarlar Kureyşiler “عَنِ النَّبِیِّ الْعَظِیْمِ” Kır'ân şorarlar, “nebe” Kır'ân durur, “aẓim” ululamakdur Kır'ân'ı. (13) “هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ” Ol Kır'ân ki Kureyşiler ihtilâf bildiler ki-

miler eyitti Tañrı sözidir; ol mü'min (14) oldu, kimileri eyitti Muhammed sözidir; ol kâfir oldu. Mü'minler eydür kıyâmet olsardur (15) ve Kureysiler kâfirleri olmaya didiler; ihtilâf eydüler. “ 77] ” [كَلَّا سَيَعْلَمُونَ] (1) Hakkâ ki tiz bileler kâfirler ne tiz gelicidir. “ ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ ” andan gine hakkâ ki tiz bileler bular (2) şamu içinde ‘azâb ve bu va’id durur bunlara. “ أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا ” nişe (3) delil kalmazsınız siz kıyâmeti, ya nî kılmadum mı size yiri döşek? Musahhar kıldum üstinde karar (4) kılırsız. “ وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا ” ve tağları kazuk kıldum, yirleri anuñla mihladum, deprenmez. (5) “ وَخَلَقْنَاكُمْ أَرْوَاجًا ” ve yaratduk sizi dürlü reng birle erkek dişi çift çift. (6) “ وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا ” ve kılmaduk mu uyuyı size tenlerüñüz rāhatı? (7) [وَجَعَلْنَا] (7) “ وَاللَّيْلَ لِيَاسًا ” ve kılmaduk mu dünî karañı, sizi örter; bir biriñüz görmezsiniz ve (8) “ وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا ” ve kılmaduk mu size gündüzi dirlik taşarrufın kılasız diyü. (9) “ وَبَيْنَنَا وَفُوقَكُمْ ” Ve gine kılmaduk mu sizüñ üzerüñüze yedi kat (10) gök muhkem direksüz; yir menfa’atin aña üleştürdüm. “ 11] ” [وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَاجًا] ve kılmaduk mu günü çirāğ pür nür, size menfa’at virür dürlü dürlü. “ 12] ” [وَأَنْزَلْنَا] (12) “ مِنَ ” ve indürdük size yil birle bulutdan şu kaatre (13) kaatre akar; ya nî yağmur. “ الْخُرُوجَ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا ” çıkardum ol şudan (14) dāneler; nebālar ādem-çün ve bostānlar, bāğlar budakları bir birine ulaşur çoklığından, (15) andan bunu yād kıldı ki kıyâmetde hisābın şorarin didi. Ma lüm kıldı eyitti. [77b] (1) “ إِنَّ يَوْمَ الْفُصُلِ كَانَ مِيقَاتًا ” ol gün kim kıyâmet ola, hālāyık arasın faşl idem; (2) ehl-i cennet maķāmuna viribiyem ve ehl-i cehennem maķāmuna viribiyem evvelin āhirin. Cümle hālāyık dirilesi (3) yir ol durur hisāb-çün. “ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ ” ol gün ola ki İsrāfil şūra üre, nitekim (4) yād kıldı “ فَنُتَّأَوْنَ أَفْوَاجًا ” ol gün geliserler bölük bölük hisāb yirine, degme bir bölük bir şıfatlı. (5) “ وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا ” ol gün açā gök pāre pāre kapuya varınca hiç (6) hicāb olmaya. “ وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا ” ve yürüde tağlar yir üzerine ilğüm (7) salgum gibi ola. “ إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا ” ol şamu kim ben yaratdum ādemiler yolına, (8) arkurı koyam üstinde şıraç gerilmiş ola. “ لِلطَّاغِيَتِ مَابًا ” bu şamu ol (9) kişiler yiridür kim ayağın emr-i haddinden çıkarılalar. “ لَا يَبْقَى فِيهَا آخْفَاءًا ” Anuñ içinde (10) turalar uzun rüzgār bellü degül. “ آخْفَاءًا ” seksen yıl olur āhıret yılı (11) birle, degme yılı üç yüz altmış gün olur; degme günü dünyānuñ biñ yılınca ola. İçeler (12) anuñ içinde şamim ve gassāk, “ لَا يَدْخُلُونَ فِيهَا بِرْدًا وَلَا شَرَابًا ” tatmayalar (13) ehl-i cehennem hergiz şoğuk şarāb “ إِلَّا حَمِيمًا ” meger kaynar şu içeler şarāb yirine. (14) “ وَعَسَافًا ” iriñ birle şaru şu içeler. “ جَزَاءً وَفَاقًا ” Bu kamu cezā añā ola kim (15) Tañrı ‘ya kâfir oldu, ebed ol kıla kim ucı kıyı yok.⁵¹

Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi

Esirgeyip bağışlayan Allah'ın adı ile

[76b] ‘Amme yetesâelüne. Bu sure Mekke’de indi, ayetleri kırk bir ve kelimeleri yüz seksen ve harfleri sekiz yüz on altıdır. Übey bin Ka’b, Allah

⁵¹ Amme Cüzü Tefsiri, Manisa İl Halk Kph., Nr. HK4397, vr. 76b-77b.

arada hiçbir engel bulunmaz. *Ve süyyiratü'l-cibâlî fe kânet serâben. O gün yer üzerinde dağlar yürütülür ve bir serap gibi olur. İnne cehenneme kânet mîrsâden. O yarattığım cehennem, üzerine sırat köprüsü kurulmuş vaziyette, insanların yoluna çaprazlama koyacağım. Li't-tâğîne me'âben. Bu cehennem, ayaklarını doğru yoldan çıkaranların, yani azgınlara yeridir. Lâbisîne fihâ ahkâben. (Azgınlara) onun içinde sonu belli olmayan uzun süre kalacaklardır. Ahkâb ahiret yılı ile seksen yıldır; her bir yıl üç yüz altmış gündür ve her bir günü de dünyanın bin yılı kadardır. Lâ yezükûne fihâ berden velâ şerâben. Cehennemlikler orada asla soğuk bir içecek tatmazlar. İllâ hamîmen. İçecek olarak ancak kaynar su içerler. Ve gassakân ve irinle karışık sarı su içerler. Cezâen vifâkan. Bütün bu cezalar Tanrı'ya inmayanlar içindir; onlar inkârlarına karşılık olarak orada ebedi olarak kalacaklardır.*

d) Tefsirli Tercüme Hakkında

Bu tercüme, ayetlerin uzun uzun açıklamaları esasına dayalı olarak meydana getirilen tercüme türüdür. Arapça kelimelere tek tek Türkçe karşılık vermekten ziyade uzun uzun açıklama yolu tercih edilmiştir. Bu tercümelerde ayrıca konuyla ilgili çeşitli anlatımlara da yer verilmekte, okuyucu çeşitli yönlerden bilgilendirilmeye çalışılmaktadır. Beylikler döneminde bu yöntemle meydana getirilmiş hem sure tefsiri hem de Kur'an'ın bütün haline yapılmış tercüme türüdür. Bu yöntemle meydana getirilmiş tefsire örnek olmak üzere Üveys b. Hoca Osman b. Evliya'nın *Amme Cüzü* tefsirinden birkaç sayfayı aşağıda veriyoruz:

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm

[64a] *عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ عَنِ النَّبِ الْعَظِيمِ الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ (2) Bu sürenün sebeb-i nüzûli oldur kim Mekke müşriklerinin bir nicesi dartsıdılar (3) ve şavaşdılar ve söylesdiler. Kıyâmet kôpasına inanmadılar ve Muhammed işinde hağ midur (4) yâ degül midür diyü ve şahâbeleri masharaya dutarlardı. Hağ Ta'âlâ bu âyeti viribidi-kim (5) “amme yetesâ'elüne”. Ne nesneden şorışurlar ve dartsıurlar işbu müşrikler? (6) “ani'n-nebei'l-'azîmi”; ya'nî ol haberden dartsıurlar. Mücâhid eyitdi: Ulu haber (7) didügi Qur'an'dur. Bunun delili işbu âyettür kim عَظِيمٌ هُوَ نَبِيُّ الْعَظِيمِ. Katâde (8) eyitdi: Ol haber didügi gürdan kôpmaqlıkdur. Nite-kim eyitdi:(9) هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ ; ya'nî kim bular gürdan kôpmaqlıkdâ dartsıurlar ve dahî Qur'an hağ midur (10) yâ degül midür diyü dartsıurlar. Pes ol kâfirlerün ba'zısı inandı ve ba'zısı inanmadı. (11) Pes güyâ ki Hağ Ta'âlâ eydür: İy benüm 'Amme süresin okıyan kullarum, ben sizden (12) hoşnûdam, ve size de anca nesnelere bağışlayam ki siz de benden hoşnûd olasız. (13) Hikâyet: Serîr-i Sağatî'nün bir şâliğ oğlı var-ıdı. Zâhidlerden idi. Yigitliğinde [64b] dünyâdan gitdi, atası kendü eli-y-le yudı ve namâzın kıldı*

ve haqqına kodı. Çün gice (2) oldu, gördi-kim oğlanuğu nürdan tāt başında ve egninde yetmiş kat hulle (3) bir burāka binmiş, feriştehler şağında ve şolında uçmak bāğçeleri içinde eşerler. Serir-i (4) Saqaṭi eydür: İlerü yürüdüm, oğluma selām virdüm, selāmum almadı. Ben eyitdüm: (5) İy gözüm nūri ve gönliüm yemişi, ciger küşem, niçün atañ selāmın almazsın? Baña eyitdi: (6) İy ata, dünyāda selām almak şevābdur. Biz dünyādan gita dük, şevāb kazanmağdan kalduğ. (7) Ahiret geçmiş amellerüñ cezāsın bulacağ yirdür, şevāb kazanacağ yir degüldür. Anuñ-içün (8) selāmuñı almadum, dedi. Andan ben eyitdüm: İy oğul, Hağ Ta’ālā senüñ-ile ne işledi? (9) Eyitdi: Yā ata, şol vaqt-kim her birüñüz benden yüz dönderdüñüz, beni yaluñuz sinlede (10) koyup güdüñüz, Hağ Ta’ālā cānumı girü gevde me viribidi. Çün gözlerüm açdum, (11) kendüzümü şol hāl içinde gördüm. İnleyüp zārılık kıldum. Gözlerümi girü (12) yumdum. Çün girü açdum, başumı bir hoş koğulu, laṭif yüzli, gökçek nūrlu, şirin (13) sözlü yigidiñ dizi üzerinde gördüm. Ve anuñ koğusından cānum rāhat oldı. [65a] Ben eyitdüm: İy yigit, ne hoş koğuñ var ve ne gökçek yüzüñ var. Ne kişisin baña eydivir, (2) didüm. Kamular beni terk idüp yüz dönderdükleri vaqt sen baña (3) iş olduñ. Ve tatlu yār ve mūnis olduñ, didüm. Andan ol yigit eyitdi: İy (4) yigit, ben Ami me sūresinüñ şevābıyam ki dünyāda beni okurduñ. Uşda ben de saña (5) kıyāmete degin mūnisvan. Andan Ser[ir]-i Saqaṭi eyitdi: Oğlum baña eyitdi: Baba, zinhār (6) Amme sūresine becid olğil kim müminlere eyü yārdur ve gūr içinde gam-gūsārdur, (7) didi. Ve bu müşriklerüñ bir niceleri eydürlerdi-kim bunca yüz yıldan berü ölmüş (8) ve toprak olmuşlardur, dirlerdi. Ve bir niceleri inanurlar idi. Likin kıyāmet kopacağın (9) bilmezler idi. Pes Hağ Ta’ālā bu āyeti viribidi. Ya’nı neden şorarlar? Ya’nı ulu haberden (10) şorışurlar. Ya’nı kıyāmet haberinden. Kamu ahbārlardan uludur.⁵²

Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi

Esirgeyip bağışlayan Allah’ın adı ile

[64a] Bu surenin iniş sebebi şudur: Mekke müşriklerinin birçoğu kıyāmetin kopacağına inanmıyorlar, bu konuyu kendi aralarında konuşup birbirleriyle tartışıyorlardı. Muhammed’in getirdiği haber gerçek midir, gerçek değil midir diye sahabeleri alaya alıyorlardı. Yüce Allah bu ayeti gönderdi: amme yetesâ’elüne. Bu müşrikler neyi soruşturup tartışıyorlar? Anı’n-nebei’l-azîmi. Yani o haberi tartışıyorlar. Mücahit dedi ki, ulu haber denilen Kur’an’dır; bunun delili de şu ayettir: “De ki, bu Kur’an bü-

⁵² Amme Cüzü Tefsiri, Süleymaniye Kph., Fatih, nr. 283, vr. 64a-65a.

yük bir haberdir” (Sad suresi, ayet: 67). Katâde şöyle söyledi: “O haber mezardan dirilerek çıkmaktır, (yani öldükten sonra dirilmektir). Nite kim Yüce Allah buyurdu: *ellezî hüm fihi muhtelifûne*. Yani bunlar mezardan dirilerek çıkmayı ve Kur’an’ın gerçek olup olmadığı hususunu tartışıyorlar. O kâfirlerin bir kısmı buna inandı, bir kısmı inanmadı. Yüce Allah sanki şöyle söylüyor: “Ey benim Amme suresini okuyan kullarım, ben sizden memnunum ve size öyle şeyler bağışlayacağım ki siz de benden hoşnut olacaksınız.” Hikâye: Serîr-i Sakatî’nin zahitlerden olan salih bir oğlu vardı. Gençliğinde [64b] vefat etti. Babası kendi eliyle yıkadı, namazını kıldı ve kabrine koydu. Gece olunca rüyasında oğlunu başında nurdan bir taç, sırtında yetmiş kat cennet elbisesi, bir ata binmiş, sağında ve solunda melekler olduğu halde cennet bahçeleri içinde dolaşırken gördü. Serîr-i Sakatî şöyle anlatıyor: İleri vardım, oğluma selam verdim, selamımı almadı. Dedim ki, ey gözümün nuru, gönlümün yemişi ve ciğerimin köşesi, niçin babanın selamını almazsın? Bana şöyle cevap verdi: Ey baba, dünyada selam almak sevaptır. Biz dünyadan göçtük, sevap kazanmaktan kaldık. Ahiret yapılan işlerin karşılığını alacak yerdir, sevap kazanacak yer değildir. Onun için selamını almadım, dedi. Sonra ben sordum ki oğlum, Yüce Allah seninle ne iş yaptı? Dedi ki: Ey baba, her biriniz benden yüz döndürüp beni mezarda yalnız koyup gittiğiniz zaman, Yüce Allah yeniden canımı gövdeme koydu. Gözlerimi açınca kendimi o hal içinde gördüm. İnlüyip feryat ettim, gözlerimi tekrar yumdum. Gözlerimi geri açınca bışımı bir hoş kokulu, güzel yüzlü, nurlu, tatlı sözlü bir gencin dizi üstünde gördüm. Onun kokusundan canım rahat oldu. [65a] Dedim ki, ey yiğit, ne hoş kokun var, ne güzel yüzün var? Sen kimsin, bana söyle? Herkes beni bırakıp benden yüz döndürdükleri zaman, sen bana arkadaş oldun, tatlı bir yar ve güzel bir dost oldun, dedim. Sonra o yiğit şöyle cevap verdi: Ey genç, ben Amme suresinin sevabıyım, sen dünyada beni okurdun. İşte ben de sana kıyamete kadar dost ve arkadaş olacağım. Sonra Serîr-i Sakatî şöyle anlatıyor: Oğlum bana dedi ki, baba, Amme suresini sakın ihmal etme, üzerine titre; zira müminlere iyi dosttur ve mezar içinde teselli vericidir. Bu müşriklerin birçokları diyorlardı ki bunca yüz yıldan beri ölmüş ve toprak olmuşlar nasıl dirilecekler? Bazıları da inanıyorlardı, fakat kıyametin kopacağını bilmiyorlardı. İşte Yüce Allah bu ayeti gönderdi: Neden soruyorlar? Yani büyük haberden soruyorlar. Bütün haberlerden daha büyük olan kıyamet haberinden.

Beylikler döneminde ortaya konan Kur’an tercümeleri yalnızca sure tefsirlerinden ibaret değildir. Bu dönemde Kur’an bütün olarak da tercüme edilmiştir. Bu tercümeler de yine ya satır-altı ya da kısa açıklamalı ve tefsirli tercümeler şeklindedir. Satır-altı tercümeler, genellikle anonim bir nitelik taşımakta olup müellifleri belli değildir. Bu nitelikte Beylikler döneminde yapılan ilk tercümenin (804/1401) yılında istinsah edilmiş olduğu belirtilmektedir.⁵³

⁵³ Murat Küçük, *Eski Anadolu Türkçesine Ait Satır Arası İlk Kuran Tercümesi* (Ankara, 2014), 24.

Bunun yanında, çok az olmakla birlikte, mütercimi belli olanlar da vardır. Mütercimi belli olanlardan en önemlisi XV. yüzyılın ilk yarısında Muhammed bin Hamza tarafından yapılan satır-altı Kur'an tercümesidir. Eser Ahmet Topaloğlu tarafından yayımlanmıştır.⁵⁴ Satır-altı tercümelelerin kütüphanelerde pek çok nüshaları bulunmaktadır. Bunlar aynı yöntemle ve aynı kaynaklara dayanılarak meydana getirildiklerinden birbirine benzemektedirler. Henüz bu tercümeleler üzerinde karşılaştırmalı bir çalışma ortaya konmadığından tercümelelerin birbirleriyle olan ilgisi belli değildir. Kısa açıklamalı Kur'an tercümelelerinin de sayısı oldukça fazladır. Bu tercümeleler bir yönüyle satır-altı tercümelelere, bir yönüyle de tefsirli tercümelelere benzemektedir. Bu tercümelelerin de kütüphanelerde pek çok nüshaları mevcuttur. Kısa açıklamalı tercümeleler içinde en dikkate değer olanı *Cevâhirü'l-Asdâf*'tir. Müellifi belli değildir, XV. yüzyılın başlarında yazılmıştır. *Cevâhirü'l-Asdâf* ayetlere önce kelime kelime anlam verilmesi bakımından satır-arası tercümelelere benzerken, zaman zaman uzun uzun açıklamalarda bulunulması yönüyle de tefsirli tercümeleme benzemektedir. Ancak satır-arası tercümelelerden daha geniş bir durum arz etmektedir. Ahmet Topaloğlu *Cevâhirü'l-Asdâf*'in İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde pek çok nüshasının bulunduğunu bunlardan 28 nüshayı görüp incelediğini belirtmektedir.⁵⁵ Kur'an uzun açıklamalı tefsirlerle de Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu tefsirler de genellikle Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 383/993) tefsiri esas alınarak yapılmış tercümelelerdir. Bunların da en önemlisi Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî tarafından meydana getirilen *Enfesü'l-Cevâhir*'dir.⁵⁶ Yine İznîkî tarafından yazılan Hazin tefsiri de geniş ve açıklamalı tefsirler arasında önemli bir yere sahiptir.

Tercüme yöntemini göstermek üzere *Cevâhirü'l-Asdâf*'tan bir bölüm örnek olarak aşağıda verilmiştir:

[2b] (12) *Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm*

Elif lâm mîm. Ma'nisi İbn Abbâs katında "enellahu a'lemü" demek olur, ya'nî ben ol (13) Tañrıyam ki 'allâmü'l-guyûbam. Ba'zılar eydür: Elif Allah dimekdür, Lâm Cebrâil dimekdür. (14) Şa'bi eydür: Tañrınıñ gizli esrârı vardır, peygamberlere inen kitâblarda ve Kur'an'ıñ sırrı (15) dañı bu harflerdür. Kimesne tertiblerin bilmez; eger bilseler du'â kilsalar, du'â müstecâb olur. Zîrâ ki (16) ism-i a'zam bulardur. İmâm-ı Kutrub eydür: Müşrikler kaçan kim Kur'ân inerdi gavgâ (17) iderlerdi, işitmeyelim diyü. Hak Ta'âlâ bu hurûfı gönderdi kim işitmedüklerini işideler, (18) tahayyürde kalalar. Zâlike'l-kitâbü, ya'nî ol kitâbdur ki ben Âdem'den ahd aldudka (19) va'de itdümdi kim saña vahy kılam ya ol kitâbdur ki Lev-

⁵⁴ Ahmet Topaloğlu, *Muhammed b. Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi* (İstanbul, 1976).

⁵⁵ Ahmet, Topaloğlu, "Cevâhirü'l-Asdâf Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Zajaczkowski'nin Eseri," *Türklük Araştırmaları Dergisi* 2, (1986): 161-183.

⁵⁶ İsmail Taş, "15. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008).

hi'l-mahfûzda yazdum. Lâ raybe (20) fihi. Anda gümân yokdur kim Allah'dandur; Muhammed anı gendüzinden dimedi. Eger şöyle ki şekk [3a] idenler dahi rızâ göziyle baksalar bilürlerdi kim Tañrı Ta'âlâ kelâmudur. Hüden li'l-muttakîne. (2) Ya'nî Tañrıdan korkanlara togru yoldur, azmaga komaz; harâmı halâldan seçer. Ellezîne yü'minüne (3) bi'l-gaybi. Şunlar ki anlar gayba îmân getürdiler, bundan murâd Muhammed ashâbidur ve anlardan sonra (4) gelenlerdür kıyâmete degin. Ba'zılar eydür: Gaybdan murâd kıyâmet kopmaktır. Ve yukîmüne's-salâte. (5) Turgururlar namâzı vaktlarında rükû'ila, sücûdila. Ya'nî müttakilerün nişâni gayba îmân (6) getürmekdür ve biş vakt namâz kılmaktır. Ve mimmâ razaknâhüm yünfiküne. Ve anlara virdügümüz (7) rızkdan sadaka iderler. Ba'zı müfessirler murâd bundan sadaka-i mâldur didiler, ya'nî zekâtur. (8) Ba'zılar sadaka-i tatavvu'dur, didiler. Müttakilerün üçüncü nişâni budur. Vellezîne yü'minüne (9) bimâ ünzile ileyke. Ve şunlar ki îmân getürürler şuña ki indürildi saña, ya'nî Ku'âna. (10) Ve mâ ünzile min kablike. Ve şuña ki indürildi senden öñ, ya'nî Zebûra, Tevrâta, İncile (11) ve yüz kitâb dahi var anlardan artuk. Nişânlaruñ birisi dahi budur. Ve bi'l-âhireti hümm (12) yükününe. Ve âhirete anlar inanurlar, ya'nî uçmaga, tamuya, girü kopmaga, hisâba, terâzüya (13) ve ne kim bunlara beñzer var-isa. Üläike alâ hüden min rabbihim. Ol tâyiße hidâyet üzerine (14) dür anlaruñ Tañrısından. Ve üläike hümmü'l-müfihüne. Ve anlar şunlardur ki kurtulmuşlardur (15) âhirette felâh olmaktadır. Ba'zılar katında dâyim ni'met içinde olmaktadır ve ba'zılar katında (16) murâdına irüp korkudan emîn olmaktadır.⁵⁷

Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi

Esirgeyip bağışlayan Allah'ın adı ile

Eliflâm mîm. Anlamı İbn Abbas'a göre "enellahu a'lemü"⁵⁷ demektir, yani ben gaybı bilen Tanrıyım. Bazıları Elif "Allah"tır, Lâm "Cebrâil" diye açıklıyorlar. Şa'bi diyor ki: Peygamberlere inen kitaplarda Tanrı'nın gizli sırları vardır; Kurân'ın sırrı da bu harflerdir. Kimse bunların tertibini bilmez, eğer bilip de dua etselerdi, duaları kabul olurdu; çünkü ism-i âzam duası bunlardır. İmam Kutrub şöyle rivayet ediyor: Ne zaman Kur'an inse müşrikler işitmeyelim diye kavgaya tutuşurlardı. Yüce Allah bu harfleri gönderdi ki işitmediklerini işitsinler ve şaşırıp kalsınlar. Zâlike'l-kitâbü Bu, Levh-i mahfuzda yazdığım ve Adem'den ahd aldığım zaman sana vahy etmeyi vaad ettiğim kitaptır. Lâ raybe fihi Onun Allah tarafından indirildiğine şüphe yoktur; Muhammed onu kendiliğinden söylemedi. Bunda şüphe edenler eğer hakikat göziyle baksalardı, onun Allah kelâmı olduğunu bilürlerdi. Hüden li'l-muttakîne Tanrı'dan korkanlar için sapkınlığa fırsat vermeyen, haramı helalden ayırt eden bir doğru yoldur. Ellezîne yü'minüne bi'l-gaybi Şunlar gayba inandılar; bunlardan murat Hazreti

⁵⁷ Cevâhirü'l-Asdaf, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, nr.22, vr. 2b-3a

Muhammed'in ashabı ve kıyamete kadar onlardan sonra gelenlerdir. Bazıları "gayb"dan maksadın kıyametin kopması olduğunu söyler. Namazı rüku ve secde ile vaktinde kırlarlar. Yani Allah'tan korkanların ve günah-tan sakınanların nişanı gayba inanmak ve beş vakit namazı kılmaktır. Ve mimmâ razaknâhüm yünfiküne Ve onlar kendilerine verdiğimiz rızıktan sadaka verirler. Bazı müfessirler sadakadan maksadın mal sadakası, yani zekât olduğunu, kimileri de bunun hayır için verilen sadaka olduğunu söy-lerler. İşte günah-tan sakınanların ve Allah'tan korkanların üçüncü nişanı budur. Vellezîne yü'minûne bimâ ünzile ileyke. Şunlar, sana indirilene, yani Kur'an'a inanırlar. Ve mâ ünzile min kablike Ve senden önce indirile-ne Zebûra, Tevrâta, İncile ve bunlardan başka yüz kitaba da inanırlar ki nişanlarının birisi de budur. Ve bi'l-âhireti hüm yükününe. Onlar ahirete, yani cennete, cehenneme, yeniden dirilmeye, hesaba çekilmeye, amellerin ölçülüp tartılmasına ve bunlara benzer ne varsa hepsine inanırlar. Üläike alâ hüden min rabbihim İşte o kimseler Tanrılarında hidayet üzerinedir-ler. Ve üläike hümü'l-müflihüne. Ve bunlar kurtuluşa erip ahirette saade-te kavuşanlardır. Bazılarına göre sürekli nimet içinde olmak, bazılarına göre de muradına erip korkudan emin olmaktır.

5. Tercümelerin Dili ve Söz Varlığı

Beylikler devri Türkçesi, konuşma dilinin yazı diline geçirilmesi biçiminde kurulmuştur. Konuşma dilinde kullanılan pek çok biçim ve söz, yazı dilinde de kullanılmaktadır. Bu bakımdan dil oldukça sade ve akıcıdır. Bu dönemin Türkçesinde Eski Türkçeden gelen arkaik biçimler ile birlikte Oğuzca biçim-ler kaynaşarak yeni bir ilim ve edebiyat dili oluşturmuştur. O bakımdan dö-nemin öteki eserlerinde ve konuşma dilinde var olan bütün şekiller Kur'an tercümelerinde de yaygın biçimde kullanılmıştır. Tercümelerde kullanılan söz varlığına örnek olmak üzere, Üveys b. Hoca Osman b. Evliya'nın Amme Cüzü tefsirinden seçilen arkaik özellikler taşıyan bazı sözler aşağıda gösterilmiştir. Seçilen kelimelerin metinde geçtikleri yerler gösterilmemiş, fakat anlamları belirtilmiştir. Bugün kullanılmayan bu sözler Beylikler dönem Türkçesinde yaygın biçimde kullanılmıştır.

Tablo 2.: Üveys b. Hoca Osman b. Evliya'nın Amme Cüzü tefsirinden seçilen arkaik özellikler taşıyan bazı kelimeler:

acığ	acı
ağmağ	çıkmağ
arığ	arşın
arğun arğun	yavaş yavaş
artuğ	başka
assi:	yarar, kazanç
ayruğ	başka
aytmağ	söylemek
bañ virmek	ezan okumak
bayığ	kuşkusuz, kesinlikle
baylığ	zenginlik
belüsiz	belirsiz, meçhul
berk	sağlam, kuvvetli
berkitmek	sağlamlaştırmak, pekiştirmek
bilik	ok ve yay kuburu
biregü	bir kimse, başkası
biti	yazılmış şey, amel defteri
bugur	bu zaman, o an
çeri	asker
dartmağ	çekmek
degme	her bir
degürmek	ulaştırmak, duyurmak, bildirmek
delim	çok, birçok, fazla
dirgürmek	diriltmek, yaşatmak
döleklik	vakar, temkin
dölenmek	karar kılmak, huzura kavuşmak
dutruğ	ateş tutuşturacak çerçöp
dükeli	hep, hepsi, bütün
dünle	geceleyin
dürüşmek	çalışmak, çabalamak
geñez	kolay
gök kırañı	ufuk çizgisi
gökçek	güzel, sevimli, hoş
görklü	güzel, temiz, iyi

gücemlemek	zorlamak
ıssı	sıcaklık, hararet
iley	ön
iñen	pek.
issi	sahip, malik
iti	keskin
kaçan	ne zaman, ne zaman ki
kaşımak	öfkelenmek, kızmak
şamu	bütün, hep
kancaru	nereye
kandan	nereden
şangı	hangi
şanı	nerede
şaravaş	cariye, hizmetçi
şarındaş	kardeş
şatı	pek şiddetli
şıgırtmak	çağirtmak
şıjurmaş	haykırarak saldırmak
şızlık	kıtlık
kiçi	küçük
kirtinmek	tasdik etmek, iman etmek
kuçmak	kucaklamak, sarılmak
şulağuzlamak	yol göstermek, rehberlik etmek
şulluğçı	hizmetkar
muştuluş	müjde
noşsa	gem, dizgin
od	ateş
ödi sıdmaş	çok korkmak, ödü patlamak
örü turmaş	ayağa kalkmak
sağış	sayı, adet
saşlamak	korumak
sataşmak	rastlamak
segitmek	azarlamak
sımaş	kırmak
sındu	makas
sin	mezar, kabir

sinle	mezarlık, mezar
sovucağ	serin, serin hava
süñük	kemik
şapla	tokat
şesmek	çözmek
şoloğ sā'at	tam o anda
tamu	cehennem
tanişmağ	istişare etmek
taşra	dışarı
tekyelenmek	dayanmak
tolunmağ	ay dolunay durumuna gelmek
uğrı	hırsız
urmağ	koymak
uşanmağ	parçalanmak
üzmek	koparmak
viribimek	göndermek
yağır	sırt, sırtın yukarı kürek kısmı
yarağ yimek	hazırlık yapmak
yarımdası	ertesı gün
yavlağ	pek, çok
yavu kıлмаğ	kaybetmek, yitirmek
yazuğ	günah, cürüm, suç
yigrek	daha iyi, üstün
yügrük	hızlı giden

6. Sonuç

a) Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla onun hâkimiyet alanı içinde kurulan beyliklere Anadolu Beylikleri denmektedir. Bunlar Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Türkmen beyleri tarafından kurulmuş küçük devletçiklerdir. Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla ortaya çıkan siyasi boşluğu doldurup onun yerini almak maksadıyla da birbirleriyle sürekli mücadele etmişlerdir. Bu mücadeleler devam ederken bir yandan da büyük devlet olmanın bir gereği olan bilim, sanat ve kültür faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Beylikler bir yandan cami, medrese, kütüphane, imaret, hamam, çeşme, köprü gibi yapılar meydana getirerek şehirleri bayındır duruma getirmeye çalışıyorlar, bir yandan da ilim adamlarını ve sanatçıları koruyup gözeterek dil, edebiyat, ilim ve sanat çalışmalarına bir canlılık getiriyorlardı. Bu çalışmalar Türkçenin gelişmesine de büyük katkı sağlıyordu. Bu bakımdan Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde bir taraftan cami, medrese, kütüphane gibi ilim ve sanat merkezleri meydana getirilirken, bir yandan da çeşitli telif ve tercüme eserler yazılarak Türkçe bir yazı dili olarak büyük bir ilerleme kaydediyordu.

b) Anadolu Selçuklularında ihmale uğrayan Türkçe, Beylikler zamanında daha bilinçli olarak ele alınıp işlendi. Bunun sebebi de başta bulunan beylerin tutumlarının önemli rol oynamasıydı. Beyliklerin başında bulunan beyler hem kendilerinin hem de halkın yararlanması için şair ve yazarları Türkçe eser yazmaları konusunda teşvik ediyorlardı. Bu özendirme sonucunda Türkçe ilim, sanat ve kültür dili olma yolunda büyük ilerleme kaydetmiştir. Böylece Selçuklular zamanındaki az sayıdaki Türkçe eserlere oranla Beylikler zamanında konu ve sayı bakımından daha çok eser yazılmıştır.

c) Beylikler döneminde yazılan eserlerin önemli bir kısmı Arapça ve Farsçadan tercüme edilmiştir. Bunların da çoğu dinî konularda yazılmıştır. Ancak tıbbı, baytarlığa, avcılığa, madenlere ait kitaplar ve rüya tabirleri gibi din dışı konularda da eserler verilmiştir. Beylikler döneminde yapılan tercümelemler oldukça sade bir üslupla meydana getirilmişlerdir. Bu tercüme faaliyeti, Türkçeye çeşitli bilim dallarına ait pek çok terimin girmesini sağlamıştır. Bu bakımdan tercümelemlerin Türk dili tarihi bakımından değeri oldukça fazladır.

ç) Yazılan tercümelemlerden Kur'an tercümelemlerinin ayrı bir niteliği bulunmaktadır. Farklı dönemlerde ve değişik bölgelerde yapılan bu tercümelemler öteki eserlere göre daha sağlam kaynaklardır. Çünkü bunlar kutsal bir kitabın tercümesidir. Bu bakımdan tercümelemleri yaparken mütercimler eserin kutsiyetine hâlel getirmemek için çok titiz davranmışlar, yanlış yapmamaya büyük özen göstermişlerdir. Daha önce yapılan tercümelemleri de göz önünde bulundurarak kelimelere en doğru anlamı vermeye çalışmışlardır. O bakımdan Kur'an tercümelemleri Türk dili tarihinin hem leksikolojik hem de anlam bilimi açısından en sağlam kaynakları arasında sayılmışlardır.

d) Kur'an tercümelemleri ya her kelimeyi Türkçe bir kelimeyle karşılama esasına dayanan "sadır-arası" tercüme tekniğı ile, ya da geniş ve açıklamalı tefsir şeklinde yazılmıştır. Sadır-arası tercümelemlerde her Arapça kelime bir Türkçe kelimeyle karşılanmıştır. Bu durum Türkçenin zengin bir söz varlığının bu-

lunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Kur'an insan hayatının hem bireysel hem de toplumsal hayatının her yönünü kuşatan hükümler ihtiva etmektedir. Özellikle İslam dinin kabulünden sonra dile yeni kavramlar girmeye başlamış, bunlar Türkçeye tercüme edilirken değişik alanlara ait pek çok yeni kelime ve terim kullanılmıştır. Bu yolla dilin kelime kadrosu fevkalade zenginleşmiştir.

e) Beylikler döneminde görülen Kur'an tercümeleri daha çok kısa surelerin tefsirleri şeklinde görülmektedir. Bunlar da genellikle mevize ve nasihat vermek amacıyla kaleme alındığından, başka kaynaklardan ve çeşitli eserlerden yararlanılarak yazılmıştır. Bu tercümeler çoğu açıklamalı uzun tefsir şeklinde yapılmıştır. Ayetler tercüme edilirken tercümeleri arasına çeşitli hikâyeler ve rivayetler de katılmıştır. Bu yolla okuyucuya çeşitli dini bilgiler aktarılmıştır. Bazen bu rivayetler arasında tutarsız bilgilere de rastlanmaktadır. Bunlar uzun uzun anlatmaya dayalı olarak yapıldıklarından Türkçenin cümle yapısında bir akıcılık sağlamış ve Türk nesir dilinin gelişmesine önemli katkıları olmuştur.

Resim 1.: (Cevâhîrül'-Asdaf, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, nr.22, vr. 2b-3a)

Resim 2.: (Cevâhîrül'-Asdaf, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, nr.22, vr. 357b-358a)

Resim 3.: Amme Cüzü, Süleymaniye Ktp. Fatih, Nr. 283, vr.64b-66a.

Kaynakça

- Arat, Reşit Rahmeti. “Uygurlarda İstılahlara Dair,” *Türkiyat Mecmuası* 7-8, (1942): 56-81.
- Ata, Aysu. *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları, 2004.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Aydar, Hidayet. “Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi Meselesi.” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.
- Blasing, Uwe. “Yüce Allah’ın İnsanoğluna Gönderdiği Söz Nasıl Tercüme Edilir? Kur’an-ı Kerim’in Eski Anadolu Türkçesine Çevirilerine Ait Bazı Notlar.” *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 1-2 Aralık 2010* içinde s. 53-75. İstanbul 2013.
- Abdülhamit Birişik, “Kur’an,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, (2002): 387.
- Borovkov, A. K. *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv*. Moskva 1963.
- Bilge, Mustafa L. “Yemâme,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, (2013): 399.
- Budu, Mariana. “Türkçe Kısasü’l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebü İshak İbrâhim b. el-Mansür b. Halefî’l-Müzekkir en-Nisâbüri’nin Kısasü’l-Enbiyâ’sının Türkçe Tercümesi.” *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1, 60 (2020): 71-95. <https://doi.org/10.26650/TUDED2020-0012>
- Cumbur, Müjgân. “Kur’an-ı Kerim’in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri.” *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (1962): 123-141.
- Demir, Ziya. “İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Eckmann, Janos. “Kur’an’ın Doğu Türkçesine Tercümeleri.” *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21, (1975): 15-24.
- Eckmann, Janos. *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest: Akademia Kiado, 1976.
- Erdoğan, Abdulkadir. “Kur’an Tercümelerinin Dili Meselesi.” *Vakıflar Dergisi*, Sayı 1 (1938): 47-53.
- Ertürkoğlu, Eren. *Osmanlı Edebiyatında Satırlı Tercüme Tekniği ve Satırlı Bir Bostan Tercümesi*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2024.
- Güder, Nurcan. “Dâstân-ı İbrahim Edhem.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992.
- Güder, Nurcan. “Kastamonulu Şâzî, Maktel-i Hüseyin: İnceleme, Metin, Sözlük, Adlar Dizini.” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997.
- Güder, Nurcan. *İbrahim Edhem Destanı*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2011.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur’an-ı Kerim Tarihi*. Çev. Abdülziz Hatip, Mahmud Kanık, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- İnan, Abdülkadir. “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur’an Tefsiri.” *TDAY-Bulleten* 1962, (1963): 61-62.

- İnan, Abdulkadir. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercümelere Üzerine Bir İnceleme*. Ankara 1961.
- İnan, Abdulkadir. "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar." *TDAY-Belleten* 8, (1960): 79-94.
- Topaloğlu, Ahmet, haz. *Muhammed bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır Arası" Kuran Tercümesi*. Cilt: 1-2, İstanbul, 1976, 1978.
- Kök, Abdullah. "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004.
- Küçük, Murat. *Eski Anadolu Türkçesine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara 2014.
- Merçil, Erdoğan. "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?" *TTK-Belleten*, 64 (2000): 51-57.
- Barutçu-Özönder F. Sema, haz. *Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi*. Ankara 1996.
- Özkan, Mustafa. "Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üves bin Hoca Osmân b. Emir İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri." *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (1-2 Aralık 2010)* içinde 315-368. İstanbul 2013.
- Özkan, Mustafa. "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Tercümelere Türk Diline Etkisi." *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 3, (2011): 1-64.
- Özkan, Mustafa. "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercümelere Üzerine - I." *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 39 (2010): 115-159.
- Öztürk, Ali. "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihuddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri." *Tarihî, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir I. Eğirdir Sempozyumu*. 31 Ağustos-01 Eylül 2001.
- Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış." *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-1* içinde 91-160, ed. Bilal Gökker vd. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2011.
- Sağol, Gülden. *An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, Introduction and Text*. V. 1. Harvard University 1993.
- Sağol, Gülden. *Glossary*. V. 2. Harvard University 1995.
- Sağol, Gülden. *Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section One: 1b-300b*. V. 3. Harvard University 1996.
- Sağol, Gülden. *Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b*. V. 4. Harvard University 1999.
- Taş, İsmail. "15. yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- Taş, İbrahim. "Çağatayca Kur'an Tefsiri (21a-41b): Giriş-Metin-Dizin" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001).
- Togan, Zeki Velidi. "Londra ve Tahran'daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair." *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3, 1-2 (1959-1960): 133- 160.

- Topaloğlu, Ahmet. “Kuran-ı Kerim’in İlk Türkçe Tercümelere ve Cevâhirü’l-Asdaf.” *Türk Dünyası Araştırmaları*, 27 (1983): 58-66.
- Topaloğlu, Ahmet. “Cevâhirü’l-Asdaf Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Zajaczkowski’nin Eseri.” *Türklük Araştırmaları Dergisi* 2, (1986): 161-183.
- Topaloğlu, Ahmet. *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış “Satır-Arası” Kuran Tercümesi, Giriş-Metin*. I. Cilt, İstanbul 1976.
- Topaloğlu, Ahmet. *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış “Satır-Arası” Kuran Tercümesi*. 2 Cilt, İstanbul 1978.
- Usta, Halil İbrahim. *Orta Asya Kur’an Tefsiri Metin- Tıpkıbasım*. Ankara 2011.
- Usta, Halil İbrahim ve Ebulfez Amanoğlu. *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı XII-XIII. Yüzyıllar*. Ankara: TDK Yayınları, 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*. Ankara 1988.
- Ünlü, Suat. “Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi, Giriş-Metin-İnceleme-Dizin.” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004.
- Üşenmez, Emek. *Türkçe İlk Kur’an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası, Satır arası Türkçe-Farsça Tercümesi*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013.
- Üşenmez, Emek. *Mevlânâ Yaküb-i Çerhî, Çağatay Türkçesi Kur’an Tefsiri, Tercüme-i Tefsir-i Ya’küb-i Çerhî, Giriş-Gramer-Metin-Dizin-Tıpkı Basım*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019.
- Yüce, Nuri. “Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen.” *Sprach und Kulturkontakte der türkischen Völker içinde* 221-227, ed. Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993.
- Zülfikar, Hamza. “Çağatayca Kur’an Tefsiri.” Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1970.

Extended Abstract

About the Language of the Qur'an Translations Revealed During the Anatolian Beyliks Period

The Holy Quran is a divine book revealed by Allah to the Prophet Muhammad. This book was not revealed to the Prophet in its entirety all at once, but was revealed piece by piece during the Prophet's twenty-three years of prophecy. The revelation of the Quran continued until the death of the Prophet.

The Prophet (peace be upon him) used to dictate the revelations to the scribes of the revelations, who were specially assigned. As the revelation came, the Prophet (peace be upon him) would inform his companions of the location of the verses in the suras with the sign of Gabriel and have the verses written there. The Prophet (peace be upon him) used to ask the scribes of the revelation to read the text to him once again in order to check for spelling errors.

Hadrat Abu Bakr appointed a committee headed by Zayd ibn Sabit to write the Quran and the Quran was enclosed in two covers. This compilation is called "Mushaf". This Mushaf remained with Abu Bakr, and after his death, it passed into the hands of Hadrat Umar, and after his death, it passed into the hands of Hafsa, the daughter of Umar and the wife of the Prophet.

By the time of Uthman's caliphate, the borders of the Islamic State had expanded, and many people whose mother tongue was not Arabic had become Muslims. In this respect, there were differences in the recitation of the Quran by both Arab tribes and foreigners who had recently converted to Islam.

Hadrat Uthman, believing that people should unite in a single recitation, decided to take the first Mushaf in Hafsa's hand and multiply it. He commissioned a commission consisting of Zayd ibn Sabit, Abdullah ibn Zubayr, Sa'id ibn al-As, and Abd al-Rahman ibn al-Harith ibn Hisham to write the Quran. He said that when they had a dispute about the spelling of any word while writing the Quran, they should write it according to the Quraysh dialect because the Quran was revealed on this dialect.

After the writing work was completed, Hafsa's Mushaf was returned to her. Seven copies of the Quran were sent to Mecca, Basra, Kufa, Damascus, Yemen and Bahrain. A copy was also left in Medina. After this, Hadrat Uthman ordered the burning of the Qur'anic texts outside the seven Mushafs in order to eliminate the differences in reading and combine them in a single recitation.

The Qur'an has been translated into other languages since the time of the Prophet. For example, the Iranians wrote a letter to Salman al-Farisi and asked him to write Surah al-Fatiha of the Quran in Persian; Salman al-Farisi also applied to the Prophet and with his permission, he translated Surah al-Fatiha into Persian along with the basmala.

This movement to translate the Quran into other languages, which started in the early years of Islam, has gained momentum and the Quran has been partially or fully translated into many of the living languages of the world. It is known that the Quran has been translated into 139 languages.

According to the available information, the Quran was first translated into Persian. This translation is the first translation of the Holy Quran that has reached our time and has an under-the-line quality. Persian words are written under Arabic words, regardless of the syntax rules of the Persian language. This first Persian translation of the Quran was also a model for the first translation of the Quran into Turkish.

The Turks, who translated the holy books of the religions they entered into their own language from the early periods, translated it into Turkish after they became Muslims, in order to learn the teachings and principles of the new religion and to understand the Quran, which is the main source. It is widely believed that the first Turkish translation of the Quran may have been created at the same time as the first translation into Persian, perhaps by Turkish members of the same delegation. This translation is an “inter-the-line” word-for-word translation and is *based on a Persian translation from the Tafsir of Tabari*. After this first translation, many translations of the Qur’an were made into both Eastern Turkish and Western Turkish. It is accepted that the translations made into Eastern Turkish were created on the basis of this first translation.

The first examples of Turkish Quran translations in the Anatolian field are found during the Principalities period. These translations are mostly seen as commentaries on some short surahs and some verses. These are surah and verse commentaries such as *al-Fatiha, al-Ikhlâs, Ya-sin, Amme juzu tafsir, Throne Verse Tafsir*.

It is possible to evaluate the translations of the Quran created during the Principalities in several groups: a) Translations between the lines, b) Translations with short explanations, c) Long commentaries.

In interline translations, it was created by writing the Turkish equivalent under each Arabic word. In this way, it is seen that the derivation and unification possibilities of language are widely utilized. With this method, many new words are added to the vocabulary of Turkish and the vocabulary of the language is enriched. Thus, many foreign words are met through derivation. However, in these translations, the syntax of the language remains under the influence of Arabic. Such translations are important sources for historical lexicography.

Short annotated translations are translations made by following a path between translations between lines and annotated commentaries. Interline translations are works written on the basis of responding to Arabic words one by one. In this respect, the sentence structures of the translations are under the influence of Arabic. In long commentaries, on the other hand, the verses are first given a short meaning and then long explanations are passed. Therefore, translation and exegesis are not very distinguished. In translations with short explanations, the meaning is written faithfully in short sentences right next to the verse. Although these translations are similar to translations between the lines in one aspect, they differ from them in that they complete the meaning in sentences. In addition, after the meaning of the verse is given in a sentence, sometimes short explanations are included. There are many translations created by this method during the Principalities period.

Translations with tafsir are translations that are created on the basis of long explanations of the verses. Rather than responding to Arabic words one by one in Turkish, a long way of explanation was preferred. Most of the commentaries created by this method

during the Principalities period were based on the tafsir of Abu al-Layth al-Samarqandi (d. 383/993).

In annotated translations and commentaries, after the information intended to be given to the reader in the source language is thoroughly assimilated and digested, it is observed that significant fluency is achieved in the sentence structure of the language in these translations, since this information is tried to be given in accordance with the syntax of the translated language. In addition, a lot of information on the subject is included in these commentaries.

Kutsal Kent Kudüs Karabat'ın Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri Adlı Eserine Semiyotik Bir Bakış

A Semiotic Analysis of Ayşe Karabat's Voluntary Exiles of Jerusalem: the Sacred City of Jerusalem

Burcu Narda Sarhuş*

* Dr.

Orcid Id: 0009-0007-6785-6208

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Dr. Burcu Narda Sarhuş, Bağımsız
Araştırmacı

E-posta / E-mail:
nardallica@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
1 Aralık 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
6 Aralık 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Burcu Narda Sarhuş, "Kutsal Kent Kudüs -
Karabat'ın Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri
Adlı Eserine Semiyotik Bir Bakış", *Türk
Dünyası Araştırmaları* 137, Sayı 271,
(2025): 39-60.

doi: 10.55773/tda.1398710

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Bir anlatıda uzamın incelenmesi çok önemlidir. Çünkü uzam anlatı metninin her düzeyinde yer alır. Uzam, anlatının temel ögesini oluşturur ve uzamı oluşturan tüm öğeler birbirleriyle karşılıklı bağımlılık ilişkisi içindedir. Bir anlatıyı anlamak için uzamı ve uzamı oluşturan anlamsal katmanları iyi kavramak gerekir. Uzamı oluşturan kültür, tarih, din, insan gibi katmanlar vardır. Bu katmanlar semiyosferde yani kültür uzamında birleşir. Bu çalışmada, Ayşe Karabat'ın Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri adlı eseri Yuri Lotman'ın Düşünen Dünyaların İçinde adlı eserinden yola çıkılarak 'insan, kültür, metin ve tarih' ekseninde semiyotik bir bakışla ele alınacaktır. Anlatı kişilerinin uzamla ilişkileri ve uzamın metinde yaratılan dünyayı kavrama ve anlamlandırma sürecindeki önemi semiyotik bağlam çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, semiyotik, uzam, kültür, insan.

Abstract

Examining space in a narrative is very important. Because space is present at every level of the narrative text. Space constitutes the basic element of the narrative, and all elements that make up space are in a relationship of interdependence with each other. In order to understand a narrative, it is necessary to have a good grasp of space and the semantic layers that make up space. There are layers such as culture, history, religion and people that make up space. These layers unite in the semiosphere, that is, the cultural space. In this study, Ayşe Karabat's Voluntary Exiles of Jerusalem will be discussed with a semiotic perspective in terms of 'human, culture, text and history', based on Yuri Lotman's work titled Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. The relationships of the narrative characters with space and the importance of space in the process of comprehending and making sense of the universe created in the text will be evaluated within the framework of semiotic context.

Keywords: Jerusalem, Semiotics, Space, Culture, Human.

Giriş

Semiyosfer yani kültür sistemi, tarihsel, kültürel ve imgesel olarak pek çok göstergenin ifadesidir. Bir gösterge olan Kudüs kenti de semiyosferin içinde çok önemli bir yere sahiptir. Kudüs semiyotik kültürün sadece belli bir kesitini değil, geçmişten geleceğe uzanan dikey bir kesitini de kapsar. Bu anlamda, kent olarak Kudüs hem Orta Doğu hem de dünya kültür ve inanç sisteminin en önemli öğelerinden biridir. Birçok göstergenin bir araya gelmesinden oluşan kentler, evrenin minyatür bir modelidir. Bu anlamda, semiyosfer sistemi makrokozmos; Kudüs ise mikrokozmos olarak belirtilebilir.

Orta Doğu ve siyaseti üzerine yazan gazeteci ve yazar Karabat, *Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri* adlı romanında Kudüs'ü merkez almış ve İsrail-Filistin meselesini tarihî gerçekleri ve kurguyu birleştirerek dile getirmiştir. *Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri*, İsrail-Filistin Savaşı sırasında Kudüs'te görev yapan dört gazetecinin bir grup gönüllü sürgün olan Nadya, Saadet, Steve ve Frank'ın kendilerini arayış öyküsüdür. Romanda, kurmaca karakterlerin yanı sıra Yasser Arafat, Ariel Şaron gibi gerçek karakterler de vardır. Yazar hem gerçekçi hem de kurmaca olan bu anlatısında Kudüs'ün kültür ve din tarihi hakkında bilgiler vermiş, kentin sokaklarına, kutsal mekânlarına dair ayrıntılı betimlemeler yapmış okuyucunun zihninde çok boyutlu bir Kudüs imgesi canlandırma çalışmıştır.

Gerek dünya gerekse Orta Doğu kültür ve din tarihinin anlamsal çekirdeğini oluşturan Kudüs imgesi, çok boyutlu bir uzama sahiptir. Bu çalışmada, Kudüs imgesine dair farklı uzam katmanları tespit edilecek ve bu uzam katmanları Yuri Lotman'ın ileri sürdüğü semiyotik bakış açısıyla incelenmiştir. Çalışma, insan-kültür, metin ve tarih olmak üzere dört katmanda yapılandırılmıştır. Çalışmanın en önemli kısmını oluşturan kültür bölümü ise 'Algısal Uzam', 'Retorik Uzam', 'Simgesel Uzam', 'Diyalektik Uzam', 'Dinsel-Mitsel Uzam', 'Betimleme Görünümleri-Mimari Uzam' ve 'Savaş Uzamı' ana başlıkları altında ele alınmıştır. Retorik Uzam bağlamında, 'Başlangıç ve Bitiş Arasında', 'Dionysoscü Uzam-Fettan Kent'; Diyalektik Uzam bağlamında ise, 'İçinde "Barış" Olmayan Barış Kenti', 'Karşıtlıklar Arasında: Kutsal Kent-Lanetli Kent' ve 'Kutsal Ev/ Ev-Antiev Diyalektiği' olarak adlandırılan alt başlıklara yer verilmiştir.

1. Tarih

Tarihsel verilere göre, 1967 yılındaki Altı Gün Savaşı sonunda Kudüs'ün, İsrail'in kontrolüne geçmesinin ardından Filistinliler, İsrail işgaline karşı "intifada" (silkinmek, ayağa kalkmak) adı verilen bir direniş hareketi başlatmışlardır. İlk intifada 1987'de ikinci intifada ise 2000 yılında başlamıştır. Nitekim bu eserdeki öykü zamanı da tarihsel bir olgu olan ikinci intifada ile başlar. Ancak geri sapımlarla 1947'deki paylaşım planına kadar gidilerek konuyla ilgili tarihsel bütünlük sağlanır. Yazar, olayları geri sapımla (flash back-analeks) anlattığı için "çizgizel olmayan anlatı"¹ söz konusudur. Tarihsel bilgiler,

¹ Ayşe Kiran ve Zeynel Kiran, *Yazınsal Okuma Süreçleri* (Ankara: Seçkin Yayınevi, 2011), 69.

kahramanların çocukluk anıları, önceki röportaj, haber metinleri ve rüyalar bu zamansal ve kesitsel geri dönüşleri oluşturur. Tüm geri sapımlar italik harflerle yazıldığından okur bu zamansal değişiklikleri kolaylıkla fark edebilir.

Yazar, İsrail-Filistin Savaşının öykü zamanından önceki kısmını Nadya karakterinin geçmişe yönelik bir rüyası ile tamamlar. Bu şekilde savaşın ilk başladığı zamana giderek tarihsel bir olguyu kronolojik olarak tamamlamış olur. Yazar, geri sapım yöntemini rüya görme eylemiyle birleştirerek okuyucuyu adeta bir zaman makinesine binmişçesine geçmişe götürür. Örneğin Nadya'nın rüyasındaki “*Aman Allah'ım! 29 Ekim 1947'deyiz*”² söylemi bunu kanıtlar niteliktedir. “*Herkes orada (...) Ama kimse konuşmuyor, kimse kumuldamiyor ve sanki soluk bile almıyorlar*”³, “*Barood'da hâlâ hareket yok. Nadya dışında her şey herkes donmuş*”⁴ söylemleri ise, yazarın bu rüyalarda zaman ve kişileri dondurarak tarihsel olguya vurgu yaptığını gösterir.

2. Metin

Kültür uzamını dolduran bu anlatı metni, 1947'de BM Genel Kurulu'nca Filistin'in üçe bölünmesinden sonra başlayan savaşı anlatır. Anlatıda, ana karakterlerin geçmişte ya da öykü zamanı içinde hazırladıkları haber yazıları ve röportaj metinleri, öykü içinde öykü niteliğine dönüşür. Bu şekilde öyküye farklı insan hikâyeleri dâhil edilir.

Bu anlatıyı iyi anlamak için anlatıcının öykü içindeki varlığını iyi bilmek gerekir. Elöyküsel anlatı, “*anlatıcının anlattığı öyküde yer almadığı anlatı*”dır.⁵ Bu bağlamda Karabat da anlatısını-anlatıcının öykünün dışında kaldığı-e-löyküsel anlatıcıyla üçüncü tekil adıyla yazar. Yazar, bu yöntemle olaylara daha nesnel ve tarafsız bakma olanağı bulur. Öykü düzeyinde ise dört farklı anlatıcı söz konusudur. Öyküdeki dört ana karakter (Nadya, Steve, Frank, Saadet) dönüşümlü olarak olayları anlatır. Çoğu zaman anlatı düzeyi ile öykü düzeyi birbiriyle çakışır. Çünkü öykü hem geçmişte hem de öykü zamanında bağlantılanan çok sayıda olayı kapsar. Ayrıca anlatı düzeylerinde, öykünün çizgiselliğini bozan zamansal değişiklikler söz konusudur. Yazar, analeks denilen ‘ani geriye sarmalar’ ile eski olayları sonradan anlatır.⁶ Yazar, bu şekildeki geri sarmalar ile etkili bir anlatı dili yaratır.

Lotman'a göre metin, anlam üreten bir mekanizmadır.⁷ Yazar da anlam üreten metnini yaratırken çok sayıda farklı malzemedi, farklı metinlerden yararlanmıştı. Metinler arası ilişki bağlamında kutsal kitaplara, tarihi belgelere, peygamber söylencelerine, dinî hikâyelere ve mitlere değinerek kendi metnini yaratmıştı.

² Ayşe Karabat, *Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri*, (İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2007), 57.

³ Karabat, *Kudüs'ün*, 56.

⁴ Karabat, *Kudüs'ün*, 57.

⁵ Tahsin Yücel, *Anlatı Yerlemleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993), 23.

⁶ Umberto Eco, *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti*, Çev. Kemal Atakay (İstanbul: Can Yayınları, 2015), 46.

⁷ Yuri Lotman, *Düşünen Dünyaların İçinde İnsan-Metin-Semiyosfer-Tarih*, Çev. Sabri Gürses (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2012), 15.

3. Semiyosfer (Kültür Uzamı)

3.1. Algısal Uzam-Renkler, Sesler, Kokular

Yazar, anlatısında Kudüs'ü tanımlarken renk, ses ve koku algılarına ilişkin ifadelere yer vererek Kudüs uzamını okuyucuya hissettirmeye çalışır. Kudüs'ün rengi tek katlı beyaz (açık krem) evlerinden dolayı 'beyaz' ve Altın Kubbe'nin parıltısından dolayı 'sarı' olarak tasvir edilir. Ancak yılda bir kez gelen Hemşin rüzgârlarının çölden kalkan kumlarla birlikte kenti kahverengiye boyadığına da değinilir. *"Gökten tam anlamıyla çamur yağıyordu. Her yeri kaplayan kahverengi yapış yapış bir çamur"*⁸ ifadesi kentin renginin bazen kahverengi olarak değiştiğini gösterir. Anlatıda Kudüs'te farklı seslerden oluşan bir ses uzamı da mevcuttur. *"Kudüs'te sabaha karşı kuşların ötmesi ona çok garip gelmişti. Kudüs'te olsa olsa silahlar, ambulans ve polis sirenleri öterdi, kuşlar değil... Kuş seslerini dinleyebilmek için daha erken kalkmaya karar verdi"*⁹ alıntısı Kudüs'teki uzamı yaratan sesleri açıklar. Kudüs'teki silah ve siren sesleri savaşın, kuş sesleri ise huzur ve barışın göstergesidir. Siren sesleri ayrıca Şabat'ın (Yahudilerin dinlenme günü) başladığını da gösterir. Şabat'ı gereksiz bulan ana kahramanlar için bu sirenler esenliksiz bir uzamı oluşturur. Yazar, kokulara tutkunluk derecinde düşkün Nadya karakteri ile farklı bir 'koku' uzamı yaratır. Yazara göre her şehir kendi gibi kokmaktadır. *"Aslında her şeyin bir kokusu var sanırım. Kendine has bir kokusu... Ona özel. Mesela her şehrin bir kokusu var (...) Adını bile düşündüğümde, kokusunu hissettiğim şeyler, şehirler var"*¹⁰ alıntısı şehirlerin kokusuyla var olan bir uzam olduğunun göstergesidir. Bu noktada Kudüs de bütün Orta Doğu coğrafyası gibi 'barut' kokar.¹¹ Burada yazar duylara hitap ederek okuyucunun kenti daha iyi algılamasını sağlar.

3.2. Retorik Uzam

'Başlangıç ve Bitiş arasında', 'Dionysoscü Uzam-Fettan Kent' ve 'Kutsal Kentin Harfleri' gibi alt başlıklar anlatının retorik uzamını oluşturur. Yine mecaz, kişileştirme, seslenme gibi retorik figürler de bu uzamda yer alır.

3.2.1. Başlangıç ve Bitiş Arasında

Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri, *"Orası Cehennem gibi"*¹² tümcesi ile başlar. Bu tümce ile gerçek bir uzam olan Kudüs, tinsel bir uzam olan cehenneme benzetilmiştir. Kurmaca bir anlatının başlangıç tümcesi, zaman ve uzama dair bilgi verdiği için özel bir ilgi gerektirir.¹³ Yazar, okura evvela öykünün hoş olmayan esenliksiz bir uzamda geçtiğinin bilgisini verir. 'Kudüs' uzamı, 'cehenneme' benzetilerek 'metaforik' bir başlangıç yapılır. Lotman'ın da belirttiği gibi dünya

⁸ Karabat, *Kudüs'ün*, 33.

⁹ Karabat, *Kudüs'ün*, 64- 65.

¹⁰ Karabat, *Kudüs'ün*, 16.

¹¹ Karabat, *Kudüs'ün*, 18.

¹² Karabat, *Kudüs'ün*, 9.

¹³ Kiran, *Yazınsal Okuma*, 82.

kültürünü yansıtan anlatı metinlerinin mecazlara yer vermesi rastlantısal değildir. Bir çeşit mecaz olan metaforlar, retorik dilin temellerini oluşturur.¹⁴ Semantik benzerlikten dolayı “*in prasentia* göstergeden *in absentia* göstergeye bir aktarım” gerçekleşmiştir.¹⁵ Cennetin yeryüzündeki simgesi olan Kudüs’ün cehenneme benzetilmesi oldukça retorik ve imgesel bir uzam yaratır.

Başlangıç, tümleci kadar anlatının bitişi de aynı derecede önem taşır. “*Sevgi ve barışla kal.*”¹⁶ tümcesinde de görüldüğü üzere anlatının başlangıç ve bitişi karşıtlık oluşturur. Nitekim yapıtın ana izleği de bu karşıtlıklar üzerine kurulmuştur: kenti cehenneme çeviren ‘savaş’ ve umut edilen ‘barış’. Başlangıç her ne kadar eseniksiz bir ifade ile başlasa da bitişteki bu olumlu ifade öykünün sonunda esenlikli olayların ortaya çıkacağını öngörür. “Sevgi ve barışla kal.” umutlu bir sonu çağırır.

3.2.2. Dionysoscu Uzam-Fettan Kent

Dionysostik bakış açısında dişillik temsil eden toprak kültü hâkimdir. Toprak dinamik bir şekilde yaratır, çoğaltır ve istediği zaman da yok eder. Dionysos yeryüzündeki toprağı yani doğayı, coşkunu ve saldırganlığı simgeler. Nitekim doğa alanına ait olan ‘şeyler’ Dionizyak olarak adlandırılır.¹⁷ Bu bakış açısıyla Karabat’ın Kudüs’ünün de pek çok Dionizyak iz taşıdığı görülür. “*Ey Fettan Kudüs. Çık artık milletin rüyasından*”¹⁸ alıntısı hem retorik hem de Dionizyak bir uzam oluşturur. Burada ‘Ey’ hitabı şehrin canlı bir ruh taşıdığına göstergesidir. Nitekim seslenme (apostrophe) sanatını içeren bu satırlarla Kudüs’e ‘Ey’ diye seslenilmiştir. “*Ey sözcüğü, onurlu şehre, onurlu bir sesleniştir.*”¹⁹ Ancak ‘Ey’ sözcüğü olumlu olana; ‘fettan’ sözcüğü ise olumsuz olana gönderme yapar. Bundan dolayıdır ki Kudüs hem negatifi hem de pozitifini içinde barındıran Dionizyak dişil bir karakter olarak ortaya çıkar. Dionizyak kadın kişiliğinin görüldüğü bir diğer alıntı da şöyledir:

*Siz istediğiniz kadar kavga edin, istediğiniz kadar birbirinizi yok edin, ben, kutsal Kudüs şehri, vakarımı hiç bozmadan, dünyanın sonuna kadar böyle ayakta kalacağım, parlayacağım ve ışığıma saçmaya devam edeceğim. Hiçbiriniz bana sahip olamayacaksınız.*²⁰

Görüldüğü gibi Dionysoscu bakış açısındaki doğanın evrensel kanunu olan ‘yok ederek yaratmak’, Karabat’ın Kudüs imgesinde de kendini göstermiştir. Kudüs, kendisi için savaşanları ‘yok ederek’ kendi ebedi varlığını yaratmıştır. Romanın ana kahramanlarından biri olan Frank’in şu söylemi de

¹⁴ Lotman, *Düşünen Dünyaların*, 51-52.

¹⁵ Lotman, *Düşünen Dünyaların*, 53.

¹⁶ Karabat, *Kudüs’ün*, 389.

¹⁷ Gökhan Akmaz, “*Şiva ve Dionysos: Hint ve Yunan Mitolojilerinde Doğa ile Kültür Bütünlüğü*,” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 41.

¹⁸ Karabat, *Kudüs’ün*, 46.

¹⁹ Ali Haydar Haksal, *Doğu Büyüsü: Ah Kudüs!* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 7.

²⁰ Karabat, *Kudüs’ün*, 11- 12.

'yok eden-yıkan' Kudüs'ün, 'hayat veren-yaratan' diğer tarafını anlatır: "Teşekkürler Kudüs... Her zaman tek kişilik düşünmeye alışmış olan ben, sayende kendi değerlerimin dışında değerler öğreniyorum. Senin hayat verdiğin nadir insanlardan biriyim herhalde."²¹ Kudüs'ün, Dionysosçu bir imgelem olduğunu kanıtlayan bir başka alıntı da şu şekildedir: "Kudüs onu esir alıyor, yutuyor... Şimdi de Steve'in kemiklerini tükürmeye hazırlanıyor. Kudüs, ihaneti, inançsızlığı kabul etmiyor... Hele ki kendisine yüz çevrilmesini asla. Kudüs, insanlarla alay etmesini de seviyor."²² Bu alıntı, Kudüs'ün kendine gönlünü kaptıranların ruhlarını kemiren ve kemiklerini de dünyanın en önemsiz nesnesiymiş gibi tükürüp atan 'daeomonik' bir kadına benzetildiğini gösterir.

Kudüs, yalnızca bir göz süzmeyle, davetkârmış gibi gelen minicik, belli belirsiz bir hareketle, kucağına düşmeye dünden hazır âşıklerini kendine bağlıyor, sonra onları işkencelerden işkencelere sürüklüyordu. Kudüs'e asla sahip olunamayacağını bilmeyen, anlamayan âşıkları birbirlerini gırtlaklayıp, çıplak elleriyle öldürürken, o, hiçbir şey olmuyormuş gibi bütün ihtişamıyla orada dikilip, öylece seyrediyordu kendisi için yapılan bu kavgayı. Kudüs, öyle bir fettandı ki, bazen âşıklarından birine teslim olmuş gibi davranıyordu, ama halvetin doruk noktasında başka bir âşığa göz kırpmaktan çekinmiyordu. Kudüs'e sahip olunabileceğini düşünmek, bu dünyadaki en büyük çaresizlik ve aynı zamanda da aptallıktı.²³

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere Kudüs; davetkâr, çoğulcu, cüretkâr, işkence eden, teslim olmayan, sahip olunamaz özellikleriyle dionysosvari bir kadın bedenine dönüşür. "Kadının bedeni gizemli ve kutsal bir mekândır"²⁴ ve kutsal olan her mekân, kirletme ve sahip olma arzusunu da beraberinde getirir. Nitekim Kudüs kenti de binlerce yıldır insanoğlunun sahip olmak istediği ve bu uğurda kanlı savaşlar gerçekleştirdiği kutsal bir kadın bedeni gibidir. Bu anlamda, burada yazarın bilerek ya da bilmeyerek kadının 'istenme', 'arzulanma' ya da 'cinsel cazibe' arketipini yeniden işlediği söylenebilir. Yine, "o öyle bir sevgili ki, 'sahip olacağım' diye tutturmazsan, güzelliğini takdir etmeyi bilirsen, onunla kavga etmeyi bırakırsan, cömert davranıyor"²⁵ söyleminde de 'arzu nesnesi' ve 'güzellik' arketipik özellikleri Kudüs'e mal edilmiştir. Kudüs hem doğu coğrafyasının hem de tüm dünyanın en kutsal ve en arzulanılan dişil kişiliğidir ve tarih boyunca 'sahip olunamayan' ancak 'teslim olunan' arkaik bir imgedir.

Dionysostik bakış açısında düşüncenin temeli duygulardır. "Duygu kaos-

²¹ Karabat, *Kudüs'ün*, 348.

²² Karabat, *Kudüs'ün*, 384-385

²³ Karabat, *Kudüs'ün*, 134

²⁴ Camille Paglia, *Cinsel Kimlikler* (Ankara: Epos Yayınları, 2004), 34.

²⁵ Karabat, *Kudüs'ün*, 389

tur. Her iyi duygunun bir de olumsuz yanı vardır.”²⁶ Duygular karşıt duygularla var olur. Kudüs de karşıt duyguları yaşayan ve yaşatan bir kenttir. “Bir şehir insanı hem bu kadar üzüp, hem de bu kadar mutlu edebilir mi? Hem de birbirini izleyen dakikalar içinde...”²⁷, “Neden bu adı şehir içimizden çıkmıyor, ondan bir an uzaklaşsak niçin özlüyoruz onu?”²⁸, “Lanet olsun ona ve en çok da bu şehre, Kudüs’e. Bu şehirde, ne mutlu olabiliyordu ne de çekip gidebiliyordu”²⁹ alıntıları, Kudüs’ün anlatı kahramanlarına karşıt duygular yaşattığını göstermektedir. Bütün bu duygularla, Kudüs onlar için hem lanet okudukları, uzaklaşmak istedikleri, üzüldükleri eseniksiz bir uzam hem de özledikleri, mutlu oldukları ve uzaklaşamadıkları esenlikli bir uzam hâline gelir.

Dionizyak terimi insanlık dışı vahşeti, katliamı, sefaleti ve çürümeyi de temsil eder.³⁰ Bu anlamda İsrail-Filistin Savaşı’nın en çalkantılı döneminde kentte yaşanan katliam, sefalet ve acının gözler önüne serilmesi de Kudüs’ün Dionizyak özelliklerindedir. Nitekim Dionysos’un keder sınırlarından olan “kan” bu topraklardan hiç eksilmemiştir.³¹ Sonuç olarak Dionysosçu bakış açısına göre Kudüs, bir taraftan savaşı, kaosu, baştan çıkarıcı, yıkıcı ve daemonik olanı temsil ederken diğer taraftan da yaratıcılığı, bereketi, kutsallığı ve huzuru temsil eder. Aşağıdaki tabloda Kudüs’e dair özellikler olumlu ve olumsuz veçheleriyle özetlenmiştir.

Kudüs (Dişil Kent)	
Olumsuz Özellikleriyle Kudüs	Olumlu Özellikleriyle Kudüs
Fettan, cilveli, kendine âşık eden, davetkâr, çoğulcu, cüretkâr, teslim olmayan, sahip olunamaz, alaycı	Güzel, ihtişamlı
Yok eden (yıkıcı)	Yaratan (yapıcı)
Esir alan, yutan, kemikleri tüküren, acımasız, işkence eden	Bereketli, hayat veren, öğretici, cömert

3.3. Simgesel Uzam

Simgeler semiyotik bilimlerde ‘göstergeselliğin’ eş anlamlısı olarak kullanılır. Simgenin belleği, kültürün sadece belli bir kesitini değil; geçmişten geleceğe uzanan dikey bir kesitini kapsar. Bu anlamda simgeler, insanlık tarihinin ve kültürel belleğin en sağlam öğelerinden biridir.³² Semiyotik uzamda salınan Kudüs de dünya kültürüne ait ortak simgelerdendir. Kutsallığı, ruha-

²⁶ Paglia, *Cinsel Kimlikler*, 30.

²⁷ Karabat, *Kudüs’ün*, 316

²⁸ Karabat, *Kudüs’ün*, 331.

²⁹ Karabat, *Kudüs’ün*, 281.

³⁰ Paglia, *Cinsel Kimlikler*, 18.

³¹ Paglia, *Cinsel Kimlikler*, 41.

³² Lotman, *Düşünen Dünyaların*, 142.

niliği, cenneti ve barışı temsil eden Kudüs, bu anlatıda başlı başına simgesel bir göstergedir.

Yahudi inancında harflerin simgesel bir anlamı vardır. Harflerin simgeselliği anlatıda şöyle ifade edilir “İbrani alfabesinde her harfin sayısal bir değeri de var. Yahudiler önemli tarihleri ve kutsal rakamları harflerle ifade ediyorlar çünkü onlara göre *rakamların ruhu yok ama harflerin var.*”³³ Harflerin ruhundan yararlanan Karabat da on sekiz bölümden oluşan anlatısında her bölüm için ‘bir, iki’ vb. demek yerine sırasıyla İbranice, Latince ve Arapça harfleri bir arada kullanmıştır. (Örn. ‘1’ rakamı yerine ‘alef-elif-alfa’; ‘2’ yerine ise ‘bet-beta-be’ harflerinin kullanılması gibi). ‘Alef-elif-alfa’, ‘bet-beta-be’ gibi üç farklı dili içeren bölüm başlıkları aslında dillerin birbirlerine ne kadar benzediğini gösterir. Öyle ki anlatı başlıklarını oluşturan bu harfler üç farklı dinin ve üç farklı dilin bulunduğu yer olan Kudüs kentini simgelemektedir.

3.4. Diyalektik Uzam

3.4.1. İçinde ‘Barış’ Olmayan Barış Kenti

Bu kent, Yahudilerce ‘Yeruşalayim’, Hristiyanlarca ‘Jerusalem’, Müslümanlarca ‘Kudüs’ diye isimlendirilir. Şalom (İbranice) ve Selam (Arapça) ‘barış’ anlamına gelir, bu nedenle Yeruşalayim’e ‘Barışın Şehri’ de denir. Arapçada ‘al-Quds’ olarak geçen kent, ‘Kutsal’ ya da ‘Kutsal Tapınak’ anlamına gelir. Yeruşalayim’in içinde saklı olan ‘şalom’ sözcüsünün Türkçe karşılığı, barış manasına gelen bir selamlama sözcüğüdür: ‘selam’ (merhaba). Ne yazık ki, Kudüs, ‘şalom’ kelimesinin müjdelediği ‘barış kenti’ olamamış, tam tersine Orta Doğu’yu parçalayan İsrail-Filistin çatışmasının merkezinde yer almıştır.³⁴ Farklı dinlerin barış içinde beraberce yaşamasını sağlamaya çalışan çabalara rağmen Kudüs ayrışmanın ve tartışmanın bitmediği bir uzam olmuştur. Anlatıda yer alan şu ifadeler, “Yeruşaleyim’de *yani barış şehrinde “barışın ‘b’ si yok burada*”³⁵, “Kudüs, *güya barış şehri. Ama işte.... Dar bir sokakta, biriyle burun buruna gelebilirsin ve bıçaklanabilirsin.*”³⁶ Kudüs’ün içinde barış olmayan ‘barış kenti’ olduğunu kanıtlar niteliktedir.

3.4.2. Karşıtlıklar Arasında: Kutsal Kent-Lanetli Kent

Kudüs’ün kutsallığının nedeni Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık için çok önemli bir yere sahip olmasıdır. Erol, Kudüs’ün üç dinde kutsallığının sebeplerini şu şekilde açıklar:

Kudüs, Yahudilere göre, Davut’un şehri olarak, Süleyman Mabedini kapsayan, İsrail ulusunun ebedî başkenti ve bütün insanları birlik ve barış içinde bir araya getirecek olan, Mesih’in geleceği yer olarak kutsaldır. Hristiyanlar için, Hazreti İsa ile ilişkili olarak; son yemeğini yediği, çarımı-

³³ Karabat, *Kudüs’ün*, 149.

³⁴ Catherine Nicault, *Kudüs*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 9-13.

³⁵ Karabat, *Kudüs’ün*, 20.

³⁶ Karabat, *Kudüs’ün*, 153.

*ha gerildiği, yeniden dirildiği şehir ve bazı dinî inançlara göre cenneti yeryüzü ile birleştiren vahiy noktası olduğu için kutsaldır. Müslümanlar için ise Hazreti Muhammed'in Miraç ettiği yer ve mahşer günü nihai yargı yeri olduğu için kutsaldır.*³⁷

Üç tek tanrılı dinin yeryüzünde bulunduğu bu kutsal kent, inanç sarkacının barışla savaş arasında sürekli salındığı ortak bir yaşam alanını temsil eder. Kentin arkaik ruhu, mucizevi peygamber yaşantıları ve dinî mitolojiler üzerine yükselir. Karabat'ın anlatısında da Kudüs dini hikâyelerin, mitlerin ve kutsal kitaplardaki mucizelerin yer aldığı kutsal bir uzamdır.

Kudüs, yaklaşık bin yıldır kendisine sahip olmak için yapılan savaşlara şahit olmuştur. Günümüzde de İsrail-Filistin arasındaki savaşın en önemli sebeplerinden biri, bu kutsal yere sahip olma çabasıdır. Belki de Kudüs'ün lanetliliği de buradan ileri gelmektedir. Yeryüzünde yaratılan bu kentin, tanrının lanetini de beraberinde getirdiğine inanılır. Nitekim Kudüs tarihi boyunca uğradığı felaketler sonucunda pek çok kez yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Kente yapılan istilalar, tanrının halka yağdırdığı lanet olarak yorumlanmış ve 'lanetlenmiş kent' teması, eski metinlerde sık sık tekrarlanmıştır.³⁸ Romanın ana karakterlerinden bir olan Steve'in şu iç monoloğu; "Bu ne be? Ne lanet bir şey bu be? Bir toprak parçası için bu dökülen kan ne be? (...) Yok kutsalımızmış. Yere batsın sizin kutsalınız... (...) Peşinden gittiğiniz şeyi kanla kirletecek kadar kuş beyinli, kör manyaklar..."³⁹ Kudüs'ün lanetli bir şehir olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak anlatıdaki Kudüs, 'kutsal kent-lanetli kent' karşıtlıkları arasında yer alan bir uzam olarak düşünülebilir. Çünkü Kudüs insanları, hem ihtiyaçlarıyla büyüleyen, koruyan 'kutsal' bir kent hem de savaşın, askeri ve bürokratik mücadelelerin kesiştiği, korkunç ve 'lanetli' bir kent olarak tasvir edilmiştir. Bu anlamda Kudüs, 'kutsal-lanetli' olmak üzere ikili bir semantiğe sahiptir.

3.4.3. 'Kutsal Ev' ve Ev-Antiev Diyalektiği

Arketipçi eleştiri adıyla bilinen kuramsal yaklaşımın temsilcilerinden Claudio Varese kenti şöyle tanımlar: "Kent, adı Kudüs olsun ya da olmasın, apokaliptik düzlemde tek bir yapı veya tapınaktan farklı değil. İncil'in diliyle söylersek kent, bireylerin 'canlı taşlar' gibi yaşadığı 'çok bölümlü bir ev'dir."⁴⁰ Görüldüğü gibi Varese, tüm kentleri çok bölümlü evlere benzetmiştir. Sonuçta Kudüs kenti de çok bölümlü bir 'ev'dir. Simgesel anlamda da Kudüs, yeryüzü ve gökyüzü karşıtlığından oluşmaktadır. Yeryüzüne ait Kudüs ruhani dünyanın merkezi iken "gökyüzüne ait Kudüs, Tanrı'nın ahir zamanda tüm

³⁷ Halit Erol, *Kudüs'ün Kutsallığı* (İstanbul: Özyurt Matbaacılık, 2002), 10.

³⁸ "Üç Kitaplı Kent: Kudüs," *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Blog*, 15.10.2012, Erişim Tarihi 12.11.2023, <https://blog.iae.org.tr/sergiler/uc-kitapi-kent-kudus>.

³⁹ Karabat, *Kudüs'ün*, 234

⁴⁰ Italo Calvino, *Görünmez Kentler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 39.

*doğruları korumak için yeryüzüne ineceği, o zamana kadar yaşadığı evidir.*⁴¹ Bu bilgi doğrultusunda, Kudüs'ün yeryüzünü ve gökyüzünü kaplayan çok büyük kozmik bir ev olduğu ve bu kozmik evin yeryüzü kısmında bireyle- rin, gökyüzü kısmında ise Tanrı'nın yaşadığı söylenebilir. Kısacası gökyüzüne ait Kudüs Tanrı'nın evidir. Lotman da dünya kültürünün evrensel temaları arasındaki evi *"tanrılar tarafından korunan"* bir uzam olarak tanımlar.⁴² O hâlde Kudüs kentinde, gökteki Tanrı'nın evi gibi yeryüzündeki insanların evi de kutsaldır. Karabat da anlatısında karakterlerin evlerinden, evlerini kutsal bulduklarından ve İsraililerin Filistinlilerin canını en çok acıtan eyleminin 'ev yıkmak' olduğundan bahseder. *"Bir Filistinliyi gerçekten yaralamak, yüreğini kanırtmak istersen, ağzını doldura doldura, 'Yıhrib beytkum!' yani 'Evin yıkıl- sın!' diyebilirsin"*⁴³ söylemi ve Filistinlilerin evlerinin ne kadar kutsal ve önemli olduğunu açıklar.

Kudüs'ün 'kutsallığı ve lanetliliği' ikilemi beraberinde 'ev-antiev' diyalektiğini de getirir. Nitekim Lotman'a göre, 'ev-antiev' karşıtlığı tüm dünya kül- türlerinde bulunan evrensel semiyotik uzamlardan biridir. 'Evler', tehlikesiz, kültürel, koruyucu yerler olmasına rağmen; 'anti-evler', içinde yaşanılmayan, kaçılan ve kaybolunan yerlerdir.⁴⁴ Kudüs, kozmik evren içinde yer alan 'çok bölümlü bir ev' olarak düşünüldüğünde sadece koruyan, huzur veren, kutsal bir sığınak olan 'ev' değil; aynı zamanda binlerce yıldır üzerinde yapılan kanlı savaşlardan dolayı yaşanılmayan ve kaçılan bir 'antiev'dir. Karabat'ın ese- rinde de kutsal sığınak olan bu 'ev'lerin izlerine rastlanılır. Onun evleri; kut- sallığın, güvenliğin, özel yaşam yerinin, kültürün ve yaratıcılığın simgesidir. *"Frank, (...) ev yaşamına çok önem verir, evinin bir kutsallığı olmasını isterdi. Üstelik Kudüs'teki evi aynı zamanda ofisi de olacaktı, bu müstakbel yaşam ye- rinin gerçekten de iyi olmasını zorunlu kılıyordu"*⁴⁵ alıntısı, evin kutsal bir uzam olmasının yanı sıra yaşam uzamının ve yaratıcılığın da göstergesi olduğunu belirtir. Bu kutsal yaşam alanında gazeteci Frank, en yaratıcı unsurlardan biri olan 'yazma' eylemini gerçekleştirecektir.

Karabat'ın anlatısında içinde yaşanılmaz anti-evler, mülteci kamplarında- ki evlerle temsil edilir. Yıkık, dökük, bakımsız, alt yapısı kötü, elektriği, suyu, iletişim ağı olmayan karanlık mülteci evleri anti-evlerdir. Örneğin, Cenin mül- teci kampı "yolları çamur içinde, iç içe geçmiş evleri birbiri ardına sıralanan rezil" bir uzam olarak belirtilir. *"Suyumuz, elektriğimiz ve telefonumuz yok. Komşumuz Ömer amcanın cesedi de dört gündür beri orada"*⁴⁶ alıntısı da ceset kokan bir anti-evin ifade edilmişidir. Öyküde, Ömer amcanın dört gün boyunca cesedinin koktuğu abluka altındaki evi vasıtasıyla korkunç bir antiev uzamı

⁴¹ Nanon Gardin ve Robert Olorenshaw, *Larousse Semboller Sözlüğü*, Çev. Beyza Akşit (İstan- bul: Bilge Kültür Sanat, 2014), 375.

⁴² Lotman, *Düşünen Dünyaların*, 255.

⁴³ Karabat, *Kudüs'ün*, 326.

⁴⁴ Lotman, *Düşünen Dünyaların*, 257.

⁴⁵ Karabat, *Kudüs'ün*, 39.

⁴⁶ Karabat, *Kudüs'ün*, 252.

yaratılır. Bu korkunç uzam, okuru oldukça sarsar ve savaş içindeki ceset kokulu ev, dünyanın gerçek bir resmi hâline gelir. Yazarın, korkunç tablolarla okuyucuyu sarsma eğilimi onun sanatsal-retorik dilinin bir diğer hedefi olur.

Kudüs'ün Diyaletik uzamı semiyosferin yapısının asimetrik olduğunu gösterir. Zıt yönleriyle biçimlenen Kudüs'ün kendi içindeki karşıtlıkları şu tabloyla özetlenebilir:

Olumlu Özellikleriyle Kudüs	Olumsuz Özellikleriyle Kudüs
Barış kent	Savaş kent (şiddet, intihar saldırıları, çatışma, katliam, asker, silah, kurşun, işgal, ceset, kan vb.)
Kutsal kent	Lanetli kent
Eski kent	Yeni kent
Huzur kent	Korku krallığı
Güvenli	Yüksek tansiyonlu, gerilimli tehlikeli
Vakur (ağırbaşlı)	Fettan (cilveli, işveli)
Hayat veren, yaratan	Yıkan,
Kutsal (iyi ruhlu) muhteşem güzel, sihirli	Daeomanik (kötü ruhlu)
Ev	Anti ev

3.5. Dinsel-mitsel uzam: Mitolojik Kent

Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri adlı bu anlatı metni, Yahudi inanç ve kültüründen, giyim kuşam tarzından ve Yahudi mistisizminden bahsederek semiyotik bir uzam oluşturur. Buna göre Şabat, cumartesi günleri hiçbir işin yapılmamasıdır. Tanrı'nın dünyayı altı günde yaratması, yedinci günde dinlenmesi ve bu günü Yahudilere armağan etmesi inancına dayanır. Bu inanç şehrin yapısını da etkiler. "*Kudüs bu saatlerde ölü... Şabat nedeniyle*"⁴⁷ alıntısı Kudüs'ün cumartesi günleri ölü bir kente dönüştüğünü gösterir. Yapıtta değinilen bir diğer kültürel uzam, Yahudilerin Mısırdan çıkışlarını kutladıkları Hamursuz Bayramı'dır. Bu bayram boyunca Yahudi evlerine ekmek ve hamur işleri sokulmaz. Bayramın kökeni, Yahudilerin Mısır'dan kaçarken ekmek mayalamaya zaman bulamaması ve bu nedenle de bir hafta ekmek ve mayalı şeyler yememesi inancına dayanır. Anlatıda, Hamursuz (Pesah/Fısıh) Bayramı'nda düzenlenen 'seder' yemeğinden ve bu yemekteki yiyeceklerin simgesel anlamından bahsedilir. Ayrıca peygamberlerle ilgili dinî hikâyelere ve mitlere de yer verilir.

Bütün bunlara ek olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Aslanlı Kapı'ya koyduktuğu dört aslanla ilgili efsanevi hikâyeye yer verilir. Kubbetü's-Sahra'daki bir mermer kazınmış iki kumrunun simgesel anlamından ve bu iki kuşu cezalandırmak için taşla çeviren Süleyman Peygamberden bahsedilir. Yine Küb-

⁴⁷ Karabat, *Kudüs'ün*, 113.

betü's-Sahra içindeki Taş-kayadan (İslamiyet'te-Muallak taşı) ve bu taşla ilgili farklı dinlerdeki söylencelerden bahsedilir. Ayrıca mabet tepesinin neden kut-sal olduğunu anlatan dinî hikâye de mevcuttur.

Eserde, Kudüs mitolojisine de değinilmiş ve mitsel öge öykü zamanına taşınarak kahramanın bir eylemiyle özdeşleştirilmiştir. Kendini bir anda evinin orta sehпасının üstünde otururken bulan Nadya'nın *"Bir zamanlar dünyanın tepsi gibi dümdüz olduğuna ve tam ortasında da Kudüs'ün bulunduğu inanılıyordu"*⁴⁸ söylemi kendisini dünyanın merkezi olan Kudüs'te hissettiğinin göstergesidir. Burada orta sehpa Kudüs'e benzetilmiştir. Bu bağlamda orta sehpanın mikrokozmos, Kudüs'ün ise makrokozmos olduğu söylenebilir.

Lotman, jestlerin kültürel anlam taşıyan göstergeler olduğunu söyler.⁴⁹ Karabat da anlatısında, Yahudilerin kültürel anlam taşıyan jestlerine yer verir. Örneğin, İsraililerin sağ ellerinin parmak uçlarını yukarıda birleştirerek aşağı yukarı sallaması ile oluşturduğu 'bekle' işaretinden söz edilir. Bu bir kültürel koddur ve bu kültürel kod farklı kültürlerde başka anlamlar içerir. *"Bu işaret, Türkiye'de 'güzel' ya da özellikle yemekler için kullanıldığında 'nefis' anlamına geliyordu"*⁵⁰ alıntısından da anlaşılacağı üzere bu kod Türklerde bambaşka bir anlamı ifade etmektedir. Karabat, aynı zamanda anlatısında egzotik söz dağarcığına ait sözcükleri, Türkçe çevirisini yaparak kullanır (Örn. Şalom=merhaba).

Bütün dinlerin buluştuğu yer olan Kudüs, iki bin yıldan beri dünyada tek tanrıcılığın tarihi ve ruhani merkezidir. Bu nedenle Kudüs, evrensel bir dini kozmostur. Dünyanın başka coğrafyalarında olmayan sayı ve nitelikte halk, din, mezhep, dil ve kültür Kudüs'e özgü bir sentez oluşturur. Nitekim bu kentte Arap, Yahudi, Hristiyan, Ermeni, Kürt gibi farklı din ve mezheplere ait mahalleler vardır.⁵¹ Karabat da anlatısında bu mahallelerden bahseder ve karakterlerini bu mahallelerde dolaştırarak Kudüs'te yaşayan farklı etnik gruplar hakkında bilgi verir. Bu bağlamda çeşitli din, dil, mezhep farklılıklarından oluşan toplulukları içeren Kudüs'ün çok dinli ve kozmopolit bir kent olduğu söylenebilir.

3.6. Betimleme Görünümleri ve Mimari Uzam

Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri, mekânı ve uzamı oldukça iyi işleyen bir anlatı metnidir. Kudüs betimlemeleri tarihi ve mekânsal gerçeklikleri ayrıntılı bir şekilde yansıtır. Bu betimlemeler, tarihî bir roman olan bu yapıtın yer yer gezi kitabı özelliklerini taşımasına da neden olur. Metni okuyan okurun imgeleminde Kudüs coğrafyası canlanır.

Aktulum'a göre, *"iki gösterebilimsel dizge (görme ve söz) arasında bir buluşma yeri olan betimleme bir aktarma, dile getirme, tanımlama girişimidir"*⁵².

⁴⁸ Karabat, *Kudüs'ün*, 285.

⁴⁹ Lotman, *Düşünen Dünyaların*, 83.

⁵⁰ Karabat, *Kudüs'ün*, 14

⁵¹ Mehmet Öztürk, *Sine-Masal Kentler* (İstanbul: Trend Basım Dağıtım, 2005), 72.

⁵² Kubilay Aktulum, "Théophile Gautier'nin İstanbul'unda Betimlemenin Kimi Görünümleri", *Kıbatek Gezi Edebiyatı Sempozyumu*, (Nevşehir 27-29 Mart 2006), 50.

Karabat'ın anlatısında da bu dile getirme ve tanımlama girişiminin izlerine sık sık rastlanır. Karabat, gerçekçi betimlemeleri ile kültürel bir dizgenin içinde göstergesel bir uzam yaratırken mistik bir atmosfer oluşturmak için kullandığı gerçeküstü betimlemeleri ile öznel ve imgesel bir uzam yaratır.

Karabat'ın anlatıdaki betimlemeleri; kültürel, tarihsel, dinî, siyasal ve politik anlamda bilgilere yer verir. Bu anlamda yazarın Kudüs betimlemelerinin öğretici ve bilgilendirici değer taşıdığı söylenebilir. Karabat, Kudüs'teki savaşı tüm gerçekliğiyle ortaya koymak, burada yaşayan insanların gelenek-görenek ve dinî inançları hakkında tarihî bilgi vermek ve karakterlerin devindikleri mekânları tanımlamak amacıyla betimlemeler yapar.

Kudüs'ün ihtişamını görmek için yükseğe çıkmak gerekir. Tıpkı ruhların yükseğe çıkarak varoluşum gösterdiği gibi. Yazar da ana kahramanlarını Kudüs'ün en yüksek tepelerine çıkararak panoramik bir bakış açısıyla kentin mimari uzamını betimler. Aşağıdaki alıntı da şehrin bu bakış açısıyla betimlendiğini göstermektedir.

Merdivene tırmanmaya başlıyor. Birkaç basamak çıktıktan sonra aniden ortaya çıkan güneş, gözünü kamaştırdığı için biraz duraksayıp sonra çıkmaya devam ediyor. Merdivenler bittikten sonra kendisini yukarı çekiyor. Ayağa kalkıyor. Bir çatıda şimdi. Önce nerede olduğunu anlamaya çalışıyor. Sonra gördüğü manzara karşısında nefesi kesiliyor, öylece kala kalıyor. Eski Kudüs'ün en kutsal mekânı Harem-i Şerif bütün görkemiyle orada işte. Hem de bütün ayrıntılarıyla. Fısıltıyla konuşuyor Nadya. Sihir bozulmasın istiyor sanki. Harem-i Şerif'in avlusuna kayıyor bakışları. Bir kargaşa var avluda. Filistinliler karıncalar gibi bir oraya bir buraya koşuşturuyorlar. Uğultulu bir koşuşturma bu. Telaşlarını Nadya bile hissediyor. Ama bu telaşlı ve uğultulu koşuşturma mekânın görkemini ve kutsal görüntüsünü bozmuyor. Hatta bütün bu olanlara inat, kocaman altın kubbe, gözleri kamaştıran ışıklarını saçarak parlamaya devam ediyor.⁵³

Görüldüğü üzere mimarının ve tarihin sebep olduğu mistik havayı, oradaki insanların telaşlı koşuşturmaları ve kargaşası bile bozamaz. Bu mistik havayı oluşturan kentin mimari uzamının en önemli öğelerinden biri Altın Kubbe'dir. Altın Kubbe, Kudüs'te Musevilerim Kudüs Tapınağı olarak isimlendirdikleri en kutsal binadır. Bu bina Muallak Taşı adı verilen kaya üzerinde olup ortası kubbeli sekizgen şeklindedir. Altın sarısı metalik levhalarla kaplı olan Altın Kubbe'nin varlığından dolayı Kudüs'e, "Altın Kent" de denir. Yukarıdaki alıntı da 'gözleri kamaştıran', 'ışıklarını saçan', 'parlayan' Altın Kubbe'nin şehrin ihtişamının ve kutsallığının göstergesi olduğunu kanıtlamaktadır. Alıntıya genel olarak bakıldığında, yazarın betimlemelerine kendi özneliğini ve imgelemine

⁵³ Karabat, *Kudüs'ün*, 11.

de kattığı görülür.

Yazar, Hristiyanlar için kutsal sayılan İsa'nın kırbaçlandığı Kırbaçlama Manastırı'ndan başlayan ve çarşıya gerildiği Kutsal Mezar Kilisesine kadar devam eden, toplamda 14 duraktan oluşan Hüzünlü Yol'dan, Harem-i Şerif'ten ve hem Yahudiler hem de Müslümanlar tarafından kutsal sayılan Kübbetü's-Sahra'dan, Eski Kudüs'ün yedi kapısından, Ağlama Duvarı'ndan bahsederek tarih-din-mekân betimlemeleri yapmış ve anlatısında mimari bir uzam oluşturmuştur.

Karabat'ın şu betimlemeleri de kentin mimari uzamı hakkında bilgi verir: *“Eski Kudüs'ün dolambaç benzeri sokaklarına dalıyor üçü. Sokaklar çok dar. Bazılarında iki insanın ya yana durması bile olanaksız”*⁵⁴, *“Steve ve Vincent sıkışıklıktan birbirlerinin içine girmiş gibi duran tek katlı evlerden birinin kapısı önünde duruyorlar.”*⁵⁵ Buna göre Kudüs dar sokakları ve tek katlı evleri olan bir kent olarak tasvir edilmiştir.

*Ev, Kudüs'teki tüm eski evler gibi büyük krem rengi taşlardan yapılmıştı. İngiliz manda yönetimi, kutsal şehrin dokusunu korumak için bütün binaların aynı malzemeden yapılmasını şart koşmuştu, en azından dış görünüşlerinin öyle olması zorunluydu. İsrail de aynı yasayı uyguluyordu. Bu yasa, son zamanlarda Kudüs'e yapılmış en büyük iyilikti.*⁵⁶

Yukarıdaki alıntı da kentin mimari uzamını açıklar ve yasalarla korunmuş Kudüs evlerinin hep aynı tip krem rengi taştan yapıldığı gösterir. Ancak bütün bu bahsedilenlerin Eski Kudüs için geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim son zamanlarda şehir merkezine gökdelenler, yüksek post-modern binalar inşa edilmekte ve Kudüs yeni bir kent varlığı göstermektedir. *“Eski evlerin içinde yükselen, neredeyse gökdelen sayılabilecek bu lüks bina aslında şehrin dokusunu bozmaktan öte bir işe yaramıyordu”, “Bu binalar insanlara insan olduklarını hatırlatmayacak kadar mükemmel arayarak yapılmışlardı. Üstelik Kudüs'e hiç ama hiç yakışmıyorlardı”*⁵⁷ alıntıları Kudüs'ün dokusuna aykırı ve mekânsal uyumsuzluk yaratan yeni bir mimari uzamın oluştuğunun göstergesidir. Bu mimari uyumsuzluk 'Eski Kent-Yeni Kent' düalizmini de beraberinde getirmektedir. Alçak katlı evler, yatay ve açık olan Eski Kenti nitelerken, yüksek katlı binalar dikey ve kapalı olan Yeni Kenti nitelendirir. 'Eski Kent-Yeni Kent' düalizmi ayrıca Dionysosçu ve Apollonik bir mimari uzamı temsil eder. Dionysosçu bakış yatay olanla ilgilidir⁵⁸ Apollonik bakışta ise dikey bir mimari söz konusudur.⁵⁹

⁵⁴ Karabat, *Kudüs'ün*, 9.

⁵⁵ Karabat, *Kudüs'ün*, 10.

⁵⁶ Karabat, *Kudüs'ün*, 148.

⁵⁷ Karabat, *Kudüs'ün*, 39

⁵⁸ Paglia, *Cinsel Kimlikler*, 19.

⁵⁹ Paglia, *Cinsel Kimlikler*, 81.

Yeni Kent'teki dikey gökdelenler fallus yani erilliği simgelerken, Eski Kent'teki yere yakın yatay tek katlı evler dişilliği simgelemektedir.

Kahramanların yaşadıkları evler Kudüs'le olan bağlarını yansıtmaktadır. Fransa'da doğup büyümesine rağmen aslen üçüncü kuşak Filistinli bir mülteci olan Nadya, Eski Kent'te geleneksel Kudüs evlerinden birinde kalmaktadır. Danimarkalı Frank ise şehir merkezinde Kudüs Kulesi denilen yüksek bir binanın 14. katında oturur. Bu noktada Kudüs'le derin bir bağ kuran ve kentin büyümesinden etkilenen Nadya'nın Kudüs'ün ruhunun hissedilebildiği Eski Kent'teki bir evde, Kudüs'ün büyümesine kapılmayan tek kişi olan Frank'in ise Kudüs'ün dinî ve tarihî dokusundan yoksun Yeni Kent'teki yüksek bir binada yaşadığı görülür.

3.7. Savaş Uzamı: Savaş Kent-Savaş Kentin İnsanlık Dışı Uzamı

Filistin ve İsrail arasındaki savaş Kudüs topraklarını cehenneme çevirmiştir. Kudüs, barışın kenti olmasına rağmen savaşın ve dinler arasındaki düşmanlığın şehri olmuştur. Karabat da anlatısında savaşa, Kudüs'ün ateşli sokaklarına ve Filistinlilerin intihar saldırılarına yer vererek gerçekçi bir savaş uzamı oluşturur. Anlatıdaki öykü, kurşunların ve taşların havada uçtuğu, yüksek tansiyonlu, cehennemvari, şiddet dolu, gerilimli, eseneksiz korkunç bir savaş uzamında geçmektedir. Savaş uzamının en göze çarpan mekânlarından biri de sayıları oldukça fazla olan kontrol noktalarıdır. Bu noktalar Filistinlilerin didik didik arandığı, aşağılandığı ve itilip kakıldığı mekânlardır.

Korkudan titrediğini hissettim. Artık Kudüs sokaklarında yürümek mümkün değil. Yanında çanta taşıyan ya da Filistinliye benzer herkes kendisine yöneltilmiş namluları buluyor karşısında. İsrail'in işgal operasyonları başladığında herkes biliyordu ki bu korku, bölgedeki şiddet kısır döngüsünü çok daha derinleştirecek.⁶⁰

Yukarıdaki alıntı, İsrail'in izlediği işgal ve suikast politikasından dolayı her an herkesin vurulabileceği korku dolu, tehlikeli bir savaş uzamını tasvir etmektedir. Bu savaş uzamı karakterleri şekillendiren zaman-uzam ulamını da ortaya çıkarır. Savaş, zamanla karakterlerin davranışlarını değiştirir. Nitekim Nadya sevgilisine yazdığı bir e-mailde bu mekândaki gerginliğin ve öfkenin onları öfkeli ve küfürbaz insanlara dönüştürdüğünü söylemiştir.

4. İnsan

Karabat, insan hikâyelerini tarihî gerçeklerin ışığında Kudüs kentinde kurgulamıştır. Kudüs, karakterler için her şeyden önce bir 'kaçış' uzamıdır. Saadet, kendinden ve yaşadığı sıkıntılardan kaçmak; Frank eşinden ve evlilikle ilgili sorumluluk almaktan uzaklaşmak; Filistinli bir mülteci olan Nadya ise kimliksiz ve kökensizlik sorunundan kurtulmak için Kudüs'e gelmiştir. Yahudi bir din adamının oğlu olan Steve de (asıl adı David) tıpkı Nadya gibi kimlik-

⁶⁰ Karabat, *Kudüs'ün*, 270.

siz ve kökensizlik sorunundan kurtulmak için yıllar önce terk ettiği Kudüs'e geri döner. Kısacası Kudüs her karakter için kaçış uzamıdır. Karakterler, kendilerinden kaçmak istedikleri için Kudüs'ün gönüllü sürgünleri olmuşlardır.

Kudüs, karakterlere, "*hayatın ne kadar kısa ve pamuk ipliğine bağlı olduğunu*"⁶¹ öğretmiş ve onların davranışlarında olumlu dönüşümlere sebep olmuştur. Görünüşte iş amaçlı başlayan Kudüs yolculuğu gerçekte karakterlerin kendileriyle yüzleşme serüvenidir. Karakterler Kudüs'ün ulvi havasıyla kendilerini aramış ve en nihayetinde kendi benliklerine kavuşmuşlardır. Bu anlamda Kudüs'ün kahramanların kendini gerçekleştirdikleri bir uzam olduğu söylenebilir. Ancak Steve karakteri kendini gerçekleştirdiğindeki acıya dayanamamış ve kendi varlığından vazgeçerek hiçlikte var olmayı tercih etmiştir. Başka bir deyişle gerçek dünyadaki varlığını silerek hiçliğe yani ölüm uzamına ulaşmıştır.

Kudüs, sevgilerine cömert davranmış ve aradıklarını bağışlamıştır. "*Aslında Kudüs'ün bize cömert davrandığını da düşünüyorum. Çünkü o öyle bir sevgili ki, 'Sahip olacağım' diye tutturmazsan, güzelliğini takdir etmeyi bilirsen, onunla kavga etmeyi bırakırsan, cömert davranıyor.*"⁶² alıntısı da Kudüs'ün cömertliğini kanıtlar niteliktedir. Kutsal Kent, Frank'a köşe bucak kaçtığı aile düzenini ve sorumluluk bilincini; Saadet'e aşkı ve huzuru, Steve'e de öteki dünyada olsa bile o en çok aradığı şeyi yani huzuru bağışlar. Kudüs'e ait olduğu gerçeğini kabul eden Nadya'ya ise gerçek kimliğini ve kökenini verir. Ayrıca Kudüs ona aşk, bir kız çocuğu ve bir de kitap bahşeder. Yaratımın sembolü olan Kudüs, Nadya'ya bereketini ve yaratıcılığını atfederek hem doğum edimiyle hem de yazma eylemiyle ona yaratma gücü verir. "*Samiri falcı, hatırlar mısın bilmem, bana nardan, nar gibi bereketli olmaktan söz etmişti. Narın içinden ben çıktım, Yasemin çıktı, sanırım bir şey daha çıkacak: kitap...*"⁶³ alıntısı da Kudüs'ün doğurganlığına, bereketine ve yaratıcılığına gönderme yapmıştır. Sembolik açıdan "verimliliği, cinselliği ve dirilişi"⁶⁴ temsil eden nar imgesi de Kudüs'e dair yaptığımız Dionysosçu bakış açısını desteklemektedir. Karakterlerin uzamsal yer değiştirme sonucu yaşamlarındaki değişimi gösteren tablo aşağıdaki şekildedir:

⁶¹ Karabat, *Kudüs'ün*, 347.

⁶² Karabat, *Kudüs'ün*, 388-389.

⁶³ Karabat, *Kudüs'ün*, 389.

⁶⁴ Gardin, N. ve Olorenshaw, *Larousse Semboller*, 445.

Tablo 1

KUDÜS		
Kente gelmeden önce	Karakter	Kente geldikten sonra
Mutsuz bir evlilik Sorumluluk alma istememe	Frank	Aşk (aile düzeni) Sorumluluk almayı kabullenme
Yalnızlık, Kendisinden kaçma (varoluşsal bunalım)	Saadet	Aşk Huzur Kendini gerçekleştirme
Kimliksizlik-Kökensizlik	Nadya	Aşk Kimlik ve köken
Kimliksizlik-Kökensizlik	Steve	Ölüm, huzur

Sonuç

Karabat'ın *Kudüs'ün Gönüllü Sürgünleri* adlı eserinde tarihi bilgiler, dini mit ve ritüeller, siyasi ve politik gerçeklikler gibi bir dizi kültürel katmanın bir araya gelmesiyle oluşan semiyotik bir uzam söz konusudur. Bu çalışmada, anlatı metninde çeşitli kod ve göstergelerle oluşturulan farklı uzamlar tespit edilmiş ve bu uzamlar içinde Kudüs kentinin nasıl işlendiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada Yuri Lotman'ın *Düşünen Dünyaların İçinde* adlı eseri temel alınmış ve anlatıyı saran uzam katmanları, 'insan, kültür, metin ve tarih' ekseninde semiyotik bir bakışla değerlendirilmiştir. Kudüs imgesine dair farklı uzam katmanları; 'algısal', 'retorik', 'simgesel', 'diyalektik', 'dinsel-mitsel', 'mimari' ve 'savaş' uzamları olarak belirlenmiş ve bu başlıklar altında incelenmiştir. Diyalektik uzam bağlamında, bir dizi karşıtlığa yer verilerek Kudüs'ün ikili bir semantiğe sahip olduğu gösterilmiştir.

İçinde bulunduğu dönemin sosyal, siyasal, tarihsel ve ruhsal yaşam zihniyetlerini yansıtan semiyotik bir gösterge olan Kudüs, kültür sisteminde çok önemli bir yere sahiptir. Çok uluslu-dinli-kültürlü bir kent olan Kudüs, tüm insanlığa ait evrensel bir uzamdır. Üç dine ait zamansal ve uzamsal birliktelik başka hiçbir yerde bu kadar yoğun yaşanmamıştır. Karabat'ın anlatısında da Kudüs'ün insanlık tarihini yansıtan arketipsel, mitolojik ve metaforik bir kent olduğunun izleri görülmektedir. Kudüs, bu anlatının zamansal ve uzamsal temel ögesini oluşturur. Bu anlamda anlatı metnini iyi anlamak için düşünen dünyalar içindeki kenti iyi kavramak gerekir. Sonuçta kentler her zaman zamana ve uzama bağlı olarak algılanmıştır. Bazı kentler, insansız da anlamlıdır. Bu konuda kraliçelik hiç kuşkusuz Kudüs'tedir.

Kaynakça

- “Üç Kitaplı Kent: Kudüs,” *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Blog*, 15.10.2012, Erişim Tarihi 12.11.2023, <https://blog.iae.org.tr/sergiler/uc-kitapli-kent-kudus>
- Akmaz Gökhan. “Şiva ve Dionysos. Hint ve Yunan Mitolojilerinde Doğa ile Kültür Bütünlüğü.” Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Aktulum, Kubilay. “Théophile Gautier’nin İstanbul’unda Betimlemenin Kimi Görünümleri.” *Kıbatek Gezi Edebiyatı Sempozyumu*. Nevşehir, 2006.
- Calvino, Italo. *Görünmez Kentler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Eco, Umberto. *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti*. Çev. Kemal Atakay. İstanbul: Can Yayınları, 2015.
- Erol, Halit. *Kudüs’ün Kutsallığı*. İstanbul: Özyurt Matbaacılık, 2002.
- Gardin, N. ve Robert Olorenshaw. *Larousse Semboller Sözlüğü*. Çev. Beyza Akşit. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- Haksal, Ali Haydar. *Doğu Büyüsü: Ah Kudüs!*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Karabat, Ayşe. *Kudüs’ün Gönüllü Sürgünleri*. İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2007.
- Kıran, Zeynel ve Ayşe Kıran. *Yazınsal Okuma Süreçleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2011.
- Lotman, Yuri. *Düşünen Dünyaların İçinde İnsan-Metin-Semiyosfer-Tarih*. Çev. Sabri Gürses. Ankara: Bilgesu Yayınları, 2012.
- Nicault, Catherine. *Kudüs*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Öztürk, Mehmet. *Sine-Masal Kentler*. İstanbul: Trend Basım Dağıtım, 2005.
- Paglia, Camille. *Cinsel Kimlikler*. Ankara: Epos Yayınları, 2004.
- Yücel, Tahsin. *Anlatı Yerlemleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993.

Extended Abstract

A Semiotic Analysis of Ayşe Karabat's *Voluntary Exiles of Jerusalem: The Sacred City of Jerusalem*

Space constitutes a fundamental element of the narrative. To understand the narrative, it is essential to grasp space and the semantic layers that compose it. These layers include culture, history, religion, and human presence, all of which converge within the semiosphere—the cultural space. The aim of this study is to analyze Karabat's *Voluntary Exiles of Jerusalem* through the lens of Yuri Lotman's *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*, adopting a semiotic perspective along the axes of 'human, culture, text, and history.' In this way, the relationship between narrative characters and space has been more clearly evaluated, and by examining the semiotic space in detail, the world created in the text has been better understood and interpreted. The research is structured around seven key spatial layers identified in the novel: perceptual space, rhetorical space, symbolic space, dialectical space, religious-mythical space, architectural space, and the space of war. Each of these layers is analyzed to reveal how Jerusalem functions as a semiotic space that reflects the broader cultural and historical tensions in the region.

1. **Perceptual Space:** The novel vividly describes Jerusalem through sensory experiences—colors, sounds, and smells—that evoke the city's unique atmosphere. The white and golden hues of the city's architecture, the sounds of sirens and birds, and the pervasive smell of gunpowder create a multi-sensory image of Jerusalem. These sensory details not only ground the narrative in a specific place but also symbolize the city's dual nature as both a site of conflict and a place of spiritual significance.

2. **Rhetorical Space:** The novel employs rhetorical devices such as metaphors and personification to depict Jerusalem as a living entity. The city is described as both a seductive and destructive force, embodying the Dionysian qualities of creation and destruction. The opening line of the novel, "It's like hell," sets the tone for the narrative, framing Jerusalem as a space of suffering and conflict. However, the novel's conclusion, with its message of love and peace, suggests a redemptive possibility, highlighting the city's dual nature.

3. **Symbolic Space:** Jerusalem is portrayed as a symbol of cultural and religious memory, embodying the collective history of Judaism, Christianity, and Islam. The novel uses symbols such as the Golden Dome and the Wailing Wall to represent the city's sacredness. The Hebrew, Latin, and Arabic letters used in the chapter titles further emphasize Jerusalem's role as a meeting point of different cultures and religions.

4. **Dialectical Space:** The novel explores the contradictions inherent in Jerusalem's identity as both a "city of peace" and a site of perpetual conflict. The dialectical tension between the sacred and the cursed, the old and the new, and the home and the anti-home reflects the broader historical and political

struggles in the region. The destruction of Palestinian homes, for example, is depicted as a violation of the sacred, highlighting the city's role as both a sanctuary and a battleground.

5. Religious-Mythical Space: The novel draws on religious myths and rituals to construct Jerusalem as a mythical space. References to Jewish, Christian, and Islamic traditions, such as the Sabbath and the Passover, underscore the city's spiritual significance. The novel also incorporates local legends, such as the story of the lions at the Lion's Gate, to enrich the mythical dimension of Jerusalem.

6. Architectural Space: The novel's detailed descriptions of Jerusalem's architecture, from the ancient stone houses to the modern high-rises, reflect the city's historical and cultural evolution. The contrast between the old city, with its narrow streets and low-rise buildings, and the new city, with its towering skyscrapers, symbolizes the tension between tradition and modernity. The novel suggests that the architectural changes in Jerusalem are not merely physical but also reflect deeper cultural and political shifts.

7. Space of War: The novel portrays Jerusalem as a city engulfed in violence, where the Israeli-Palestinian conflict permeates every aspect of life. The constant presence of checkpoints, the sound of gunfire, and the fear of suicide attacks create a sense of perpetual insecurity. The war space is not just a backdrop but an active force that shapes the characters' lives and decisions.

The characters in the novel, each with their own personal struggles, find themselves drawn to Jerusalem as a place of escape and self-discovery. For Nadya, a third-generation Palestinian refugee, Jerusalem offers a chance to reconnect with her roots. For Frank, a Danish journalist, the city becomes a place where he confronts his fear of commitment. For Saadet, it is a space of love and peace, while for Steve, it is a place of ultimate surrender to death. The novel suggests that Jerusalem, despite its violence and chaos, has the power to transform its inhabitants, offering them a chance for redemption and self-realization.

In Karabat's *Voluntary Exiles of Jerusalem*, a semiotic space emerges through the convergence of multiple cultural layers, including historical facts, religious myths and rituals, and political realities. This study identifies various spatial layers constructed through different codes and signs within the narrative and examines how the city of Jerusalem is represented within these spaces. The study is based on Yuri Lotman's *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture* and evaluates the spatial layers surrounding the narrative from a semiotic perspective along the axes of 'human, culture, text, and history.' Different spatial layers of the Jerusalem image are categorized as 'perceptual,' 'rhetorical,' 'symbolic,' 'dialectical,' 'religious-mythical,' 'architectural,' and 'war' spaces, and they are analyzed under these headings. Within the context of dialectical space, a series of oppositions are presented to demonstrate the dual semantics of Jerusalem.

As a semiotic sign reflecting the social, political, historical, and spiritu-

al mentalities of its era, Jerusalem holds a significant place in the cultural system. Being a multi-national, multi-religious, and multi-cultural city, Jerusalem is a universal space that belongs to all of humanity. Nowhere else has the temporal and spatial coexistence of three religions been experienced so intensely. In Karabat's narrative, traces of Jerusalem as an archetypal, mythological, and metaphorical city reflecting human history are evident. Jerusalem constitutes the temporal and spatial core of this narrative. In this sense, to fully comprehend the narrative text, one must understand the city within the universe of the mind. Ultimately, cities have always been perceived in relation to time and space. Some cities hold meaning even without people, and in this regard, there is no doubt that the crown belongs to The Sacred City of Jerusalem.

Güney Azerbaycan Aydınlarından Ali Tebrizli'nin Dil ve Edebiyat Kitabı

The Language and Literature Book by Ali Tabrizli, an Intellectual from South Azerbaijan

Nabi Azeroğlu*

Neslihan Aydınlı**

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi

Orcid Id: 0000-0002-0660-6746

** Erciyes Üniversitesi

Orcid Id: 0009-0002-2213-2955

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Neslihan Aydınlı, Erciyes Üniversitesi,
Kayseri-Türkiye,

E-posta / E-mail:

nabikobotarian@hotmail.com

neslihanaydnli@yahoo.com

Geliş Tarihi / Received Date:

24 Eylül 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:

8 Ocak 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Neslihan Aydınlı, Nabi Azeroğlu, "Güney Azerbaycan Aydınlarından Ali Tebrizli'nin Dil Ve Edebiyat Kitabı", *Türk Dünyası Araştırmaları* 137, Sayı 271, (2025): 61-86.

doi: 10.55773/tda.1554928

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

1925 Pehlevi darbesine kadar Türk hâkimiyetinde olan İran coğrafyası; bu tarihten sonra Fars yönetimine geçti. Bu dönemden itibaren İran'daki Türkler üzerinde asimilasyon ve Farslaştırma politikası yürütülmeye başladı. Bu asimilasyon, konuşulan Türk dilinin yasaklanmasıyla kalmamış, yer adlarının değiştirilmesi, Türk hâkimiyeti döneminden kalan yapıların yok edilmesi gibi çeşitli yönlerde uygulanmıştır. Pehlevi sülalesi, Türkçenin yasaklanmasıyla birlikte Farsçayı resmi dil ilan ettikten sonra Türk diline tahkir ve inkâr politikası başlattı. Böylelikle coğrafyada Azerbaycan Türklerinin milletleşme süreci tarihi ve siyasi yönüyle sekteye uğratılmıştır. Güney Azerbaycan Türklerinin 1945 yılında başarılı bir milli hükümet tecrübesinin ardından 1946 yılında uygulanan kültürel soykırımla birlikte karanlık yıllara başladı. Bu karanlık dönemde milli şuur ve milli benliğin canlı tutulmasında edebiyatçı ve düşünürlerin payı oldukça önemlidir. Ali Tebrizli, Ali Kemalî, Fıriyduñ Hisarlı, Alırza Sarrafi, Hasan Raşidi, Necaroğlu, Hüseyin Feyzullahi, Hemid Telimhanlı ve diğer yazar ve düşünürler milli his ve benliği diri tutmak amacıyla halk edebiyatı ürünlerini toplamışlardır. İran coğrafyasında özveriyle bu önemli işlevi yürüten bu kişiler milli uyanışın kültürel temellerini atmışlardır. Bu düşünür ve yazarların başında gelen Ali Tebrizli (1929-1998), Güney Azerbaycan Türk milliyetçilerinin teorisini olduğu yönüyle önemlidir. En önemli eserlerinden biri olan "Dil ve Edebiyat" kitabı, İran coğrafyasında Farslaşma politikasına karşı milli doktrin olarak benimsenmiştir. Atropat (Endişe-nov) yayınevini kuran Ali Tebrizli, derlediği ve kaleme aldığı milli edebiyat ürünlerini kendi yayınevinde bastırılmıştır. Aslı ile Kerem, Şah İsmail, Koroğlu Destanı eserlerini bölgede yaşayan Türklerin anlatımıyla derleyerek ortaya koymuştur. Onun diğer eserleri; Ali Ağa Vahid'in Külliyyatı, Azerbaycan Klasik Edebiyatı Mecmuaları, Fuzuli Divanı, Salman Mümtaz'ın Şiirleri, Azerbaycan Türkçesinde kendi yayınevinde yayımladığı eserlerdir. Bu eserler, İran'da Türkçenin yasak olduğu dönemlerde Azerbaycan Türkçesinde olması yönüyle fevkalade önemli eserlerdir. İran'da Fars baskıcı yaklaşımına karşı bir duruş niteliğinde olan Ali Teb-

rizli'nin "Dil ve Edebiyat" kitabı, İran Türklerinin milli benliğinin korunmasında ve yeni neslin milli şuur kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmada Ali Tebrizli'nin "Dil ve Edebiyat" adlı eseri tanıtılarak, bu eserin Güney Azerbaycan Türklerinin milli şuur ve milli uyanışı ile öz kültüre dönüş üzerindeki etkileri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Güney Azerbaycan, Milli Bilin, Milli Uyanış, Ali Tebrizli, Dil ve Edebiyat.

Abstract

Iran, which remained under Turkish rule until the Pahlavi coup of 1925, subsequently came under Persian administration. Following this transition, a policy of assimilation and Persianization was implemented, targeting the Turkish population in Iran. This policy significantly impacted the spoken language and, by extension, the cultural landscape, including the alteration of place names. The Pahlavi regime adopted a strategy that involved the denigration and suppression of the Turkish language by designating Persian as the official language and prohibiting the use of Turkish. The Turkish influence in the region not only waned as a result of the coup but also disrupted the historical and political processes of nation-building among the Turkish populace in the area. Consequently, the contributions of writers and intellectuals to the development of national consciousness and identity are of considerable importance. Notable figures such as Ali Tebrizli, Ali Kemali, Firydun Hisarlı, Sarrafi, Raşidi, Necaroğlu, Hüseyin Feyzullahi, Hemid Telimhanlı, and others actively collected folk literature to preserve and promote national sentiment and identity. These intellectuals and literary figures have diligently fulfilled a crucial role in the cultural landscape of Iran. Among them, Ali Tabrizli (1929-1998) stands out as a prominent theorist for South Azerbaijan Turkish nationalists. His seminal work, "Language and Literature," has been embraced as a national doctrine in opposition to the policy of Persianization within the Iranian context. Furthermore, Ali Tabrizli established the Atropat (Endise-nov) publishing house, through which he published both the national literary works he compiled and his own writings. Aslı and Kerem undertook the compilation of the works of Shah İsmail and the Köroğlu Epic, drawing upon the oral traditions of the Turkish population residing in the region. Their scholarly contributions also encompass Ali Ağa Vahit's Collected Works, Anthologies of Azerbaijani Classical Literature, the Divan of Fuzuli, the Poems of Salman Mümtaz, and various publications from their own publishing house in Azerbaijani Turkish. These works hold exceptional significance, as they were produced in Azerbaijani Turkish during a period when the use of Turkish was prohibited in Iran. Furthermore, Ali Tabrizli's book "Language and Literature," which serves as a critique of the oppressive Persian policies in Iran, has been instrumental in safeguarding the national identity of Iranian Turks and fostering a sense of national consciousness among the younger generation. This study aims to present an overview of Ali Tabrizli's "Language and Literature," with a particular emphasis on its influence on the national consciousness and awakening of the South Azerbaijani Turks, as well as its role in facilitating a return to their cultural heritage.

Keywords: Southern Azerbaijan, National Consciousness, National Awakening, Ali Tabrizli, Language and Literature.

Giriş

1925 yılına kadar Türk hâkimiyetinde olan İran, bu tarihten sonra İngiliz-Fars darbesiyle yeni bir kimliğe bürünmeye başladı. Bu coğrafya; Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Safeviler, Avşarlar ve diğer Türk topluluklarına ev sahipliği yapmış bin yıllık bir Türk yurdudur. Türklerin coğrafyadaki varlıkları konusunda birçok tarihi belge bulunmaktadır. Son yüzyılda bölgede

Fars/Tacik dili üzerinden yapay bir toplumun ortaya konması ve Türk izlerinin silinmesi politikaları yürütülse de Güney Azerbaycan'da milli uyanış ve öze dönüş inkâr edilemez. Kültürel soykırıma uğramış olan bölgedeki Türk nüfusu benliklerini korumayı başarmış, milli uyanışlarını sürdürmektedir. Bu olgu ancak kültürel çalışmalar sonucu elde edilmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin milli uyanışı, İran'daki diğer Türk topluluklarını da etkilemiş, bölgede yaşayan Türklerde öze dönüşün başladığı görülmüştür.

Rus ve İngiliz sömürgeciliğinin İran sahasındaki politikalarının örtüşmesi bölge Türklerinin siyasetten uzaklaştırılmasına neden olmuştur.¹ 1919 yılında İran'da Vüsuku'd-Devle hükümetinin İngiltere ile imzaladığı anlaşma ile İran'ın mali mali kaynakları İngiltere kontrolüne geçmiş ve İngiliz denetimi ülke geneline yayılabilecek hukuki alt yapıyı kazanmış olmaktadır. Anılan anlaşma Kaçar hükümdarı Ahmed Şah'ın büyük tepkisiyle karşılaştı.² Şah, Vüsuku'd-Devle kabinesinin istifa etmesini istedi. 1920 yılında Vüsuku'd-Devle hükümeti istifa etti. Yerine Müşirü'd-Devle yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi.³ Bu durum gelecekteki olayların habercisi olarak değerlendirilebilir.

İngiltere 1920 yılından başlayarak Türk hanedanlığına son verip, yeni bir idarenin İran'da iş başına gelmesi için darbe hazırlıklarına girişti. Darbenin temel amacı İngilterenin iktisadi çıkarlarını garantilemek istemesiydi.⁴ Bu iş için Rıza Şesttir⁵ adında asker kökenli biri seçildi. Bu kişi daha önce Settar Han ve Bağır Han'ı Tahran'da tuzaga düşürerek öldürdüğü için İngiliz ve Rusların gözdesi olmayı başarmıştı. Bundan sonra düzenlenen darbeyle Seyid Ziya devlet başkanlığına, Rıza Şestir (Rıza Han) ise savaş bakanlığına getirildi. 1923 yılında ise Rıza Han başbakanlığa seçildi. Yıllarca İngiliz istihbaratı ile yapılan yoğun çalışmanın ardından 1925 yılında Kaçar hanedanlığına son verilerek yerine Fars milliyetçiliğini siyasi bir amaç edinen ve İran'ı İngiltere'nin bir nevi sömürgesine dönüştüren bir yapının temeli atıldı.⁶ Rıza Şah Farslığa dayalı İran devletinin kurucusu oldu ve antik Pers imparatorluğuna ve o döneme atıf yapar biçimde Pehlevi soyadını aldı. Rıza Pehlevi ve ardından gelen Muhammed Rıza Pehlevi'nin siyaset anlayışı Pan-İranizm ve Pan-Farsizm'i esas almaktaydı. Buna göre, İran'daki Farslar dışındaki etnik kimlikleri hızla Farslaştırılması amaçlandı. Bu amaçla, Şah Rıza Pehlevi önce Farsçayı devlet dili ilan etti. Yerel dillerde eğitim yapan okulları kapattı. Yerel dildeki neşriyatı da engelledi. Etnik gruplara göre ayrılmış bölgeler küçültülerek parçalandı.

¹ Nabi Azeroğlu, "Güney Azerbaycan'ın Tarihi Romanı Settarhan Hamaseti," *Türk Dünyası Araştırmaları* 130, sayı 257 (Nisan 2022): 358.

² Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi 1919 İngiltre-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusük," *Turkish Studies* 6, sayı 3, 2011: 1025.

³ T. A. İbrahimov (Şahin), *İranda Siyasi Cemiyetler ve Teşkilatların Yaranması ve Onların Faaliyetleri 1858-1906* (Bakü, 1967).

⁴ Yılmaz Karadeniz, "İngiltere'nin İran'da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi'yi İktidara Getirmesi (1921)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, sayı 27 (2013): 297.

⁵ Şesttir: Askeriyede makineli tüfek kullandığı için bu ad ile tanınmıştır (Şest: altmış ve tir mermi anlamına gelmektedir).

⁶ Reportarhâ: Tavahhum-e to'te ya vâqe'iyat-e târikhi?, 25.07.2013, Erişim tarihi: 01.09.2024, https://www.shahbazi.org/pages/Reporters_Sokhanvar_Nasime_Bidari.htm

En büyük eyaletlerden olan Azerbaycan eyaleti parçalanarak beş eyalet birimine ayrıldı. Azerbaycan adı ise Batı ve Doğu Azerbaycan eyaletlerine verildi.

Bu tarihten sonra İran devleti yatırımlarını Fars bölgelerine kaydırıldı.⁷ Azerbaycan bölgesi fakirleşirken doğal olarak burada yaşayan Türkler iktisadi nedenlerle Fars bölgelerine göç etmeye başladılar. Bu durum ülke içinde demografik değişime zemin hazırladı.

Pehleviler iş başına gelmeden önce misyonerler Fars milliyetçiliğine dayanan Pan-İrancı tarih yazımına alt yapısını oluşturmaktaydı. İngiliz misyonerler ve Yahudi kökenli tarihçiler, İran tarihi, dili, edebiyatı ve kültürünü Fars kimliği ekseninde şekillendirerek bunu dünya literatürüne taşımışlardır. Günümüzde İran coğrafyasına dair yapılan araştırmaların önemli bir kısmı bu olguyu temel almaktadır.⁸ Örneğin, Erdeşir Reporter olarak bilinen Reporter Ailesi, İngilizlerin bu faaliyetlerinin temelini atmıştı.⁹ Bu zemin üzerinde, Pan-İranist ideolojinin temel tezleri ve görüşleri, Ahmed Kavyanpur, Muhammed Cavid Meşkûr ve Cemaletdin Firak gibi isimler tarafından şekillendirilmeye başlandı. Daha sonra bu düşünceler, Ahmed Kesrevi, Mahmud Afşar ve onların takipçileri tarafından geliştirilerek sürdürüldü.¹⁰

Rıza Şah'ın, Reporter ailesi¹¹ ve İngiliz Generai Ironside'in¹² içerideki işbirlikçisi Furuği¹³ aracılığıyla, İran coğrafyasında antik İran kültürü ile Fars/Tacik

⁷ Bu siyasetin İran'da hükümetlerin değişmesine rağmen günümüze dek devam ettiğini görmekteyiz.

⁸ Be monâsebat-e sâlgard-e koodetâ-ye 3 Esfand 1299, 23.02.2015, Erişim tarihi: 01.09.2024, https://www.shahbazi.org/pages/Coup1921_Ironside.htm

⁹ Sir Ardeşir Reporter Servis-e Ettelâ'ati-ye Britâniyâ va İrân, 30.11.2009, Erişim tarihi: 01.09.2024, https://www.shahbazi.org/pages/Reporter_Ardeşirji1.htm

¹⁰ İran'da aydınlanma harekâtı için bkz. Seir-e târihî-ye takvin-e roshanfekrî der İrân, 23.01.2010, Erişim tarihi: 01.09.2024, <https://www.shahbazi.org/pages/Intelligentsia.htm>

¹¹ İngiltere'nin Hindistan'daki temsilcilerinden biri olan olan Ardeşir, Rızâ Han "ın İngilizlerle irtibat kurmasında etkin rol oynamıştır. Bu konuda bilgiler için bakınız: Arash Kazemivand Niar, "İran'da Birinci Pehlevi Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüş Milliyetçiliği," *Art-Sanat, sayı 11 (Ocak 2019): 259*

¹² Son dönemde General Ironside'nin yayımlanan günlükleri bir İngiliz bağlantısının olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bkz. Gavin R.G. Hambly, "The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah, 1921-1941", içinde *The Cambridge History of Iran Volume 7 From Nadir Shah to the Islamic Republic. Ed. Peter Avery (Cambridge: Cambridge University Press 2008), 219.*

¹³ Furuği İngiliz misyonerlerinden olarak Türkiye ve İran'da önemli görevler yürütmüştür. Ankarada Büyükelçi olduğu dönemde Şah'a ve İran Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mektupta İran'da alfabenin değişmemesi gerektiğini şu nedenlerle açıklamaya çalışıyordu: "Son zamanlarda Türkler alfabelerini değiştirip Latin alfabesine geçtiler. Dolayısıyla da onların İran Türkleriyle olan kültürel ilişkileri kesilmiş oldu. Eğer İran'da da Latin alfabesine geçsek onların ilişkileri yeniden kurulur ve bu da İran için büyük bir tehlike oluşturur". Mektubunun diğer kısmında ise İran'daki azınlıkları tehlikeli unsurlar olarak değerlendirmektedir: "İran'da Yahüdi, Ermeni ve Asuri gibi az nüfuslu ve tehlikesiz azınlıklar vardır." bkz. Fahri Temizyürek ve Emrah Boylu, "İran'da Türkçenin Dünü ve Bugünü," *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi, sayı 2 (Kış 2015): 104.*

Muhammed Ali Furuği de Pan-farsizm ideolojisinin savunucularından biri olarak Pehlevi döneminde önemli görevler ifa etmiştir. 1877 yılında Tahran'da dünyaya gelen Furuği'nin menşei Bağdat Yahudilerine dayanmaktadır. Furuği'nin ailesi ticaret maksadıyla İran'a gelerek İsfahan şehrine yerleşmiş ve Müslüman olmuştur. Muhammed Ali Furuği'nin babası olan Muhammed Hüseyin Furuği Zekâil Mülk, Nasıreddin Şah ve Muzafereddin Şah dönemlerinin önemli şairlerinden biriydi. Muhammed Hüseyin'in Nasıreddin Şah'a şiir yazmasının ardından ona Furuği lakabı nispet edildi.

dili ve edebiyatını temel alarak bir ulus inşa ettiği görülmektedir.¹⁴ Tarihsel süreç içinde İran politikaları bu şekilde gelişsede Güney Azerbaycan İran Türklüğü ile Türk dünyası arasında önemli bir bağlantı merkezi olamay devam etmiştir. Tebriz, bölgenin enönemli tarihi ve siyasi şehri olarak günümüzde Türk dünyasının milli hareketlerinin odak noktalarından biridir. Güney Azerbaycan’da milli bilinç arttıkça Azerbaycan ve Türkiye ile etkileşim artacaktır. Böylesi bir siyasal ve sosyal etkileşim Türk dünyasını olumlu olarak yansıyacaktır. Bu durum, bölgesel kimlik dinamiklerinin yanı sıra kültürel ve siyasi etkileşimler açısından da önemli bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Bu gerçekleri göz önünde bulundurarak İran’da Türk varlığı için mücadele eden Ali Tebrizli, bu topraklarda yetişen düşünürlerden biridir. Milli hükümet, Şah Rıza ve oğlu Rıza Pehlevi döneminde Türk varlığını şahsi imkânlarla ortaya koymuş olan Ali Tebrizli, “Dil ve Edebiyat” kitabı ile İran’da yaşayan Türk milliyetçiliği doktrininin ve teorisyenlerinin öncüsüdür. Eserde Türk birliği ile ilgili düşüncelerini, dönemin edebiyatçılarına nasıl olması gerektiğini anlatmıştır. Bu çalışmada, Ali Tebrizli’nin Güney Azerbaycan Türklerinin milli uyanışı üzerindeki etkisi ve bireysel mücadelesi sonucu “Dil ve Edebiyat” kitabı açıklanmaya çalışılmıştır.

Milli benliğin ve milli şuurun oluşumu ve korunması için yazılı edebiyattan daha etkili olan sözlü edebiyat bu bölgede oldukça etkili bir rolü olmuştur. Güney Azerbaycan Türkleri’nin yazılı edebiyattan çok şifahi edebiyata sahip olduğu bilinmektedir.¹⁵ Bunun farkında olan Ali Tebrizli, Ali Kemali, Hüseyin Feyzullahi, Sarrafi, Hisarlı ve Muhammed Ali Ferzane gibi düşünür ve yazarlar, sözlü halk edebiyatı toplayıp yayınlıyarak, İran Türklerinin milli varlığının korunmasında ve gelecek nesillere aktarılmasında önemli çalışmalar gerçekleştirdiler.

İran’da Türk Varlığı

İran’ın Fars siyasal kimliğini kazanması 1925 sonrasına denk gelmektedir. Fars adı, gelenekselleşmiş bütün görüşlerin aksine dilsel bir olguyu işler. Bu dil zamanla bürokratik bir zümreyi içine almış ve edebî bir lisanın gelişimiyle de ayrıcalıklı bir konum kazanmıştır. Ancak İngilizlerin Hindistan’ı ele geçirmeleriyle Fars adı ulusal bir söyleme dönüşmüştür. Farsçılık cereyanının ortaya çıktığı mekân Hindistan’dır. Kültürel bir eğilim olarak Hindistan’da pekiştirilen Farsçılık akımı, İngiltere’nin yoğun desteği ile Orta Doğu, özellikle de İran’da

---

*Babasının yanında Fars, Arap ve Fransız edebiyatını öğrenen Furuği, 1893 yılında Darülfununa gitti ve eczacılık öğrendi. Ancak daha sonra edebiyata, tarihe ve felsefeye yöneldi. Daha sonraki yıllarda siyasi yönüyle ön plana çıkan Furuği, Rıza Şah’ın ilk ve son başbakanı; Muhammed Rıza Şah’ın ise ilk başbakanıdır. Saltanatın Kaçarlıardan Rıza Şah’a intikalinde önemli role sahip olmuştur. bkz: Zühre Nur Celep, kitap tanıtımı, *Siyasi Hatıralarım I: İran 1930- 1934, Rıdvanbeyoğlu Hüseyin Ferde, İRTAD*, sayı 8 (Haziran 2022): 119-132*

¹⁴ Batılı güçlerin misyonerler vasıtasıyla yönetime getirdiği Rıza Şah Pehlevi; hızla İran’da ulus-devlet yaratma sürecini başlattı. Bunun ardından Paniranist teorisyenler tarafından yeni kimlikle Fars yüksek ırk kavramı (نژاد برتر آریایی) ortaya konuldu. Bu ırkçı düşünceye göre İran’da yaşayan herkes, köken olarak Fars’tır. Tarihi olaylardan sonra nüfusun belli bir bölümü Türkleşmiş (Azerileşmiş) veya Araplaşmıştır. Buna dayanarak Rıza Pehlevi Farsça olmayan dilleri yasaklayarak asimilasyon uygulamalarına hızla başlamıştır.

¹⁵ Azizpour Azeroğlu, “İran Türklerinde Sözlü Gelenek Bağlamında Âşıklık Geleneği ve Milli Bilinç,” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8, sayı 21, (2020): 143.

yapay bir ulus kimliğinin ideolojisi haline gelmiştir. Fars adı ve bu adın içine aldığı kimlik tıpkı Pers ve Pehlevî tanımları gibi etnik açıdan içi doldurulması güç tanımlardır.¹⁶

19. yüzyıl müsteşriklerin İran gezilerinde hazırladıkları raporlarda bölge konusunda önemli bilgiler bulunmaktadır. A. Duprenin¹⁷ ve Lady Sheil'in¹⁸ İran'a ilişkin verdikleri nüfus bilgileri oldukça önemli belgelerdir.¹⁹ İbn-i Haldun, Tarih-i İbn-i Haldun eserinde "İran Türklerin yurdu, ancak Fars bilginleri bunu inkâr ediyorlar." ifadesini kullanmıştır. Olearis, XVII. asırda İran'ın çeşitli bölgelerinde Türk varlığını tespit etmiştir. Onun tespitine göre; "Halhal'da Kaçarlar, Marağa'da Hülagü ulusundan Turgaylar, Erdebil'de Kıpçaklar ve Oyratlar, Hoy'da İvalılar, Hemedan kenti ve civarında Kara Koyunlulardan olan Baharlu boyu bulunmaktadır."²⁰

İran'da yaşayan Türkler yalnızca Azerbaycan Türkleri değildir. İran'ın her tarafına yayılan Avşarlar, Bahtiyariler, Halaçlar, Kaçarlar, Karakalpaklar, Türkmenler, Özbekler, Şahsevenler, Kayarlar ve Kaşkaylar, göçebe veya yerleşik şekilde İran'ın çeşitli kentlerinde yaşamaktadırlar. 1925 yılında yönetimi Kaçar Türklerinden devralan Pehlevî ailesi, 1979'daki İran İslam devrimi ile yerini bugünkü yönetime bırakmıştır. İran'ın her tarafına yayılan Türkler daha sonra üç bölgede yoğunlaşmıştır: Kuzey Batı Türkleri (Azerbaycan Türkleri), Kuzey Doğu Türkleri (Horasan Türkleri) ve Güney ile Merkez Türkleri (Kaşkay, Hamse ve İsfahan Türkleri). İran'ın her tarafına yayılan Türkler üç önemli bölgede yoğunlaşmışlardır.

1. Kuzey Batı Türklerini Avşar, Bayat, Begdili, Bayındır, Kıpçak, Halaç, Tekeli, Şamlı, Usanlı, İspirili, Karagözlü, Buçarlı, Ak Koyunlu, Kara Koyunlu, Rumlu ve Ustaclu boyları oluşturmaktadır. Bu boylardan Kıpçak ve Halaçlar hariç diğerleri Oğuz boylarındandır.

2. Kuzeydoğu Türklerinin çoğunu Türkmenler oluşturmaktadır. Ayrıca Geraylı, Temirtaş, Çağatay, Celayir, Karşıkuzey, Avşar ve Bayat boyları da bu

¹⁶ Aygün Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü," *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 52 (2008): 2- 3

¹⁷ A. Dupré, *Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809* (Paris: J. G. Dentu, 1819), 455-464.

¹⁸ L. Shell, *Glances of Life and Manners in Persia* (London: John Murray, Albemarle Street, 1856), 396- 401.

¹⁹ XIX. y.y da İran'ı ziyaret eden Lady Sheil ve Dupre adlı iki Avrupa seyyahın gözlemledikleri ve yetkililerden aldıkları bilgilere dayanarak İran'daki Türk oymakları hakkında bilgi toplamışlardır. Dupre İran'daki Türk oymaklarını dillerine göre ve Lady Sheil ise bölgelere göre Türk oymaklarının sıralamıştır. Dupre listesinde 39 oymağın adını şu şekilde vermiştir: 1- Avşarlar, 2- Kaçarlar, 3- Mukaddem, 4- Dumbelu (Dümbülü), 5- Türkmen, 6- Kengerlu, 7- Taliş, 8- Kara-Çorlu, 9- Şah-Dullu, 10- Kara-Gözlü, 11- Aynalu, 12- Bayat, 13- Beğ-Dili, 14- Kurd-Beçe, 15- Türkü-Mafi, 16- Kocavend, 17- Abhul-Meliki, 18- Rahimli, 19- Fars-Medanlu, 20- Nasır-Baharlu, 21- Muğanlu, 22- Huda-Bendelu, 23- Hacılar, 24- Şah-Seven, 25- Emranlu, 26- Kara-Hamzalu, 27- Emvarlu, 28- Ustacalu, 29- Sarıcalu, 30- Han-Çobanlu, 31- Civanşir, 32- Koyunlu, 33- Celayir, 34- Halac, 35- Sa'dlu, 36- Bulverdi, 37- Kaşkay, 38- Kurd, 39- Acurlu. Lady Sheil ise irandaki Türk oymaklarını şu şekilde vermiştir: 1- Azerbaycan oymakları, 2- Mazenderan oymakları, 3- Tahran oymakları, 4- Hamse oymakları, 5- Kirman oymakları, 6- Hemedan bölgesi oymakları, 7- Fars bölgesi oymakları, 8- Horasan oymakları, 9- Kirmanşah oymakları

²⁰ Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1989).

bölgede yaşamaktadır.

3. Güney ve Orta İran Türklerinde Kaşkaylar, Hamseler, Huzistan Türkleri, Kirman Türkleri ve İsfahan Türkleri yaşamaktadır. Bu bölgelerin yanı sıra İran'ın çeşitli bölgelerinde farklı göçebe Türk boyları da yaşamaktadır.²¹

Horasan Türkleri: Afşar, Bayat, Celayir, Çağatay, Ecirli, Geraylı, Karagözlü, Karşıkuzey, Kazak, Kengerli, Timurtaş, Ustaçlı gibi Türk boylarının birleşip kaynaşmalarından oluşmuşlardır. Horasan'ın kuzeyinde Bocnurd, Deregez ve Şirvan'ın birçok yeri ile Fenderesk, Guçan, İsfereyin, Meşhed, Nişapur, Ramiyan, Sebzevar ve Türbete Haydariye bölgelerinin oluşturduğu Horasan Türklerinin nüfusu iki milyondur. Tamamı Müslüman olup on iki imamı Şia mezhebine bağlıdır. İran'da Azerbaycan Türklerinden sonra en fazla nüfusa sahip olan Türk grubu Türkmenlerdir. İran Türkmenleri, İran'ın Horasan bölgesinde yaşamaktadırlar; bundan dolayı Horasan Türkmenleri olarak da bilinirler. Ancak kendileri yaşadıkları coğrafyayı Türkmen Sahra olarak adlandırmaktadırlar. Oğuz Türklerinin Salur, İmur ve Dodurga boylarından olsalar da bugün Gölken, Yomut ve Teke Türkmenleri adıyla bilinmektedir. Kaşkay Türkleri, Türklerin Kayı boyundan oldukları Kaş-Kayı sözcüğünden türemiştir. Kaşkay Türklerinin kalpaklarında Kayı boyunun damgası bu görüşü güçlendirmektedir. Kaşkaylar, Gomse, Burçin, Ramhormoz, Behbehan ve diğer kentlerde yaşamaktadırlar. Kaşkay Türkleri, İran tarihinde Rıza Şah aleyhine ayaklanmaları ve Tahran'a çıkarma yapmaları ile bilinmektedirler. Ne yazık ki Rıza Şah, onları önce silahsızlandırmış, daha sonra katliamlarına başlamıştır. Avşarlar, Safevi devleti döneminde de Suriye Avşarlarından İran'a göç etmiştir. Avşar Türklerinin İran tarihindeki önemi Nadir Şah Avşar vesilesiyle büyüktür.

Nadir Şah Avşar'ın ölümüyle İran Türkleri arasında büyük bir bozgun yaşanmış, Nadir Şah'tan sonra hanlıkların ayaklanması, İran Türkleri arasında birlik ve beraberliği bozmuş, Türk hâkimiyetini sekteye uğramıştır. İran'ın son Türk hükümdarı Kaçar Türkleri, 1925 tarihine kadar İran'da hüküm sürmüştür. Gence, Karabağ, Horasan, Merv, Esterebad gibi önemli şehirleri elinde bulduran Kaçarlar, Nadir Şah'ın ölümünden sonra ülkedeki karışıklıklardan faydalanarak iktidarı ele geçirmiştir. Bugün Kaçar Türkleri birçok boylarıyla birlikte Gurgan'ın Şovar-Şaku ve Mazenderan eyaletinin Hezar-Cebir bölgesinde yaşamaktadırlar. Karapapaklar, İran'ın kuzeybatısında Azerbaycan Türkleri içinde yaşamaktadırlar.

Ali Tebrizli'nin Yaşadığı Dönemin Sosyo-Kültürel Durumu

Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan milliyetçi fikir, Osmanlı'nın kuzey ve batı kesimlerinde yer bulmaya başlamıştır. Türkçülük akımının kuzey ve batıda gelişmesinin iki ana sebebi vardır. Birinci sebep, Osmanlı'nın batı kültürü ile iletişiminin bu noktalarda daha çabuk gerçekleşmesidir. İkinci sebep ise yine bu topraklarda Panslavizm akımına verilen mücadelenin karşısında Türkçülük akımı ile durmadır. İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyin Zade Alibey, Türkçülük akımının öncülerindedir. Toplum

²¹ Nabi Azeroğlu, *Oğuz Türkeri'nin Urumiye Gölü Ağutları* (Ankara: İksad Yayınevi, 2023), 20-22.

teşkilatlanmak için motive edenler, politikacılardan önce düşünürlerdir; çünkü idealist karakterleri vardır ve etkileyici hitabet güçleriyle insanları etkisi altına alırlar.

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle başlayan yeni süreçte kimlik ve kültür gibi sosyal unsurlar uluslararası ilişkilerde yer etmeye başlamıştır. Wendt'e göre kimliklerin ve ulusların toplumsal yapıları, karşılıklı etkileşimi devletlerin çıkarlarını ve dış politikalarını etkilemektedir ve güvenlik sadece anarşinin bir sonucu olarak ortaya çıkmamaktadır. Kimlik, çıkar ilişkisinin olduğu bir yapıda hareket edilir; zira nesneyle ilişkiniz nesnenin sizin için ne ifade ettiğine bağlıdır. Normlar, kurumlar ve diğer içsel ve uluslararası kültürel özellikler, devletlerin güvenlik çıkarlarını etkilemektedir.²² Pratikte görünen bu gerçek, 1990'lı yıllarda karşımıza sosyal konstrüktivizm olarak çıkacaktır. Devlet yöneticileri gerek monarşi gerekse demokratik yollarla toplumsal kimlik örgüsünün sonucunda hâkimiyete gelebilmişlerdir. Aktörler normlar, kurallar ve söylemlerle kendi kimliklerini inşa ettikten sonra etkileşime geçmektedirler. Daha sonra, devletlerin birbirleriyle ilk temasta buldukları zaman bu kimlikler, daha çok iktidarda olan kişilerin sahip olduğu kimliklerdir.²³

İran sahasına gelince; Azerbaycan Demokrat Fırkası 1945 yılında Azerbaycan Türkçesinde eğitimi başlatarak bölge halkının milli benliğini korumakta önemli adımlar atmıştır. Ali Tebrizli bu dönemde anadilinde eğitim alan öğrencilerden biri olarak her zaman bahtiyarlığını dile getirmiştir. Yaşadığı İran coğrafyası; etnik kimlik üzerinden değil, mezhepsel kimlik üzerinden varlığını inşa etmeye çalışmıştır. 1979 Devrimi sonrası, aynı şekilde mezhebi enstrümanlar üzerinden inşa edilen İran kimliği, gerek iç gerek dış politikasını bu kimliğe göre tanımlamış ve uygulamaya koymuştur. Devrim sonrası oldukça radikal söylemler geliştiren İran, değişen hükümetlerin düşünce ve uygulamalarına göre şekillenmiştir. Halktan gelen sokak hareketleri ve demokrasi talepleri, uygulamada meydana gelen sorunlar ve tikanlıklar bazı değişimlerin kapısını aralamış, ancak mevcut sıkı yapı tamamen çözülmemiştir. Ali Tebrizli İran devletinde güç dengeleri bozulduğunda Türklük şuurunun İran'ı yeniden şekillendirmekte önemli olduğunu savunmuştur.

İran yönetimi, asırlar boyunca coğrafyada hâkim olmuş Türkleri, hem nüfus yoğunluğu bakımından hem de tarihi gelişimi bakımından milli birikimi olan en güçlü millet olarak görerek devletin kırılma noktası varsayıp öteki olarak nitelendirmiştir. Pehlevi döneminde ulusal kimlik kavramının temeline Farslar konularak, bölgedeki Azerbaycan Türkleri, Azeri adlandırılmış ve onların Fars ırkından olduğu savunulmuştur. Bu nedenle Türk kimliği gerçeği göz önünde bulundurularak asimilasyon politikaları yürütülmüştür. Öyle ki, günümüze dek rejim değişikliklerine rağmen politikalarını bu temelin üzerine kurmuşlardır.

Pehlevi döneminin başlamasıyla İran'daki Türk varlığı tehdit olarak gö-

²² Tayyar Arı, *Uluslararası İlikiler Teorileri* (Bursa: Aktüel, 2024), 397.

²³ Azar Malikahmadov, "İran'da Yaşayan Türklerin Özgürlük Mücadelesi ve Azerbaycan ve İran İlişkilerine Etkisi," (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2023), 4

rülmüş ve yok edilmeye çalışılmıştır. Hâlihazırda da İran Türkleri’nin İran dışındaki Türk topluluklarla gelişecek olan diyalogu İran yönetimine göre güvenlik sorunu teşkil etmektedir. Dugin’e göre “Avrasya’nın merkezinde başlaması muhtemel Türkçülük akımı, Avrasya için büyük tehditlerden birisidir. Bu akımın Azerbaycan’dan başlaması muhtemeldir. Bu yüzden Türkiye ve Azerbaycan arasındaki diyalog kesilmeli; hatta Ermenistan, Rusya ve İran, Azerbaycan’ı bölmeye varacak politikalar izlemelidir.”²⁴

Pehlevilerin iş başına gelmesiyle birlikte İran coğrafyasında bölgedeki tüm tarihi ve coğrafi isimler Farslaştırılmaya başlandı. Farsçanın eğitimde yaygınlaştırılması, çok dilli toplumu bütünleştiren bir güç olarak görüldü. Fars dilinin diğer dillerden temizlenmesi için bir komisyon kuruldu. Türkçe coğrafi ve şehir isimleri Farsçaya dönüştürüldü. Urumiye Gölü, Rezaiye Gölü’ne, Acıçay Telhrod ve Sulduz Nagade olarak değiştirildi. 1937 yılında arazi idari yapısında değişiklik yapıldı.²⁵ Eğitim dili Farsça olduğu için Türk çocuklarının eğitim hayatı olumsuz etkilenmiş ve böylelikle yeni nesil Türklerin yükselmesinin önüne geçilmiştir. İran’ın Ankara Büyükelçisi Ali Furugi İran Dışişleri Bakanlığına yazdığı mektupta İran alfabesinin değiştirilmemesi gerektiğini belirterek “Türkler alfabesini değiştirip Latin alfabesine geçmiştir ve İran Türkleriyle Türkiye’nin ilişkisi tamamen kesilmiştir” diye yazar.²⁶

Edebiyatçılar, yazarlar ve düşünürler, toplumun ruhunu yansıtan, uyandıran ve diri tutan temel unsurlardır. Büyük yazarlar, içinde buldukları tarihi süreci bazen eleştirerek, bazen de yücelterek kendilerine özgün bir tarzla halka anlatırlar. Ali Tebrizli’nin Azerbaycan şifahi destanlarını yeniden yorumlaması ve günümüz durumu ile ilişkilendirmesinin en bariz örneğini Şah İsmail destanında görmekteyiz.²⁷

İran’da Türkler politik sahneden çıkarılmış, yönetim Türk Kaçar Hanedanlığı’ndan Pehlevi sülalesine geçirilmiştir. Bu olayları incelediğimizde, İngiliz yanlı şahısların ve misyonerlerin etkisini görmemiz mümkündür. Yaklaşık yüz elli yıl boyunca İran’a hâkim olan Kaçar Hanedanı’nın sonlandırılması için hazırlıklar Meşruta (Meşrutiyet sözcüğü köken olarak Arapça “şart” kökünden gelir; İran’da Kaçar Hanedanı’ndan Nasıreddin Şah (1831- 1896) ve oğlu Muhammed Ali Şah’ın (1872-1925) döneminde padişahın yetkilerini kısıtlama, meclis ve anayasanın ortaya çıkışıyla sonuçlanan olaylara verilen addır) hareketinin saptırılmasıyla başlamıştır. İlk başta anayasa ve meclisin açılmasını hedefleyen demokratik bir hareket olan Meşrutacılık, misyonerler eliyle sömürgeci güçlerin şom emellerini hayata geçirmelerine dönüşmüştür. Bu dönemde Tahran’dan sonra ikinci başkent

²⁴ Meşdi İsmayilov, *Avrasyacılık Mukayeseli Bir Okuma* (Ankara: Doğubatu, 2011), 168.

²⁵ Nesib Nesibli, *Azerbaycan Tarihi* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2019), 131.

²⁶ Malikahmedov, *İran’da Yaşayan*, 62

²⁷ Ali Tebrizli 1955 yılında Tahran civarında Türk bölgeleri dolaşarak Türk folklorunun örneklerini toplamıştır. Şah İsmail’in hayatını ve şiirlerini kapsayan iki ciltlik “Şah İsmail” destanı ve “Ash ile Kerem” destanını halktan derleyerek yazıya aktarmıştır. Şah İsmail destanına eklemeler yaparak kendi kurduğu Atropat Yayınevinde yayınlamıştır.

sayılan Tebriz, Meşrutiyet Hareketinin merkezi haline gelmiş, İran'ın olaylara yön veren siyasi başkenti olmuştur. Abbas Ali Ekberoğlu Penahî Makûyi'nin kaleme aldığı "Settar Han Hamaseti" romanı İran'ın siyasi tarihinde önemli bir yeri olan Settar Han Karadağlı'nın hayatı çerçevesinde yazılmış ender eserlerdendir. Eserde dönemin diğer siyasi şahsiyetleri de yer almıştır.²⁸ İran'da yaşanan meşrutiyet dönemine şahitlik eden eser, dönemin toplumsal, siyasi ve kültürel yaşantısını aksettirmektedir.

1804-1828 yılları arasında yapılan İran -Rus Savaşı sonunda İran kaybetmiş ve Türkmençayı Anlaşması imzalandı. Bugün Azerbaycan Türklerinin sorununun temelini oluşturan zincirin ilk halkası Türkmençayı Anlaşması olarak kabul edilmektedir. Bu anlaşmayla Azerbaycan Türkleri Güney ve Kuzey olmak üzere ikiye ayrılmış, iki ayrı alfabe iki ayrı kültürün etkisinde kalmışlar. Özellikle Güneyde yaşayan halkın Kuzeydeki Azerbaycan ve Türk Dünyasıyla bağı kopartıldı. Türkmençayı Anlaşması'nın üçüncü maddesine göre Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya ilhak edilmiş ve burada bir Ermeni vilayeti kurulmuş, başına Çavçavadze getirilmiştir. Beşinci maddeye göre Kafkas sıradağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün topraklar Rusya'ya bırakılmıştır. Sekizinci maddeye göre Hazar Denizi'nde sadece Ruslar asker bulundurabilecekti.²⁹ Gürcistan Devlet Arşivi'nden elde edilen bilgilere göre, Nahçıvan ve Erivan hanlıkları yerinde kurulan "Ermeni Vilayeti"nde Azerbaycan Türkleri 1828 yılında nüfusun %73,8'ini oluşturuyorsa da 1834-1835 yıllarında bu oran %46,2'ye inmiştir. Bu çoğunluğu Ruslar oluşturmuştur. Amaç bölgeyi tamamen Ermenileştirmektir. Azerbaycan toprakları üzerinde kurulan bu iskân bölgesi ile Rusya Osmanlı Devleti'ne ve Türk Kacar Devleti'ne karşı bir Ermeni tampon bölgesi oluşturmuş, aynı zamanda her istenilene yapmaya hazır bir topluluk yaratmış olmuştur. Yüzyılların Revan'ı, bundan böyle Rus hâkimiyetinde Erivan olarak isimlendirilecekti. 1827'ye kadar Erivan bölgesi Türklerin çoğunlukta bulunduğu bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin ülkesini kapsayan eski bir Türk bölgesiydi. Türklerin yüksek sayıya ulaşan ölümlerinin veya göçe zorlanıp sürülmelerinin, Türklerle Ermeniler arasında yapay nüfus değişiminin, tarihin çeşitli dönemlerinde Ermeniler tarafından yapılmış olan katliamların ve günümüze kadar süren Dağlık Karabağ çatışmasının ciddi biçimde kendini göstermesi göç politikası sebebiyledir.³⁰ Türkmençayı Antlaşması'nda yaşanan acılar ve özlemler halk edebiyatı ürünlerine yansımıştır. Kuzey Azerbaycan'ın milli şairi Bahtiyar Vahabzade bu ayrılığın ardından duygularını Gülistan Poemasında³¹ yazdığı şiirde dile getirmiştir. Aras Çayı, iki Azerbaycan'ın ayrılık simgesi haline gelmiş ve ona birçok şiir yazılmıştır.

²⁸ Azeroğlu, *Güney Azerbaycan'ın*, 358.

²⁹ Karım K. Suhukurov, *Türkmençay - 1828: Tarixi xronika (İxtisarla)* (Bakü: Çayıoğlu, 2006), 64

³⁰ Emin Şihaliyev, "Çarlık Rusyası Tarafından Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi," *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 4, sayı 1 (2012): 4-6

³¹ Bu eser ilk defa Şekin'in "İpekçi" gazetesinde yayınlanmış, kısa zamanda el yazma şeklinde halkın arasında elden ele gezmiştir.

Güney Azerbaycan'da Türklük mücadelesi veren ve milli şuurun canlı tutulması için çabalayan en önemli isimler Ali Tebrizli, Ali Kemal, Muhammed Ali Ferzane, Hüseyin Feyzullahi ve Hemid Telimhanlı gibi aydınlar olmuştur. O dönem Türkçülük hareketleri uğruna bu aydınlar, Türkçülük suçlamasıyla hapse atılmış ve yoğun baskılara maruz bırakılmışlardır. İran'da milli şuurun yükseltilmesi, temellerini Azerbaycan Demokrat Fırkası'ndan sonra bu kişilerin özverileriyle atmıştır. Türkçülük hareketinin temel kaynaklarından biri olarak nitelendirilebilecek olan "Dil ve Edebiyat Kitabı" ile Ali Tebrizli'nin eserlerinin izleri günümüze ulaşmış olmasına rağmen, bu eserler Türk Dünyasında yalnızca entelektüel çevreler tarafından tanınmaktadır.

Azerbaycan Demokrat Fırkasının Kültürel Faaliyetleri ve Ali Tebrizli

Ali Tebrizli, 25 Haziran 1929'da Tebriz'in Münecim mahallesinde doğmuştur. İlk ve orta öğretimini Tebriz'de almıştır. 1940'lı yılların başında Rıza Şah'ın Almanya ile yakınlaşmasını gören SSCB ve İngiltere, 25 Ağustos 1941'de ülkeye müdahale kararı almışlardı. Bu tarihte SSCB Kuzey'den ve İngiltere Güney'den aynı anda İran'ı ve Rıza Şah'ı devirmiştir. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın yönetimi, Azerbaycan'da ele almasıyla milli hükümet kurulmuştur.

13 Haziran 1946 tarihinde Tebriz'de İran hükümeti ile Azerbaycan Demokrat Fırkası arasında 10 maddelik bir anlaşma imzalanmıştır. Antlaşmada, Azerbaycan Meclisi'nin Eyalet Konseyi'ne dönüştürülmesi; eyalet hazinesinin %75'inin Azerbaycan'da kalarak kalan kısmının Tahran'a verilmesi; Türkçe'nin ve Farsça'nın resmi diller ilan edilerek her iki dilde eğitim yapılması; Azerbaycan hükümetince müsadere edilen toprakların köylülere dağıtılması; seçim yasalarının değiştirilerek nüfusa dayalı parlamenter temsilcilik prensibine göre yeniden düzenlenmesi gibi konular yer almakta olup, Azerbaycan Hükümeti için büyük bir başarı sayılabilir. Ali Tebrizli'nin çocukluk dönemine denk gelen bu yıllar, Güney Azerbaycan Türklerinin müstakil ve özgürlük dönemiydi. Bir yıl süren bu dönemde birçok kültürel çalışmaya imza atılmıştır. Ali Tebrizli bu dönemde anadili olan Türkçe eğitim aldığı için onun yaratıcılığında önemli bir etki bırakmıştır.

1945-1946 Güney Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kültürel faaliyetleri sonucunda Güney Azerbaycan Türkleri arasında milli bilincin canlandığını görmekteyiz. Bu dönemde Azerbaycan Türkçesinde 50'ye yakın gazete ve dergi yayınlanmış, okullara Türkçe ders kitapları basılmıştır. Aynı zamanda bu dönemde Tebriz'de Azerbaycan Türkçesinde yayın yapan bir radyo istasyonu açılmıştır. Tebriz Üniversitesi'nin temelleri atılmıştır. Azerbaycan Türklerinin milli kahramanları olarak kabul edilen Settar Han ve Bağır Han için Tebriz'de anıtlar dikilmiştir.

Demokrat Fırkası döneminde kültürel ve ekonomik alanda reformlar bu şekilde sıralanabilir:

1) Azerbaycan Türkçesi devletin resmî dili ilan edilerek devlet kurumlarında ve okullarda kullanılmaya başlanmıştır.

2) İlkokul öğrencileri için altı ciltlik “Ana Dili” adlı ders kitabı yayımlanmıştır.
3) Tebriz Üniversitesi’nin temeli atılarak, Türkçe eğitim-öğretime başlanmıştır.

4) Tebriz Radyosu kurulmuş ve Azerbaycan Türkçesinde yayınlar yapılmaya başlanmıştır.

5) Azerbaycan Demokrat Partisi’nin resmi organı olan Azerbaycan Gazetesi, sosyal, siyasi ve edebi konularda makaleler neşretmeye başlamıştır.

6) Azerbaycan Türkçesinde kitaplar, dergiler ve gazeteler yayınlanmıştır.

7) Tebriz şehrinde Kuzey ve Güney Azerbaycan şairlerinin katılımıyla bir şairler meclisi oluşturulmuştur.

Güney Azerbaycan’ın ünlü Türkologu Cevad Heyet “Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı” eserinde 1945 yılındaki kültürel faaliyetlere değinerek o dönemde derlemelerin yapıldığına işaret etmiştir.

“Təbrizdə 1324-də (1945) demoqrat hökuməti zamanında ana dilimiz və ədəbiyyatımız məktəblərdə rəsmən oxunmağa başladığı zaman folklor nümunələri də toplanmağa başlanmışdır.”³²

Ancak Azerbaycan Demokrat Fırkası hükümetinin ömrü bir yıldan fazla sürmedi. 1946 yılında şah ordusunun Güney Azerbaycan’a asker yürütmesiyle sona erdi. Bunun sonucu binlerce yazar, şair ve düşünür yurdu terk etmeye zorlanmış, geride kalan kişiler idam edilmiştir. Bunların yanı sıra Güney Azerbaycan’da Türkçe kitapların yakılması, dergi ve gazetelerin yasaklanmasıyla Güney Azerbaycan Türkleri tam anlamıyla bir kültürel soykırıma maruz kalmışlardır. Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın düşüşüyle elde edilen kazanımlar kaybolmakla kalmamış, derinleşen ekonomik kriz ve merkezi hükümetin izlediği ekonomi politikası sonucunda ekonomide bir durgunluk ve düşüş yaşanmıştır. Merkez yönetimin eşitsiz davranışlarıyla Azerbaycan bölgesi her geçen gün fakirleştirilip zayıflamıştır. Bu yüzden Azerbaycan Türkleri İran’ın gelişmiş sanayi bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Ali Tebrizli ve ailesi de bu yıllarda Tahran’a göç edenler arasında olmuştur.

1979 Pehlevi diktatörlüğünün yıkılışıyla oluşan geçici özgürlüklerden faydalanarak Türkçe yayınlanan kitap ve dergilerin yayınlanmasında bir patlama görüldü. Güney Azerbaycan Türklerinin düşünür ve yazarları kendi imkânlarıyla Türkçe kitap, dergi ve gazete çıkardılar. Ancak bu dönem de uzun sürmedi, İran İslam Cumhuriyeti anayasasınının 15. maddesi tamamen göz ardı edilerek Türkçe yazılan kitaplar toplatıldı, Türkçe yazarlara baskı ve eziyetler yeniden başlatıldı. Böylelikle şah diktatörlüğünün yerini şeyh diktatörlüğü almış oldu. Bu dönemde milli hareketçilerin bireysel kültürel faaliyetleri gelecek nesillerin yetiştirilmesi için oldukça önemliydi. Güney Azerbaycan milli hareketçilerin başında gelen ve milli hareketin A evresini oluşturan Taqi Zehtabi, Mehmed Ali Ferzane, Ali Tebrizli, Ali Kemali, Hüseyin Feyzullahi ve Hemid Telimhanlı gibi şahsiyetler, kendi çabalarıyla yayımladıkları eserlerle dönemin ağır şartla-

³² Cevad Heyet, *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*, (Tahran 2010).

rında Türk kültürünü canlı tutmayı başarmışlardır. Bu önemli bireylerin yetiştirdiği kişiler, sonraki dönemlerin (B evresinin) elemanlarının yetiştirilmesinde büyük rol oynamışlardır. Tağı Zehtabi'nin yazdığı "İran Türklerinin Tarihi" eseri milli benliğe dönüşte, Ali Tebrizli'nin "Dil ve Edebiyat" eseri, Hüseyin Feyzulahi Alırza Zihak ve Telimhanlı'nın Tebriz'de çıkardıkları Ulduz, Dede Korkut dergileri, Hüseyin Düzgün'ün çıkardığı "Koroğlu", "Yoldaş" gibi Türkçe yayımlar Güney Azerbaycan Türklerinin benliğini korumalarında ve milli uyanışında önemli etki yapmışlardır. Bu dergilerin yazarları daha sonra Tahran'da çıkan Varlık dergisinin yazarları olarak görülmektedir. Cevat Heyet'in öncülüğünde yayımlanan Varlık Dergisi, milli yazarların başkentte bir araya gelmesi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Ali Tebrizli, hayatını İran coğrafyasında Türkçülüğün korunmasına adanmış ve yasak dönemlerde kurduğu Atropat Yayınevi'nde Türkçe yayımlar hazırlamıştır. İran şovenizmine karşı çıkmasının yanı sıra Türk seçkinlerinin giyim kuşam, yeme içme, ev dekorasyonu gibi şahsi, gündelik meşgalelerle uğraşmasına da karşı çıkmıştır. Ali Tebrizli'ye göre bu arzular, milli kültür ve bağımsızlık gibi duygulardan tamamen uzak ve yeni nesillere milli kültür namına bir şey bırakmayan toz taneleri gibiydi.

Ali Tebrizli'nin "Dil ve Edebiyat" kitabı 2010 yılında Said Muğanlı'nın editörlüğünde yeniden yayımlanmıştır.³³ Ali Tebrizli, 1948 yılında kitap yayıncılığına başlamıştır. Önce Babek-i Hürrem, daha sonra Atropat Yayın Evi'ni kurmuştur. İlk olarak Azerbaycan Türkçesiyle yazılan kitapları yayımlamıştır. Yazar, defalarca Pehlevi döneminde Türkçülük suçundan tutuklanmış ve yayınevi kapatılmıştır.³⁴ Türkçülük yolunda kendi evini satıp Aliğa Vahid'in kitabını çıkaran Ali Tebrizli, 1998'de vefat etmiştir.

Ali Tebrizli'nin Dil ve Edebiyat kitabı, millet ve milliyetçilik adına büyük bir başarıdır. Bu eser Güney Azerbaycan Türkleri için Türkçülüğün ve milli öze dönüşün kurucusu olup, günümüzdeki uyanışın tohumlarını ekmiştir. İran- Fars baskısına maruz kalan Türk milletinin milli benliğini kaybettiği dönemde bir haykırış sesidir. 2 Şubat 1998 yılında vefatının ardından vasiyeti üzerine Tebriz'de Vadi Rahmet Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedilmiştir. İran'da yaşayan Türkler arasında milli ruhu ve milli hissi canlı tutmak için çalışan büyük düşünür, Güney Azerbaycan Türklerinin uyanışında etkili olan başyapıt olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ali Tebrizliye göre: "İran kelimesi bir coğrafi ad olarak belli bir kavme ait değildir. İran'da Araplar, Türkler, Kürtler, Türkmenler ve Farslar yaşar. Ancak Farslara ev sahibi, başkalarına kiracı statüsü verilemez. İran Türkleri Azerbaycan Türkü olarak kafese kapatılamaz. Başkaları bize Türk demekten çekinmiyor, bizinkiler cin Bismillah tan korkar kimi korkmaktadır. Çünkü kendilerine itimatları yoktur ya da bir yerden destur veya emir almaktadır."-

³³ Nesib Nesibli, "Tebrizli Ali'nin Feryadı," *Misak*, 16.05.2022, Erişim tarihi, 01.09.2024, <https://millidusunce.com/misak/tebrizli-alinin-feryadi/>

³⁴ Pervane Memmedli, *XX. Yüzyıl Güney Azerbaycan Edebiyatının Öncüleri-1* (İstanbul: Ötüken Yayınları,1999), 199-200.

³⁵Milletlerin gelişimi ile ilgili çalışma yapan Hroch'a göre "milletlerin uyanışı üç evrede olmaktadır. A Evresinde yerel dil bağlamında bir akademik ilgiden; B Evresinde modern anlamda millet kavramının metinlerde (gazete, dergi) ve tartışmalarda tezahür etmesine olanak sağlayan yurtseverlik canlanışından; C Evresinde ise artık milli hareketin kitleselleşmesinden bahsedilebilir."³⁶ Ali Tebrizli, millet oluşumunda kitleselleşmesini sağlamıştır. Milletlerin uyanışında B evresinden C evresine geçişte yer alan Ali Tebrizli, halka inmiş öze dönme hareketinin ateşini yakmış ve arkasında Türklüğe inanan çok sayıda genç ve akademisyen bırakmıştır. Turancık fikrinin önemli düşünürlerinden Ali Şamil Hüseyinov, akademik çevrelerce tanınan isimlerinden biridir. Nesib Nesibli, Ali Tebrizli'den ilham alan akademisyenlere örnek gösterilebilir. İran Türkleri için rönesans (yeniden doğuş) hareketini başlatan Ali Tebrizli, *Dil ve Edebiyat* kitabında;

*Türk olduğunda kimse bugün çışmasını daha
Olmaz bir özge biz kimi candan yanan bize
Tebrizli'nin bugün dileği özge şey değil
Birlik olursak ortada düşmez talan bize*³⁷.

Sahende için yazdığı şiirde birlik olunduğunda düşman bize zarar veremez ve bizim bizden başka dostumuz yoktur diye belirtmektedir.

Ali Tebrizli yazılarında "şu bölgenin Türkü" ya da "bu bölgenin Türkü" dememiştir, sadece "Türk" demiştir. Zira Ali Tebrizli için Türklük birdir. Azerbaycan Türkü, Türkmen ya da Özbek Türkü, sonradan oluşun ve Türkleri kafese kapatan bir olgudur.

Acı tahkir, keskin ayrımcılık öz yerinde özün tanımak isteyen milletlerin yanında büyük bir ilim, unutulmaz bir tarihtir. Derin derin tecrübe, düzgün düzgün ibret almak her bir kıskırıktan, her bir atılıp düşmekten ve her bir silah-tan güçlüdür.

Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere varlığımızın temeli, binlerce yıllık birikim ve devlet kurma tecrübesine sahiptir. Bu tecrübe, kılıçtan keskindir ve feraset sahibi milletlerin özelliğidir.

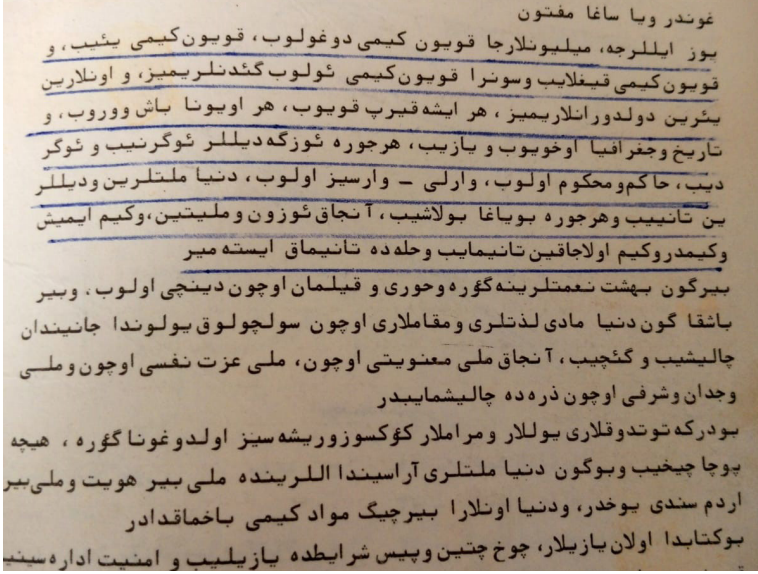
Kitabın girişinde "Bir Neçe Söz" bölümünde Ali Tebrizli'nin tüm kaygılarının yansıdığını görmekteyiz.

³⁵ Nesibli, *Azerbaycan Tarihi*, 571

³⁶ Bünyamin Bezci ve Orkhan Valiyev, "Ahundzade'de Millet Fikrinin Oluşumunda Miroslav Hroch'un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi," *Bilgi*, no. 98 (2021): 54

³⁷ Öli Tebrizli, *Dil ve Edebiyat* (Tahran: Güneş, 2007), 13.

Resim 1:

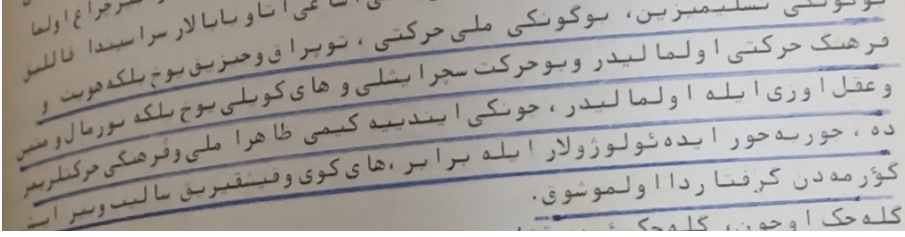
Gözəl Türk dilimizdə, İndiyə kimi yüz illərcə nə bir yazı və kitab yazılmayıb və nədənsə milyonlarca fətih və əsir Türklərin kafasından bu höviyyət və ərđəm üçün heçbir düşüncə keçməyib ve hələ bugün olabilər ki bu kitabi çoxda alqışlasınlar. Çünkü bu kitabda mövcud olan sözlər və məruzətlər nə sol asılıdır nə də sağdan. Həlbuki bugün Türk sola vurgundur ve sağa məftun. Yüz illərcə, milyonlarca qoyun kimi doğulub, qoyun kimi yeyib və qoyun kimi gırlayıp ve sonra qoyun gibi ölüp gedänlerimiz və onların yerini dolduranlarımız hər iş qıp qoyup hər oyuna başvurup, tarix və coğrafya oxuyup və yazıp hər cürə özgə dillər öğrätip hâkim və mähküm olup, varlı varsız olup dünya millətlərinin dillərini tanıyıp və hər cürə boyağa bulaşmış, ancaq özünü və millətini kimmiş və kimdir və kim olacağını tanımayıp və hələ detanımak istemir bir gün cennet için dinci olup və bir başqa gün dünya ləzzetleri və məqamı üçün solculuq yolunda canınnan çalışıb və geçip, ancaq milli mənəviyati üçün milli izzət nəfsi üçün və milli vicdan və şərəfi üçün zərrəcə çalışmamışdır. Budur ki tutduqları tuttukları yollar və meramlar köksüz və riyəsesiz olduğuna göre heç puça çıxıb və bugün dünya millətləri arasında əllərinidə milli bir hüviyyət və milli bir erdem sändi yoxdur ve dünya onlara bir çiğ məvvad kimi baxmaqdadur.³⁸

Bu yazıda Ali Tebrizli'nin dünya görüşü açıqça ortaya konmuşdur. Yazıda belirttiği gibi İran Türkleri ya sağcı ya da solcu olarak ayrılıp birlik oluşturmakta zorlanmışlardır. Bir kısım ise tamamen şahsi çıkarları için siyaset gütmüş ve taraf tutmamışlardır.

³⁸ Tebrizli, *Dil ve Ədebiyyat*, 10.

Ali Tebrizli'ye göre tek ortak payda Türk olmaktır. Ali Tebrizli'nin yazılarının asıl amacı Fars şovenizmi ve Aryan ırkçılığına karşı koymaktır. Bunun karşısında sert bir tutum sergilemektedir.³⁹

Resim 2:

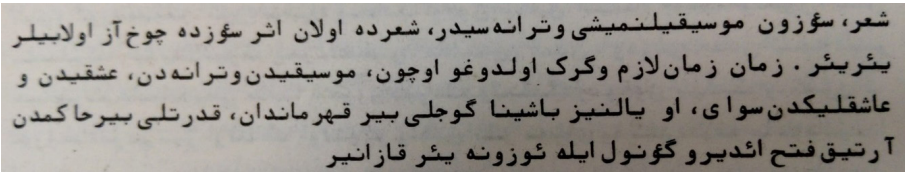

Bu günkü milli hərəkat topraq və cızıq yox bəlkə hüviyyət və fərhəng (kültür) hərəkatı olmalıdır. və bu hərəkat sıçrayışlı və həyküyü yox bəlkə normal və mətin və aqıl üzüyle olmalıdır. Çünki indiyə kimi zahirən milli və fərhəngi (kültürəl) hərəkatlarımız də cür bə cür (türlü) ideolojilər ilə bərabər həyküy və qışqırıq salıb və bir iş görmədən də giriftar (tutsak) da olmuşuq.⁴⁰

Ali Tebrizli'ye göre bu coğrafyada yaşayan Türkleri bir arada tutmak için şiir ve söyleyiş güzelliği önemlidir. Dönemin edebiyatçılarının en büyük hatasının tekrar ve taklit olduğunu belirtmektedir. Kimlerin şair olması gerektiğini ve şiirin insanları nasıl etkilediğini anlatır; çünkü şiir ve gazel ruha dokunur ve toplumu teşvik edici hisler uyandırır. İyi devlet yönetimini anlatan Kutadgu Bilig kitabında Yusuf Has Hacib, “şairlerin dili kılıçtan keskindir, kalplerinin yolu ise kıldan incedir” der. Şairler ve şiiirler halkı motive etmek için önemlidir ve toplumu yönlendirme yeteneğine sahiptirler.

Ali Tebrizli'ye göre şiir yazmak için derin bir zevk, aydın bir duygu, alçak bir gönül ve açık bir dil gereklidir. Çokça okuyup usul ve kaide bilmek gerekir. Ali Tebrizli şairi tanımlarken:

Resim 3:

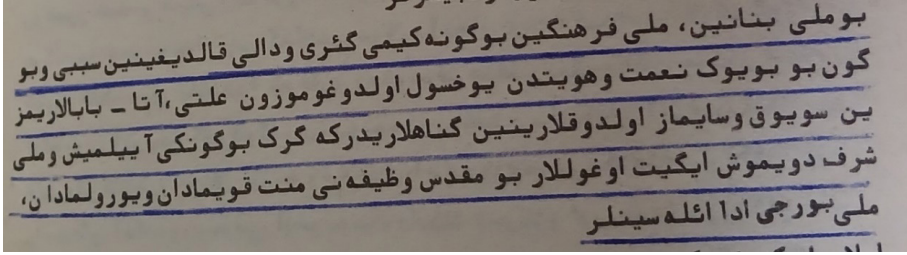
Şeir, sözü'n musikilənmiş və tərənəsidir. Şeirdə olan əsər sözdə çox az ola bilər yer yer. Zaman zaman lazım və gərək olduğu üçün musiqidən və tərənədən, eşqdən və aşılıqdan suvayı, o yalnız başına güçlü bir qəhrəmandan, qüdrətli bir hakimdən artıq fəth edir və gönül ilə özünə yer qazanır.

³⁹ Nesibli, “Tebrizli Ali'nin Feryadı”

⁴⁰ Tebrizli, *Dil ve Ədəbiyyat*,

Ali Tebrizli'ye göre eleştiri güzel ve önemlidir, dikkate alınmalıdır. Ancak şair öyle bir usul geliştirmelidir ki, sadece kafiyeli ve ahenkli, ancak sığ kelimeleri bir araya getirmeden öte olsun ve toplumu uyandıracak, musiki gibi uyumlu ve bütünlüğü olan düşünülmüş takdire gerek duymasın. Bunun şiir içinde, özümüzden beslenip çağdaş söylemler geliştirerek geçmiş ve gelecek ile halef selef gibi birbirine bağlı olması gerekmektedir. Bugünkü Güney Azerbaycan milli kültürünün geri kaldığı konusunda öz eleştiri yaparak bu şekilde açıklamaktadır:

Resim 4:

“Bu milli binanın milli ferhengin (kültür) bu güne kimi geri kaldığının sebebi, ve bu gün bu büyük nimet ve hüviyetten yoksul olduğumuzun sebebi, babalarımızın soyuk ve saymaz olduklarının günahlarıdır ki gerek bugünkü ayılmış ve milli şeref duymuş yiğit oğullar, bu mukaddes vazifenin minnet koymadan ve yorulmadan milli borcu eda elesinler.”

İran Türklüğünün uyanış hareketinin kurucularından olan Ali Tebrizli'nin en büyük hayali, Türklüğün birleşmesi ve öz değerlerinden ilham almasıdır. Ona göre yol ne sağcılıktır ne solculuk ona göre tek bir gerçek vardır Türk olmak.

*İsterse bir düşman ona karşı durmayın
Hak ordusundan olmasın hiçbir uzağa ilim
Tebrizli, eyler onda güvenler ki özge renk
Bilsin ne dir ki tutmasın hiçbir buyca ilim
Getmez bir özge izlere coşmaz vefa yolum
Çün milli yol bilirki ne soldur ne sağ ilim.*

Yaşamın her alanında varlık mücadelesi vermeye çalışan Türkler için öğüdü ise Türklerin milli kimliklerine sahip çıkmasıdır. Aşağıdaki ifadeleri bu yargımız da desteklemektedir:

“Bugün Türk bunu bilmelidir ki Türk olduğun ve kim olup ve olacağın bilmeyene kadar gelecekte olan meşrutiyetlerde de ona yetişen miras ve ona kalan yadigâr fakat ve fakat kesaletli yerler ve toz basmış kabirler olacaktır.”

Güney Azerbaycan Türklerinin Milli Uyanış Sürecinde Ali Tebrizli

İran Türklerini etrafında toplamayı başaran Ali Tebrizli çok mücadele etmiş ve birçok baskıya maruz kalmıştır. O dönemde yetiştirdiği ve etkilediği kişiler, günümüzde yeni nesiller yetiştirmektedir. Dil ve Edebiyat kitabı, sadece İran Türkleri için değil, Türk dünyası için rönesans hareketinin başlangıç noktası sayılabilir. Türk milleti, köklü bir millet olarak kültürel değerlerinden ve benliğinden ayrılmayarak yeniden dirilebilir. Ali Tebrizli şifahi Türk kültürünü yazılı edebiyata aktararak milli edebiyatın temellerini atmıştır.

Avrupa'da Milli Uyanış⁴¹ adlı eserin yazarı Miroslav Hroch'un milli uyanışta A evresini oluşturan kişiler olarak oldukça önemli bir işlevleri olmuştur. Miroslav Hroch, milli hareketin gelişimini üç temel dönemde şöyle adlandırmıştır: A Evresi: Akademik ilgi dönemi, B Evresi: Yurtseverlik ajitasyonu dönemi, C Evresi: Milli hareketin kitleleşmesi. A evresinde araştırmacılar etnik gruba yönelik akademik bir ilgi duyar ve onun geçmişini keşfeder. Miroslav Hroch, milli uyanışın kitleleşmiş milli hareketin başlangıcından önceki milli ajitasyon dönemine önem vermekte ve bu evredeki kişilerin rolünün ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Milliyetçi entelektüellerin, yayınların ve derneklerin uluslaşma yolundaki devamlılıklarının önemi büyüktür. Ali Tebrizli, Hroch'un belirlediği A evresinde önemli kişilerden biri olarak dönemin şartlarına göre büyük işlere imza atmıştır. Yasak olmasına rağmen kendi kurduğu yayınevinden çıkardığı Türkçe kitaplar o dönemin nadir Türkçe kitaplarından. Aslı ile Kerem, Şah İsmail, Köroğlu Destanı, Aliağa Vahit'in Külliyyatı, Azerbaycan klasik Edebiyatı Mecmuaları, Fuzuli Divanı, Salman Mümtaz'ın Şiirleri, Azerbaycan Türkçesinde bu kitaplar halk arasında büyük etkiler uyandırmış ve B evresinin altyapısını oluşturmuştur.

Rus tarihçi Lev Nikolayeviç Gumilyov'a ait "Etnogenez Halkların Şekillenışı, Yükseliş ve Düşüşleri" adlı kitabında bahsedilen "passionerlik"⁴² kavramı, milletlerin büyümesini ve yaşamasını sağlayan oldukça önemli bir kavramdır. Gumilyov, passioner kavramını köklerinden aldığı ilham ile bir milletin varlığını etkileyen liderler için kullanır. Metehan ve Büyük İskender örnek olarak verilebilir. Ancak Gumilyov, passionerlerden bahsederken ressam, şairler, öğretmenler, emektar askerler ve benzerlerinin de sistemde yer almaları gerektiğini, sistemin bütünüyle birleşmesi gerektiğini vurgular ve halkı bir ideoloji, düşünce ve hareket çevresinde toplayabilmek için sanatın kesinlikle şart olması gerektiğini savunur.⁴³

İran Türklerinin milli kimliklerini koruması hususunda Ali Tebrizli'nin vermiş olduğu mücadele, Gumilyev çalışmalarında vurguladığı "sistem içindeki passionerlere" örnek teşkil etmektedir. Ali Tebrizli, sadece İran Türkleri için değil, aynı zamanda Türk Dünyası için de şair, yazar, düşünür ve bilim

⁴¹ Miroslav Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 33.

⁴² Passioner kelimesi Latince kökenli passion tutku kökünden gelmektedir.

⁴³ Lev Nikolayeviç Gumilyev, *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükseliş ve Düşüşleri*, Çev., Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınevi, 2004), 311.

adamıdır. 1998 yılında vefat eden Tebrizli, yetiştirdiği öğrencileriyle bir ekol oluşturmuştur. Onun “Dil ve Edebiyat” kitabı, Türk dünyası açısından güncelliğini koruyan bir yapıt olarak kabul edilebilir.

Sonuç

Gumilev passioner olarak ifade ettiği tutkulu bireyler, ülkelerin zor dönemlerinde ortaya çıkmaktadırlar. Bu kişiler, sorunları tespit etme, çözme, sorumluluk alma ve ortak hedefler etrafında toplumu bir araya getirme yeteneklerini cesaretle sergilerler. Ancak, halkların yükseliş dönemlerinde, yetenekli bireylerin daha konforlu bir yaşam sürme arzusuyla kimliklerinden vazgeçtikleri gözlemlenmektedir. Bu durum, ülkelerin en parlak dönemlerinde tutkulu bireyler yetiştirememesi sonucunu doğurmaktadır. Ali Tebrizli, Türk varlığının korunması için mücadele etmekten geri durmayan Güney Azerbaycan’ın idealistlerinden biridir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere’nin yüksek düzeydeki etkisi ile dönüşen İran’da Türk yönetimi tasfiye edilmiş ve kurulan yeni İran devleti Fars temelli üzerine bina edilmeye başlamıştır. İnceleme konumuz olan Ali Tebrizli bu ağır dönemin tanığı bir Güney Azerbaycan aydını olarak neşrettiği “Dil ve Edebiyat” eseriyle Farslaştırma ve asimilasyona karşı durmaya çalışmıştır. Hayatını Türk milli kimliğinin devamlılığına adanmış, İran Türklerini uyandırmaya çalışmış ve bu uğurda zorluklar yaşamıştır.

Ali Tebrizli’nin “Acı tahkir, keskin ayrımcılık öz yerinde özün tanımak isteyen milletlerin yanında büyük bir ilim, unutulmaz bir tarihtir. Derin derin tecrübe, düzgün düzgün ibret almak her bir kışkırdıktan, her bir atılıp düşmekten ve her bir silahtan güçlüdür.” sözü onun genel dünya görüşünü de izah etmektedir. Ali Tebrizli, 1988’de vefat etmiştir. Vasiyeti üzerine Tebriz’de Vadi Rahmet Mezarlığı’ndaki aile kabristanına defnedilmiştir.

Kaynakça

- Arı, Tayyar. Uluslararası İlişkiler Teorileri. Bursa: Aktüel Yayınları, 2024.
- Attar, Aygül. “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü.” Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, sayı 52 (2008): 1- 40
- Azeroglu, Azizpour. “İran Türkerinde Sözlü Gelenek Bağlamında Âşıklık Geleneği ve Milli Bilinç.” *Avrasya Araştırmaları Dergisi* 8, sayı 21 (Mart 2020):140-150.
- Azeroglu, Nabi. “Güney Azerbaycan’ının Tarihi Romanı Setteahan Hamaseti.” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 130, sayı 257 (Nisan 2022): 357-382.
- Azeroglu, Nabi. *Oğuz Türkleri’nin Urumiye Gölü Ağıtları*. Ankara: İksad Yayınları, 2023.
- Bezci, Bünyamin ve Orkhan Valiyev. “Ahundzade’de Millet Fikrinin Oluşumunda Miroslav Hroch’un Yaklaşımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi.” *Bilig*, sayı 98 (Temmuz 2021): 49-74.
- Celep, Zühre Nur. *kitap tanıtımı Siyasi Hatıralarım I: İran 1930- 1934*. by Rıdvanbeyoğlu Hüsrev Gerede. *İRTAD*, sayı 8, (Haziran 2022): 119-132. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2428976>
- Dupré, A. *Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809*. Paris: J. G. Dentu, 1819.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç. *Etnogenez Halkların Şekillenışı Yükselişi ve Düşüşleri*. Çev., Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınevi, 2024.
- Hambly, Gavin R.G. “The Pahlavi Autocracy: Rıza Shah, 1921—1941.” içinde *The Cambridge History of Iran Volume 7 From Nadir Shah to the Islamic Republic*. Ed. Peter Avery, Cambridge: Cambridge University Press 2008, 213-244
- Heyet, Cevad. *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*. Tahran, 2010.
- Hroch, Miroslav. *Avrupa’da Milli Uyanış, Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- İbrahimov (Şahin), T. R. *İran’da Siyasi Cemiyetler ve Teşkilatların Yaranması ve Onların Faaliyetleri*. Bakü, 1967.
- İsmayilov, M. *Avrasyacılık: Mukayeseli Bir Okuma*. Ankara: Doğubatu Yayınları, 2011.
- Karadeniz, Yılmaz. “İran’ın Bağımsızlığının Curzon’a Teslim Edilmesi 1919 İngiltre-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk,” *Turkish Studies* 6, sayı 3 (2011): 1021-1027.
- Karadeniz, Yılmaz. “İngiltere’nin İran’da Askeri Darbe ile Rıza Han Pehlevi’yi İktidara Getirmesi (1921).” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, sayı 27 (2013): 292-306.
- Kazemivand Niar, Arash. “İran’da Birinci Pehlevi Dönemi Mimarisinde Fars-Zerdüş Milliyetçiliği.” *Art- Sanat*, sayı 11 (Ocak 2019): 255- 274. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2019.11.0012>
- Köprülü, Fuat. *Edebiyat Araştırmaları I*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989.
- Malikahmedov, Azar. “İran’da Yaşayan Türklerin Özgürlük Mücadelesi ve Azerbaycan ve İran İlişkilerine Etkisi.” Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2023.
- Memmedli, Pervane. XX. Yüzyıl Güney Azerbaycan Edebiyatının Öncüleri-1. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999.

- Nesibli, Nesib. *Azerbaycan Tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2019.
- Nesibli, Nesib. “Tebriqli Ali'nin Feryadı,” *Misak*. 16.05.2022. Erişim tarihi, 01.09.2024.
<https://millidusunce.com/misak/tebrizli-alinin-feryadi/>
- Shell, L. *Glipses of Life and Manners in Persia*. London: John Murray, Albemarle Street, 1856.
- Şihaliyev, Emin. “Çarlık Rusyası Tarafından Ermenilerin Azerbaycan Topraklarına Göçürülmesi.” *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi* 4, sayı 1 (2012): 7-24
- Şükürov, Karım K. *Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika (İxtisarla)*. Bakı: Çaçıoğlu, 2006.
- Tebriqli, Əli. *Dil ve Ədebiyyat*. Təhran: Güneş, 2007.
- Temizyürek, Fahri ve Emrah Boylu. “İran'da Türkçenin Dünü ve Bugünü,” *Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi*, sayı 2 (Kış, 2015): 95-106.
- Be monāsebat-e sālgard-e koodetā-ye 3 Esfand 1299. 23.02.2015. Erişim tarihi: 01.09.2024. https://www.shahbazi.org/pages/Coup1921_Ironside.htm
- Reportarhā: Tavahhum-e to'te ya vāqe'iyat-e tārikhī? 25.07.2013. Erişim tarihi: 01.09.2024. https://www.shahbazi.org/pages/Reporters_Sokhanvar_Nasime_Bidari.htm
- Seir-e tārikhī-ye takvin-e roshanfekrī der Irān, 23.01.2010. Erişim tarihi: 01.09.2024. <https://www.shahbazi.org/pages/Intelligentsia.htm>
- Sir Ardeshir Reporter Servis-e Ettlā'āti-ye Britāniyā va Irān. 30.11.2009. Erişim tarihi: 01.09.2024, https://www.shahbazi.org/pages/Reporter_Ardeshirji1.htm

Extended Abstract

The Language and Literature Book by Ali Tabrizli, an Intellectual from South Azerbaijan

Iran was under Turkish rule until 1925. After this date, it began to acquire a new identity as a result of the Anglo-Persian coup. This geography is a thousand-year-old Turkish homeland that has hosted the Ghaznavids, Seljuks, Khwarezmians, Safavids, Afshars, and other Turkish communities. There are many historical documents regarding the presence of Turks in the region. In the last century, despite efforts to create an artificial society through the Persian/Tajik language in the area and attempts to erase Turkish traces, a national awakening and a return to ethnic identity have been observed in South Azerbaijan. The Turkish population in the region, which has been subjected to social and cultural genocide, has managed to preserve its identity and continue its national awakening. This situation has not emerged solely as a result of cultural studies. The national awakening of South Azerbaijani Turks has also influenced other Turkish communities in Iran, and a process of returning to ethnic identity has begun among Turks living in the region. The overlap of Russian and British colonial policies in Iran led to the exclusion of the Turkish population from politics in the region. Following this situation, starting in 1920, Britain began preparations for a coup to bring a government based on Persian-Tajik ethnic identity to power, effectively ending the Turkish dynasty. Reza Pahlavi was chosen for this new government. As a result of the government coup carried out in 1921, Seyid Ziya was appointed as president, while Reza Khan was appointed as the Minister of War. In 1923, Reza Khan was elected to the position of Prime Minister. After five years of intense British intelligence work, the Qajar dynasty was abolished in 1925, and the Pahlavis, who adopted Persian nationalism as a political goal and declared Iran a complete colony of England, came to power. Reza Shah Pahlavi is recognized as the founder of the first national Persian state. Reza Shah's political understanding is based on the foundations of Pan-Iranism and Pan-Persianism. In this context, the rapid Persianization of ethnic identities outside of Persians in Iran and the elimination of non-Persian elements in Iran have been targeted. To this end, Reza Shah primarily declared Persian as the state language. Schools that provided education in local languages and media outlets were closed. Regions divided by ethnic groups were fragmented among the provinces. State investments were generally directed towards Farsistan and the southwestern regions of Iran. This situation has laid the groundwork for new waves of migration within the country and, consequently, demographic changes. The Turkish influence in the region has not only been undermined by a coup but has also disrupted the historical and political processes of nation-building among the Turkish population in the area. As a result, the contributions of literary figures and intellectuals to the development of national consciousness

and identity are of considerable importance. Prominent individuals such as Ali Tebrizli, Ali Kemali, Firiyyun Hisarlı, Sarrafi, Raşidi, Necaroğlu, Hüseyin Feyzullahi, Hemid Telimhanlı, and other writers and thinkers have diligently compiled works of folk literature to preserve national sentiment and identity. These intellectuals and literary figures have undertaken this crucial role with unwavering commitment within the Iranian context. Among them, Ali Tebrizli (1929-1998) is particularly notable as a leading theorist of South Azerbaijan Turkish nationalism. His influential work, “Language and Literature,” has been embraced as a national doctrine in opposition to the policy of Persianization within the Iranian landscape. Ali Tebrizli established the Atropat (Endişe-nov) publishing house and published the national literature works he compiled and wrote at his own publishing house. He presented works such as “Aşlı ile Kerem,” “Şah İsmail,” and “Köroğlu Destanı” by compiling them from the narratives of Turks living in the region. Other important works include “Ali Ağa Vahit’s Külliyyatı,» «Azerbaycan Klasik Edebiyatı Mecmuaları,» «Fuzuli Divanı,» and “Salman Mümtaz’ın Şiirleri,” all of which were published in Azerbaijani Turkish. This is particularly significant during the periods when Turkish was banned in Iran. Ali Tebrizli’s work titled “Dil ve Edebiyat” (Language and Literature) demonstrated a stance against the oppressive Persian approach in Iran, playing an important role in preserving the national identity of Iranian Turks and helping the new generation gain national consciousness.

The Socio-Cultural Situation of the Period in Which Ali Tebrizli Lived

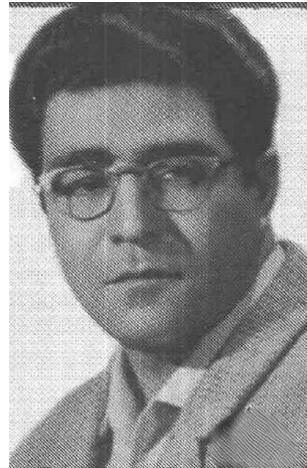
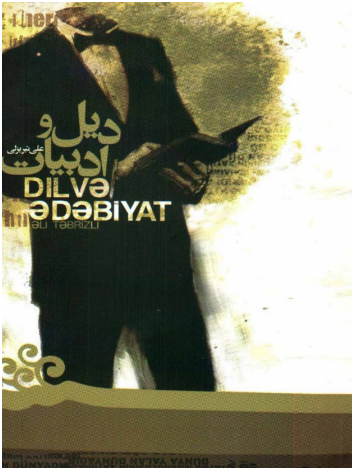
The Azerbaijan Democratic Party began its educational activities in the Azerbaijani Turkish language in 1945. During this period, Ali Tabrizli was one of the students receiving education in his mother tongue. The geography he lived in tried to construct its existence more through sectarian identity rather than ethnic identity. After the 1979 Revolution, the Iranian identity, similarly shaped by sectarian elements, defined and implemented both its domestic and foreign policies within this identity framework. In the post-revolution period, Iran developed quite radical discourses and evolved according to the thoughts and practices of changing governments. Street movements and demands for democracy from the people, along with the problems and blockages that emerged in practice, opened the door to some changes, but the existing rigid structure was not completely dissolved. Ali Tabrizli argued that when the balance of power in the Iranian state was disrupted, the consciousness of Turkism played an important role in reshaping Iran. With the beginning of the Pahlavi era, the Turkish presence in Iran was perceived as a threat, and various efforts were made to eliminate this presence. Currently, the dialogue that Iranian Turks will develop with Turkish communities outside of Iran is regarded by the Iranian administration as a security issue. According to Dugin, “The Turkism movement that could start in the center of Eurasia stands out as one of the significant threats to Eurasia. It is likely that this movement will originate from Azerbaijan.”

The Cultural Activities of the Azerbaijan Democratic Party and Ali Tabrizli

Ali Tebrizli was born on June 25, 1929, in the Müneccim neighborhood of Tabriz. He completed his primary and secondary education in Tabriz. In the early 1940s, following Reza Shah's rapprochement with Germany, the Soviet Union and England decided to intervene in the country on August 25, 1941. On this date, the Soviet Union invaded Iran from the north, while England invaded from the south, overthrowing Reza Shah. With the Azerbaijan Democratic Party taking control, a national government was established. On June 13, 1946, a ten-article agreement was signed in Tabriz between the Iranian government and the Azerbaijan Democratic Party. The agreement included provisions for the transformation of the Azerbaijan Assembly into a Provincial Council; the allocation of 75% of the provincial treasury to remain in Azerbaijan, with the remaining portion to be transferred to Tehran; the declaration of Turkish and Persian as official languages, allowing for education in both languages; the distribution of land confiscated by the Azerbaijan government to local farmers; and the amendment of electoral laws to be reorganized based on the principle of parliamentary representation proportional to the population, among other matters. This agreement can be regarded as a significant achievement for the Azerbaijan Government. The years corresponding to Ali Tebrizli's childhood represent the period of independence and freedom for the South Azerbaijani Turks. During this year, many cultural activities were carried out. Since Ali Tebrizli received his education in his native language, Turkish, this had a significant impact on his creativity. Between 1945 and 1946, as a result of the cultural activities of the South Azerbaijan Democratic Party, a revival of national consciousness among the South Azerbaijani Turks was observed. During this period, approximately 50 newspapers and magazines were published in Azerbaijani Turkish, and Turkish textbooks were printed for schools. Additionally, a radio station broadcasting in Azerbaijani Turkish was established in Tabriz. The foundations of Tabriz University were laid. Monuments were erected in Tabriz for Settar Khan and Bağır Khan, who are considered national heroes of the Azerbaijani Turks. Ali Tebrizli is a figure who dedicated his life to Turkish nationalism and, despite it being prohibited, published Turkish works through the publishing house he established, Atropat Publishing. In addition to opposing Iranian chauvinism, he also objected to Turkish elites being preoccupied with mundane and ordinary activities such as clothing, food, and home decoration. According to Ali Tebrizli, such desires are completely detached from feelings like national culture and independence, and they are akin to grains of dust that leave nothing for future generations in the name of national culture. Ali Tebrizli's work titled "Literature and Nation" was republished in 2010 under the editorship of Said Muğanlı. Ali Tebrizli began his career in book publishing in 1948, initially founding Babek-i Hürrem and later Atropat Publishing House. He published works written primarily in Azerbaijani Turkish. The author was arrested multiple times during the Pahlavi era on charges of Turkism, and Atropat Publishing House was closed down.

Ali Tebrizli passed away in 1998. According to Ali Tebrizli: “The word Iran does not belong to a specific tribe. In Iran, Arabs, Turks, Kurds, Turkmen, and Persians live. However, Persians cannot be given the status of homeowners while others are considered tenants. Iranian Turks cannot be confined to the label of Azerbaijani Turks. Others do not hesitate to call us Turks, but our own people are afraid, some are fearful. This is because they do not trust themselves or they are receiving permission or orders from somewhere.”

The theory of constructivism emerged as a critique of the formation of states based on their absolute interests and encourages the consideration of social elements alongside material facts. The issue of identity, which was previously the subject of sociology and history, has become a topic within the discipline of international relations through the framework of constructivism and social constructivism. The elements that constitute civil society organizations are not limited to material interests but also consist of relationships developed through cultural unity; in this context, the European Union can be cited as an example. The significance of Ali Tebrizli’s contributions to identity studies in multinational states is once again emphasized. Ali Tebrizli argued that naming Turks based on their geographical locations is incorrect and envisioned a realization of our Turkish identity. When we look at the Organization of Turkic States from the perspective of constructivism, the importance of Ali Tebrizli’s words, “Bitter humiliation, sharp discrimination, alongside nations that wish to recognize their essence in their land, is a great science, an unforgettable history. Deep experience and proper lessons learned from every provocation, every fall, and every weapon are stronger,” becomes clearer. Ali Tebrizli focuses on the most important elements that will bring together the Turkic States, and therefore, defining him solely as a master of literature is insufficient. His efforts to convey his time’s experiences and transform oral literature into written form hold great value in terms of the social structure of the Organization of Turkic States.

Enerji Güvenliği Bağlamında Türkmenistan Enerji Diplomasisi

Turkmenistan's Energy Diplomacy in the Context of Energy Security

Bahar Özsoy*

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Ün.v., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara/Türkiye

Orcid Id: 0000-0002-6667-6789

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Doç. Dr. Bahar Özsoy, Ankara Hacı Bayram Veli Ün.v., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara/Türkiye

E-posta / E-mail:

b.ozsoy@hbv.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date:

22 Ağustos 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:

28 Ocak 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:

Bahar Özsoy, "Enerji Güvenliği Bağlamında Türkmenistan Enerji Diplomasisi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 137, Sayı 271, (2025): 87-114.

doi: 10.55773/tda.1537126

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Sovyetlerin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Türkmenistan, Türkistan'nun en zengin rezervlere sahip ülkelerinden biridir. Özellikle doğal gaz rezervleri ile küresel enerji pazarını etkileyebilecek bir potansiyele sahip olmasına karşın iç ve dış politikadaki tercihler nedeniyle uzun yıllar enerji alanında etkin bir politika yürütülemedi. Ülkenin ilk Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un otokratik yönetimi ve 1995 yılında alınan karar ile dış politikanın daimi tarafsızlık statüsü çerçevesinde yürütülmesi Aşgabat'ın enerji ihracatına bağımlı olan ekonomik gelişimini sınırlamıştır. 2006 yılında iktidara gelen Kurbankulu Berdimuhamedov açılım politikası ile iç ve dış siyasette bir değişim öngörmüştür. Son yıllarda önceki döneme kıyasla küresel siyasetle bir bütünleşmenin başlaması enerji diplomasisinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Rusya'ya olan bağımlılığın aşılarda İran ve Çin'e ihracatı mümkün kılan hatların tamamlanmasının yanı sıra AB ve Asya'ya ulaşan boru hatlarının yapımı da gündemdedir. Bu kapsamda özellikle Rusya-Ukrayna savaşı sonrası Türkmenistan Batı'ya entegre olma fırsatına sahipken Asya pazarında da Moskova ile karşı karşıyadır. Çalışma, Türkmenistan enerjisinin küresel alandaki rolüne ve Türkmen yönetiminin son yıllarda derinleştirdiği enerji diplomasisine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, Türkistan, Enerji diplomasisi, Enerji güvenliği.

Abstract

Turkmenistan, which gained its independence following the dissolution of the Soviet Union, is one of the countries with the richest reserves in Central Asia. Although Turkmenistan has the potential to dominate the global energy market, especially with its natural gas reserves, it has not been able to carry out an effective policy in the field of energy for many years due to domestic and foreign policy preferences. The autocratic rule of Saparmurat Niyazov, the first president of the country, and the decision taken in 1995 to pursue a foreign policy within the framework of permanent neutrality status have restricted Ashgabat's economic development,

which is dependent on energy exports. After coming to power in 2006, Kurbankulu Berdimuhammedov envisioned a transformation in domestic and foreign politics with his policy of opening up. Compared to the previous period, the beginning of integration with global politics has contributed to the improvement of energy diplomacy. In addition to the completion of pipelines enabling exports to Iran and China by overcoming dependence on Russia, the construction of pipelines reaching the EU and Asia is also on the agenda. In this context, especially after the Russia-Ukraine war, Turkmenistan has the opportunity to integrate into the West while also competing with Moscow in the Asian market. This study focuses on the role of Turkmen energy in the global arena and the energy diplomacy of the Turkmen government in recent years.

Keywords: Turkmenistan, Central Asia, Energy Diplomacy, Energy Security.

Giriş

Türkistan'ın en zengin enerji rezervlerine sahip ülkelerinden biri olan Türkmenistan 1991 yılında bağımsızlığını kazanmış, 1995 yılında Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nda yapılan oylama ile daimî tarafsızlık statüsü almıştır. Bu kararlar Türkmenistan yönetimi askeri-güvenlik temalı oluşumlara dahil olmamayı taahhüt etmiştir. Bununla birlikte, tarafsızlık statüsünün ülkenin kapalı siyasi rejimi ile birleşmesi Aşkabat'ın ekonomik potansiyelini ortaya çıkarmasını engellemiştir. Nitekim, piyasa ekonomisi sistemine ancak Saparmurat Niyazov'un vefatının ardından 2006 yılında Kurbankulu Berdimuhammedov'un Cumhurbaşkanlığına gelmesiyle geçilmiştir. Elde edilen büyüme rakamlarına rağmen ekonominin temelini oluşturan enerji rezervlerinin uluslararası alana taşınması konusunda ülkenin uyguladığı yanlış politikalar ve alıcı ülkelerle yaşanan sorunlar az nüfusuna rağmen Türkmenistan'ı Türkistan'ın Katarı'na dönüştürememiştir.

Diğer taraftan son on yılda Aşkabat yönetimi enerji diplomasisini güçlendirecek adımlar atmaya başlamıştır. İhracat yollarını çeşitlendirmeye çalışan ülke Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan (TAPI), Trans Hazar boru hattı gibi projelere yönelmiştir. Günümüzde, büyük oranda Çin tarafından domine edilen Türkmen enerji pazarı için bu durum 90'lı yıllarda Rusya'ya olana benzer şekilde bir bağımlılık ve tehdit yaratmaktadır. Bu kapsamda, 2018 yılında Hazar'ın statü sorununun çözüme kavuşmasının ardından Azerbaycan'la çeşitli anlaşmalar yapılmış olması önemli bir gelişmedir. Son olarak, Rusya-Ukrayna Savaşı sonrasında alternatif ihrac kaynaklarının değerlendirilmesi arayışları Aşkabat'a Türkiye, İran ve Avrupa Birliği (AB) ile enerji diplomasisini derinleştirmesi için yeni fırsatlar sunmaktadır.

Bu çalışmanın temel sınırlılığı Türkmenistan'daki yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi ve iklim değişikliğine karşı enerji sektöründeki değişim ve düzenlemeleri içermemesidir. Türkmenistan'da iklim değişikliğinin, ani akış ve çamur akışlarının sayısındaki artış (yıllık %10), yoğun yağışlar (yıllık %5) ve yoğun sıcaklık dönemlerindeki artış (yıllık %1,6) şeklinde kendini göstereceği belirtilmektedir.¹ Bu kapsamda Aşkabat yönetimi hazırlamış

¹ UNDRR, *Turkmenistan: National Climate Change Strategy 2012*, Erişim Tarihi: 12.07.2024, <https://www.preventionweb.net/-/publication-/turkmenistan-national-climate-change-strategy-2012>.

olduğu strateji belgeleri ile enerji kaynaklarını çeşitlendirmeye ve iklim krizi ile mücadele etmeye çalışmaktadır. Son olarak 2023 yılında Dubai’de gerçekleştirilen COP 28’de Türkmenistan devlet başkanı Serdar Berdimuhamedov küresel metan emisyonlarının 2020 yılı seviyelerine göre 2030 yılına kadar yüzde 30 oranında azaltılmasını hedefleyen Küresel Metan Taahhüdü’ne katıldığını açıklamıştır. Bu kapsamda Türkmen hükümetinin uzun yıllardır -başka bir çalışmanın konusu olabilecek- iklim değişikliği ile mücadelede stratejiler ve eylem planları hazırladığının vurgulanması gerekir. Bununla birlikte üretimde maksimum noktasına henüz erişememiş olması nedeniyle Türkmenistan enerji diplomasisinin en önemli konu başlığını doğal gaz arzı ve ticareti oluşturacaktır. Bu çalışma, bağımsızlığın ardından Türkmenistan yönetiminin uygulamış olduğu enerji diplomasisine ve Rusya’nın Ukrayna’ya saldırısı ile önem kazanan Türkmen enerjisinin rolüne odaklanmaktadır. Konuya ilişkin olarak ilgili literatür taranmış, araştırma ve resmi veriler ışığında Türkmenistan enerji diplomasisinin bütüncül bir biçimde ortaya konmasını sağlamaya yönelik olarak nitel analiz yöntemi kullanılmıştır.

1. Enerji Güvenliğinin Artan Önemi

Fosil yakıtlar içerisinde dünyada en fazla oranda bulunan kömürün 18. yüzyılda sanayi sektöründe yer almaya başlaması Avrupa’nın hızla kalkınmasını sağlamıştır. Bu dönemden itibaren küresel gücü belirleyen temel etmenlerden biri ilgili ülkenin kullandığı enerji çeşidi olmuştur. Nitekim zaman içinde sanayi ve teknolojinin gelişmesine paralel olarak artan enerji kullanımı bir ülkenin sosyoekonomik gelişmişliğinin göstergesi haline gelmiştir. 19. yüzyılda tüketimi artan petrolün ulaşım sektörüne entegre edilerek petrolle çalışan savaş gemilerinin geliştirilmesi İngiltere örneğinde görüldüğü üzere ülkelere önemli bir üstünlük sağlamıştır. Diğer taraftan, artan fiyat ve maliyetler nedeniyle petrole alternatif ve/ya onu tamamlayan bir kaynak olarak 20. yüzyılda doğal gaz kullanımı yaygınlaşmıştır. Böylece, siyasi nüfuz ve ekonomik-askeri kapasite ve imkanlarını geliştirmek isteyen devletler zengin rezervlere sahip ülke ya da bölgelerde etkilerini artırmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise Orta Doğu ülkeleri sahip oldukları petrol zenginliğinin önemini fark ederek enerji bağlantılarını kurumsallaştırmaya yönelik adımlar atmışlardır. Bu adım ekonomik zenginliklerini politik bir güce dönüştürmelerine fırsat tanımıştır. İsrail’in Orta Doğu’da kendine yurt sağlamak için Filistin topraklarını işgal etme çabalarına ülkeler, Arap milliyetçiliği şemsiyesi altında bir araya gelerek karşı durmuşlardır. Öyle ki, Eylül 1970’te Ürdün hükümetinin kendi ülkesinde Filistin gerillalarına karşı başlattığı kampanyadan sonra Arap Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü Ürdün’e yaptıkları mali yardımı keserek bu politikanın etkisini artırmışlardır. Ayrıca, Arap ülkeleri petrolden elde ettikleri gelire Rusya’dan yapılan silah alımlarının bir kısmını finanse etmişlerdir.² 1973 yılında yaşanan Arap-İsrail

² Michael Handel, *Weak States in the International System* (London and New York: Routledge, 1990), 243-244.

Savaşları'nda petrol fiyatlarının artırılması ve İsrail'i destekleyen ülkelere petrol satışının durdurulması bu kurumsallaşmanın bölge dışındaki ilk somut etkisidir. Enerji ithalatında bölgeye bağımlı olan sanayi ülkeleri için söz konusu gelişmeler önemli bir risk teşkil etmiştir. Örneğin ülkede üretilen tüm enerjinin %70'inin petrol kaynaklı olduğu Japonya'ya petrolün %85'ini Arap ülkeleri sağlamaktadır.³ Benzer şekilde, sanayideki üretimin devam etmesinin büyük oranda Orta Doğu'dan gelen uygun fiyatlı petrole dayalı olduğu Batı Avrupa ülkeleri genişletilen ambargolar ve artan fiyatlar nedeniyle önemli bir krizle karşı karşıya kalmışlardır. ABD, Almanya, Birleşik Krallık, Japonya ve Hollanda gibi birçok ülkede işsizlik ve enflasyon oranları yükselirken kimi ülkelerin büyüme oranları 1974-75'li yıllarda negatif yönlü seyretmiştir.⁴

Fiyatlarda ve arzda yaşanan bu sıkıntı 'enerji güvenliği' kavramının önem kazanmasını sağlamıştır. Buradan hareketle, 1973 yılında alıcı ülkeler açısından arz ve fiyat konusunda ortaya çıkan güvensizlik kimi zaman çevre kimi zaman da arama, üretim, nakil, satış sürecinde yaşanabilecek sorunlar ve terör saldırıları ile ortaya çıkabilecektir.⁵ Bu kapsamda, yeterli miktardaki arzın uygun fiyata temin edilmesi şeklindeki dar yoruma karşılık her ülke için enerji güvenliği kavramının farklı çağrışımlar yaptığını belirtmek gerekir. Enerji güvenliği ihracatçı ülkeler açısından talep güvenliğinin korunması, Rusya açısından stratejik kaynaklar üzerindeki devlet kontrolünün sürdürülmesi, Çin ve Hindistan için küresel pazarlara uyum sağlama yeteneğinin geliştirilmesi, Japonya için çeşitlendirme, ticaret ve yatırım yoluyla iç kaynakların kıtlığının telafi edilmesi ve gelişmekte olan ülkeler içinse enerji fiyatlarındaki değişiklikler karşısında ödemeler dengesinin bozulmaması şeklinde tanımlanabilmektedir.⁶

Yeterli enerji rezervlerine sahip olmayan ülkeler tedarikten tasarrufa kadar birçok konuda enerji güvenliğini sağlamaya yönelik ulusal önlemler alabilmektedirler. Bunun yanında enerji güvenliğinin sağlanması için ortak politikalar oluşturulmakta, uygun koşullarda rekabet ortamı sağlanmaya çalışılmakta, enerji piyasalarını takip ederek geleceğe yönelik analizler yapılmakta, enerji kullanımında tasarruf yöntemleri geliştirilmekte, fosil yakıtların sebep olduğu çevre ve iklim krizi ile mücadele edilmesine yönelik yeşil enerji teşvik edilmektedir. Bununla birlikte, bu sürecin zaman zaman ülke çıkarları adına ihmal edilebildiği görülmektedir. Örneğin, uzun yıllardır iklim ve çevredeki değişime dikkat çeken ve fosil yakıtların kullanımını azaltmaya yönelik çabalar ve oluşumlar içerisinde olan AB, 2014 yılında Kırım'ın ilhakını en yüksek perdeden kınamış, Rusya'ya yönelik ambargolarını genişletmiştir. Bununla birlikte, yeşil enerji ve Ukrayna ile ilişkileri geliştirme çabalarına rağmen Almanya'ya doğal gaz ulaşımını sağlayacak olan Kuzey Akım II'nin yapımı sürdürülmüştür. Nitekim, yıllar itibariyle AB'nin Rusya'ya olan enerji bağımlılığı Birliğin kırılğan-

³ Economist, 1973'ten aktaran: Handel, *Weak States in the International System*, 245-246.

⁴ Sefer Yılmaz ve Duhan K. Kalkan, "Enerji Güvenliği Kavramı: 1973 Petrol Krizi Işığında Bir Tartışma", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 3 (2017): 185.

⁵ Yılmaz ve Kalkan, *Enerji Güvenliği Kavramı*, 173.

⁶ Daniel Yergin, "Ensuring Energy Security", *Foreign Affairs* 85, sy. 2 (2006): 71.

lığını artırmıştır. Öyle ki, 2021 yılının son çeyreğinde Rusya, %24,8'lik payla AB'ye petrol yağlarının en büyük tedarikçisi olmuştur. Benzer şekilde 2021'in dördüncü çeyreğinde %47,9'luk payla AB'nin en büyük kömür tedarikçisi de Rusya'dır.⁷

Bununla birlikte 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik saldırı savaşını başlatmasının ardından AB'nin ilk kez daha organize ve kararlı adımlarla enerji güvenliğini sağlamaya çalıştığını söylemek mümkündür. Bu kapsamda AB'ye Rus ham petrolünün deniz yoluyla ithalatı 5 Aralık 2022'de itibariyle durdurulmuş, 5 Şubat 2023'te rafine petrol ürünlerine yönelik ambargo yürürlüğe konmuştur. Gelinen noktada Rusya, AB'nin ilk yedi ortağı arasında değildir. Yine, bölgeye en fazla kömür tedarikinde bulunan Rusya'ya yönelik AB'nin uyguladığı beşinci yaptırım paketi, Rusya'da ortaya çıkan veya Rusya'dan ihraç edilen kömür ve diğer katı fosil yakıtların ithal edilmesini veya transfer edilmesini yasaklamıştır. Böylece, Rusya'nın AB'nin kömür ithalatındaki payı 2022'nin dördüncü çeyreğinde sıfırlanmıştır.⁸ Ek olarak 2022 yılında başlayan enerji dönüşümü ile AB ülkeleri, 2021-2023 yılları arasında doğal gaz tüketimini -hedeflerinin %15 olmasına rağmen- %20 oranında düşürmüş, gaz tüketimi, Ağustos 2022-Mart 2024 döneminde %18 (yaklaşık 125 milyar metreküp) azalmıştır. AB, ilk kez doğal gazdan daha fazla elektriği rüzgâr ve güneşten üretmeye başlamıştır.⁹ Rusya'ya olan bağımlılığın kırılması, bir yandan yenilenebilir kaynakların kullanımının artırılması diğer yandan alternatif tedarikçilerle ilişkilerin geliştirilmesi ise Birliğin orta ve uzun dönemde enerji güvenliğinin artırılmasına katkı sağlayacaktır.

Enerji güvensizliği ve kıtlıkları üretim faaliyetlerini engellediği gibi tüketici refahını da azaltmaktadır. Herhangi bir ekonomi için güvenilir olmayan enerji arzı hem kısa hem de uzun vadeli maliyetlere neden olmakta bu da refah ve üretim kaybına yol açmaktadır. Ülke bazında enerji güvenliği, enerji tüketimi gereksinimlerinin yerli kaynaklardan, ithalattan ve stoklardan elde edilebilirliğine dayandığından bu sorumluluk büyük oranda devletlere aittir.¹⁰ Buradan hareketle bir ülkenin ulusal güvenliği gibi onun bir parçası olan enerji güvenliğinin sağlanmasından da devletler yükümlüdür. Öyle ki, enerji güvenliğinin bir ülkenin ekonomik güvenliği ve ulusal güvenliği ile doğrudan ilişkili olduğunu ve kimi ihracatçı ülkeler açısından da önemli tehditler bulunduğunu belirtmek gerekir. İhraç güzergâh ve hatlarının sınırlılığı, küresel siyasetle bütünleşeme, alternatif alıcıların yokluğu ve düşük fiyatlar zengin rezervlere sahip ülke-

⁷ Eurostat, "EU Imports of Energy Products-Latest Developments", 2024, Erişim tarihi: 29.07.2024, <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics>.

⁸ Eurostat, "EU Imports of Energy Products".

⁹ Therese Robinson, "Europe's Efforts to Cut Reliance on Russian Energy Supplies Exceeding Expectations," *Review Finds*, 30 Mayıs 2024, Erişim Tarihi: 11.07.2024, <https://naturalgasintel.com/news/europes-efforts-to-cut-reliance-on-russian-energy-supplies-exceeding-expectations-review-finds/>.

¹⁰ Hisham Khatib, "Energy Security, World Energy Assessment: Energy and The Challenge of Sustainability," In *World Energy Assessment: Energy and The Challenge of Sustainability*, ed. J. Goldemberg (United Nations Development Programme, 2015), 113-114.

ler açısından bir kırılma oluşturabilmektedir. Örneğin, Körfez ülkelerinde devlet gelirlerinin dörtte üçü petrol ihracatından elde edilmektedir. 1998'de ve 1999'un başlarında petrol fiyatlarındaki düşüş, enerji ihraç eden birçok ülkede bütçe sorunlarına yol açmanın yanında işsizlik ve gelirlerde ciddi düşüşlere neden olmuştur.¹¹

Son olarak, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına yönelik çaba ve faaliyetlere rağmen fosil yakıtların kullanımının orta vadede devam etmesi beklenmektedir. Bu durum bölgede gerek üretici gerekse ithal ülkeleri arasındaki rekabetin devam edeceği anlamına gelmektedir. Örneğin, Rusya ve Batı arasındaki -olumlu ya da olumsuz- gelişmeleri fırsata çevirerek bölgede oluşan boşluğu değerlendiren Çin, Türkistan'da önemli bir nüfuz elde etmiştir. Artan enerji ihtiyaçları için Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'a yönelen Pekin, bölgeye en fazla borç veren ülkedir. Kazakistan hariç tüm ülkelerin Çin'e borcu bulunmaktadır.¹² Enerji ihracatının büyük oranını Çin'e yapan Türkmenistan'ın Pekin yönetimine 34 milyar dolar borcunun olması bu ülke için dikkate alınması gereken önemli bir güvenlik sorunudur.¹³

2. Tehditler ve Fırsatlar Bağlamında Türkmenistan'ın Enerji Görünümü

Türkmenistan, 1990'lı yıllarda Türkistan'ın Kuveyt'i olarak anılmasına karşı enerji potansiyelini küresel projelere dönüştürememiştir.¹⁴ Daha evvel ifade edildiği gibi az nüfusuna rağmen enerji zenginliğinin halkın refahına yansıtılmamasında ülkenin otokratik yönetim anlayışının yanı sıra uluslararası alandaki siyasi yönelimi etkilidir.

2021 yılı BP verilerine göre, petrol rezervi en fazla olan ülkeler sıralamasında %17,5 (303.8 milyon varil) ile Venezuela ilk sırada gelmektedir. Venezuelayı %17,2 (297,5 milyon varil) ile S. Arabistan, %9.7 (168.1 milyon varil) ile Kanada, %9.1 (157.8 milyon varil) ile İran ve %8.4 (145.0 milyon varil) ile Irak izlemektedir. 107.8 milyon varil petrol ile Rusya ise altıncı sıradadır.¹⁵ Venezuela maruz kaldığı yaptırım ve ambargolar nedeniyle petrol piyasalarında etkili bir aktör değildir.

Rusya, %19,9 (37,4 trilyon metreküp) oran ile dünyanın en fazla doğal gaz rezervine sahip ülkesidir. Rusya'yı sıra ile %17,1 (32.1 trilyonmetreküp) ile İran; %13,1 (24.7 trilyon metreküp) ile Katar; %7.2 (13.6 trilyonmetreküp) ile Türkmenistan ve %6.7 (12.6 trilyon metreküp) ile ABD izlemektedir.¹⁶ İran'ın yürütmüş olduğu nükleer program nedeniyle ABD ve BM tarafından yaptırım-

¹¹ Khatib, "Energy Security, World Energy Assessment", 123-124.

¹² Anna Matveeva, "A New Opening for EU-Central Asia Relations?", *Carnegie Endowment for International Peace*, 13 Nisan 2023, Erişim Tarihi: 13. 07. 2024, <https://carnegieendowment.org/research/2023/04/a-new-opening-for-eu-central-asia-relations?lang=en>.

¹³ Cengiz Buyar, "Çin, Türkistan'daki varlığını güçlendiriyor mu?", *Kriter* 9, sy. 90 (2024).

¹⁴ Fabio Indeo, "Independent Turkmenistan in the Reshaped Geopolitical Scenario: Foreign Policy, Energy Strategy and Security Issues," *Il Politico, Nuova Series* 3, sy. 243 (2016): 174.

¹⁵ BP, "Statistical Review of World Energy 2021 70th Edition", 2021, Erişim Tarihi: 13.07.2024, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>.

¹⁶ BP, "Statistical Review of World Energy 2021."

lara uğraması, Türkmenistan ise dış politika yönelimi, coğrafi konumu ve enerji ihraç politikası nedeniyle doğal gaz piyasalarında etkili değildir. Diğer bir anlatımla rezerv, üretim ve tüketim dengesinde Türkmenistan özellikle doğal gaz alanında öne çıkmasına karşın piyasaları etkileyebilecek bir pozisyonda değildir. Bununla birlikte, sahip olduğu rezervler ülkenin enerji alanındaki stratejik ve ekonomik önemine işaret etmektedir. Türkmenistan Güney İolotan doğal gaz sahası tahmini 21,2 trilyon metreküp gaz rezerviyle İran ve Katar'ın paylaştığı Güney Pars gaz sahasından sonra dünyanın en büyük ikinci sahasıdır.¹⁷

Enerji Enstitüsü'nün 2024 Raporuna göre Çin, 2023 yılında birincil enerji tüketimi en fazla olan ülkedir. Çin'i sırayla ABD ve AB takip etmektedir. Türkmenistan birincil enerji tüketimi küresel tüketimin 0.3%'üdür ve tüketiminde en büyük payı doğal gaz oluşturmaktadır.¹⁸ 2024 yılı verilerine göre, petrol üretimi en fazla olan ülkeler sırayla ABD (%18,3), Rusya (%12,0), S. Arabistan (%11,8), Kanada (%6,2) ve İran (%4,7)'dir. Türkmenistan'ın petrol üretimi küresel üretimin yalnızca %0,2'sidir. Tüketimde ise sırayla ABD (%18,3), Çin (%16,7), AB (%10,9), Hindistan (%5,4) ve Rusya (%3,7) gelmektedir. Türkmenistan'ın petrol tüketimi küresel petrol tüketiminin %0,1'idir.¹⁹

Küresel alanda doğal gaz üretiminde sırayla ABD (%25,5), Rusya (%14,4), İran (%6,2), Çin (%5,8) ve Kanada (%4,7) gelmektedir. Dünyanın en fazla doğal gaz rezervine sahip 4. ülkesi olan Türkmenistan küresel doğal gaz üretiminin yalnızca %1,9'unu gerçekleştirmektedir. Küresel alanda doğal gaz tüketiminde ilk sırada ABD (%22,1) gelmektedir. ABD'yi sırayla Rusya (%11,3), Çin (%10,1), AB (%8,0) ve İran (%6,1) izlemektedir.²⁰ Türkmenistan'ın küresel tüketimdeki payı %0,9'dur. Söz konusu verilerden hareketle Türkmenistan üretiminin yarısından fazlasını ihraç etmektedir.

2023 yılında Türkmenistan boru hattı ile 39,5 milyar metreküp gaz ihracatının 30,5 milyar metreküpünü Çin'e; 4,7 milyar metreküpünü Rusya'ya ve 0,4 milyar metreküpünü Kazakistan'a yapmıştır. Bir önceki yıl Çin'e 32,9 milyar metreküp, Rusya'ya ise 4,7 milyar metreküp gaz ihraç edilmiştir.²¹ Çin'e kısmen azalan ihracatta Ukrayna'ya saldırısının ardından Rusya'nın Çin pazarına girmesi etkili olmuştur. Nitekim, Ukrayna'yı işgalinden bu yana büyük miktarlarda petrol ihraç etmeye devam eden Rusya'nın yeni alıcıları arasında Hindistan ve Çin ilk sırada gelmektedir.²² 2022 yılında 61,5 milyar metreküp olan Rusya'nın AB'ye gaz ihracatı 2023 yılında 25,7 milyar metreküpe düşmüştür. Çin'e olan ihracat ise 2022 yılında 14,7 milyar metreküpten 21,3 milyar metreküpe

¹⁷ Oil&Gas Journal, "GCA: Turkmenistan's Iolotan Gas Field is World's Second-Largest", 13. 10. 2011, Erişim Tarihi: 12.07.2024, <https://www.ogj.com/-explorationdevelopment/reserves/article/-17266102/gca-turkmenistans-iolotan-gas-field-is-worlds-second-largest>.

¹⁸ Energy Institute, "Statistical Review of World Energy 2024", 73rd edition, 2024, Erişim Tarihi: 13.07.2024, <https://www.energyinst.org/statistical-review>.

¹⁹ Energy Institute, "Statistical Review of World Energy 2024."

²⁰ Energy Institute, "Statistical Review of World Energy 2024."

²¹ Energy Institute, "Statistical Review of World Energy 2024."

²² International Energy Agency, "World Energy Outlook 2023", (2023), 33, Erişim Tarihi: 12.06.2024, <https://www.iea.org/search?q=World%20Energy%20Outlook%202023>

yükselmiştir.²³ Böylece Moskova, 2000’li yıllarda Türkmenistan’ı yönlendirdiği Çin pazarında günümüzde Türkmenistan ile rakip olmuştur.

LNG ihracatına bakıldığında, 2023 yılında ABD’nin ihracatı bir önceki yıla göre %9,4 artarak küresel ihracatın %12,2’sini oluşturmaktadır. ABD’nin LNG ihracatı 2013-2023 yılları arasında %93,8 artış göstermiştir. 2023 yılında ABD LNG’sinin en büyük alıcıları arasında 76,2 milyar metreküple Avrupa gelmektedir.²⁴ Böylece Avrupa pazarlarında Rusya’dan boşalan yerin önemli bir alternatifi ABD olmuştur. Türkmenistan zengin doğal gaz rezervlerine karşın LNG ihracatı yapamamaktadır.

Enerji ihracatı Türkmenistan’ın ihracat gelirleri üzerinde oldukça belirleyicidir. Örneğin, 2004 yılında 3 milyar 563 milyon 290 bin dolar olan ihracatın 3 milyar 145 milyon 604 bin doları hidrokarbon kaynaklarından elde edilen gelirlerden oluşmaktadır. Bu dönemde ihracatın önemli bir kısmı AB’ye yapılmıştır. Buna göre, AB’ye 844 milyon 994 bin dolar ihracat yapılmıştır. Aynı dönemde Türkiye’ye 175 milyon 795 bin dolar, İran’a 144 milyon 301 bin dolar, Rusya’ya 43 milyon 232 bin dolar ihracat yapılmıştır. Bu dönemde Çin’e ihracat sadece 13 milyon 889 bin dolardır. 2022 yılına gelindiğinde 14 milyar 251 milyon 984 bin dolarlık ihracatın 10 milyar 313 milyon 559 bin doları Çin’e; 967 milyon 087 bin doları Türkiye’ye, 264 milyon 705 bin doları AB’ye, 28 milyon 405 bin doları İran’a yapılmıştır.²⁵ Yine, 2023 yılında 14 milyar 367 milyon 470 bin dolar olan ihracat rakamının 13 milyar 287 milyon 928 bin dolarını hidrokarbon kaynaklarında elde edilen gelirler oluşturmuştur.²⁶ İhracatın bir önceki yıla göre kısmen azalmasına karşın 2023 yılında da 9.631.254 ile Çin, Türkmenistan’ın en büyük ticaret ortağıdır. Aynı yıl Türkmenistan tarafından Türkiye’ye 1 milyar 659 milyon 919 bin dolar AB’ye ise 1 milyar 303 milyon 366 bin dolar değerinde ihracat yapılmıştır.²⁷

Söz konusu verilerden hareketle ülke ekonomisinin enerji ihracatına dayalı olması ve bu ihracatın farklı ülkeleri kapsayacak şekilde çeşitlenmemiş olması önemli bir sorundur. Enerji ihraç potansiyelinin yüksekliğine rağmen yetersiz altyapı ve devlet sübvansiyonları da enerji piyasasını olumsuz etkilemektedir.²⁸ Bunun yanında gerek dış politika stratejisinin tarafsızlık anlayışı üzerine inşa edilmesi gerekse bölgesel ve küresel rekabet gücünün sınırlı olması Türkmen halkının bu kaynaklardan faydalanmasını engellemektedir.²⁹ Nitekim ihracat rotala-

²³ Energy Institute, “Statistical Review of World Energy 2024.”

²⁴ Energy Institute, “Statistical Review of World Energy 2024.”

²⁵ TradeMap, “List of Products Exported by Turkmenistan”, Erişim Tarihi 18.07.2024 https://www.trademap.org/Product_SelCountry_TS.aspx?nvpm.

²⁶ TradeMap, “List of Products Exported by Turkmenistan.”

²⁷ TradeMap, “List of Products Exported by Turkmenistan.”

²⁸ Onur Demirci, “Türkmenistan’da Enerji Sektörünün Makro Performans Üzerindeki Etkileri,” içinde, *Ekonomi ve Finans Politikaları Üzerine Çalışmalar II*, ed. D. Eroğlu Sevinç ve H. Sevinç (Gaziantep: Özgür Yay., 2023), 84.

²⁹ 2022 yılı İnsani Gelişim Endeksi sıralamasında 193 ülke arasında 94. sırada olmasına karşın ülkeye yönelik açık kaynaklara ve verilere erişimin sınırlılığı bilinmektedir. Bkz: UNDP, “Human Development Report 2023-2024”, 13. 03. 2024, Erişim Tarihi: 12.06.2024, <https://hdr.undp.org/content/-humandevlopment-report-2023-24>.

rının eksikliği, Hazar'ın statüsünün belirsizliği ve Azerbaycan ile enerji yatakları üzerinde yaşanan anlaşmazlıklar ülkenin enerji rezervlerini değerlendirebilme fırsatını uzun yıllar boyunca sınırlamıştır. Örneğin, aynı etnik kökenden gelmelerine ve uzun yıllar Sovyet hakimiyeti altında benzer zorlukları yaşamalarına rağmen 1991-1996 yılları arasında Azerbaycan ile Türkmenistan arasında hukuki bir anlaşma imzalanmamıştır.³⁰ Yine, Niyazov döneminin kapalı devlet yapısı enerji ilişkilerinin geliştirilmesini engellemiştir. Ancak 2006 yılında iktidara gelen Berdimuhamedov ülkeyi enerji alanında liberalleştirerek yabancı yatırımcıları ülkesine çekme ve güçlü bir pazar bulma konusunda önceye nazaran önemli adımlar atmıştır.³¹ 2008 yılında Türkmen lider Berdimuhamedov Azerbaycan'a ilk kez resmi ziyaret gerçekleştirmiş ve görüşmelerde Hazar sorunu ile ilgili olarak bir çalışma grubunun ve ekonomik iş birliği konusunda hükümetler arası komisyonun oluşturulması gibi kararlar alınmıştır.³² Bununla birlikte iki ülke arasında zaman zaman Hazar'daki enerji rezervleri nedeniyle sorunlar yaşanmış ve 2018 yılına kadar Hazar enerji yataklarının işletilmesini öngören bir anlaşma imzalanmamıştır.

1996 yılında Şangay İşbirliği Örgütü'nün kurulması ile Çin'in Türkistan'daki nüfuzu hızla artmaya başlamıştır. Rusya ve Çin gibi BM Güvenlik Konseyi'nin iki üyesinin de bulunduğu Örgüt içerisinde 2013 yılında Enerji Kulübü oluşturulmuştur. Örmeci ve Kısacık, Enerji Kulübü'nün Çin'in enerji güvenliği sağlaması ve Rusya ile iş birliğini derinleştirmesi bakımından önemli olduğunu ve enerji ihracatçısı ve ithalatçısı ülkeleri bir araya getirmek suretiyle 'karşılıklı bağımlılık' yarattığını ifade etmektedir.³³ Nitekim, artan enerji talebinin karşılanmasında Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan Pekin için önemli ortaklar haline dönüşmüşlerdir. Rusya-Ukrayna Savaşı ile Rusya'nın bölgede azalan etkisi Çin'in bölgedeki ve Rusya üzerindeki nüfuzunu daha da artırmıştır. 2023 yılında Kazakistan ile Çin arasındaki ticaret cirosu Rusya'yı geride bırakmış durumdadır. Dahası, Çin'in Türkistan ülkelerine yaptığı yatırımlar daha önce esas olarak hammadde çıkarmaya odaklanmışken günümüzde yeşil enerjiyle ilgili olanlar da dahil olmak üzere uzun vadeli projelere yatırım yapılmaktadır. 2023 yılının sonunda Çin, Türkistan ülkelerinin en büyük ticaret ortağı olmuştur. Rusya'nın liderliğini sürdürdüğü son ülke olan Kazakistan'da Çin'in ticaret cirosu %30'un üzerinde artarak 41 milyar doları aşarken Kazakistan'ın Rusya ile ticaret cirosu %3,7 azalarak 26 milyar dolara gerilemiştir.³⁴ Çin'in Özbekistan ekonomisine yaptığı yatırım ise son yıllarda beş kat artmıştır. Özbe-

³⁰ Bahar Özsoy, "Azerbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın Türkdillli Dövlətləri ilə Münasibətləri" (Doktora Tezi, Bakü Devlet Üniversitesi, 2021), 60.

³¹ İshak Turan, "Turkmenistan's Energy Independence Policy Regarding Sino-Russian Competition: The Role of Permanent Neutrality in the New Great Game", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8, sy. 2 (2021): 346.

³² Mayıs Musayev, "Azərbaycan-Türkmenistan Arasında Diplomatik Əlaqələrin Yeni Mərhələdə İnkişafı," *Tarix və Onun Problemləri* 2, (2011): 143.

³³ Ozan Örmeci ve Sina Kısacık, "Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Enerji Güvenliği Politikaları Çerçevesinde Çin-Rusya İlişkilerini Anlamak," *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2, sy. 1 (2021): 9

³⁴ Re: Russia, "Gravity News: In 2023, China Became the Dominant Economic Partner for Central Asia", 27 Şubat 2024, Erişim Tarihi: 13.07.2024, <https://re-russia.net/en/review/688/>.

kistan Enerji Bakanı Zhurabek Mirzamakhmudov, Mayıs 2023'te Çin'in Xi'an kentinde düzenlenen Özbek-Çin İş Forumu'nda toplam kapasitesi 6 gigavat olan yenilenebilir enerji tesislerinin inşasına ilişkin anlaşmalara varıldığını duyurmuştur.³⁵ Benzer şekilde, ŞİÖ'nün üyesi olmamasına rağmen 2000'li yılların ortalarından itibaren Çin Aşkabat'ın da önemli ticaret ortaklarından birine dönüşmüştür. Çin'den gelen şirketler petrol ve gaz, telekomünikasyon, ulaştırma, tarım, tekstil, kimya ve gıda endüstrileri, sağlık ve inşaat sektörlerinde yer almaktadırlar.³⁶ Dahası, Rusya'nın Ukrayna'daki savaşa yöneldiği bir dönemde bölge ülkeleri ile ikili ilişkilerin yanı sıra çok taraflı iş birliği imkanlarını da geliştiren Pekin yönetimi, 2023 yılında Çin-Orta Asya Zirvesi girişimini başlatmıştır. Yapılan ilk zirvede, Çin devlet başkanı tarafından bölge ülkelerine toplam 26 milyar yuan (3,8 milyar dolar) tutarında finansman desteği ve hibe sağlanacağı belirtilmiş, Çin-Orta Asya doğal gaz boru hattının D bölümünün inşasının hızlandırılması gerektiği ifade edilmiştir.³⁷

Çin'in Türkmenistan doğal gazına yönelik talebi Rusya'ya alternatif olması bakımından önemli olmakla birlikte Pekin'in diğer ülkelere kıyasla orantısız bir şekilde artan nüfuzu ve Türkmen doğal gazının en büyük alıcısı haline gelmesi Türkmenistan için bir tehdit oluşturmaktadır. Rusya-Ukrayna Savaşı sonrası Moskova'nın enerji ihracat rotasını Doğu'ya yönlendirmek zorunda kalması da Aşkabat için yeni bir stratejinin oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Her ne kadar Rusya'nın Çin'e ihracatında altyapı kısıtlamalarının varlığı Pekin'in AB'nin alternatifi olmasını engellese de Türkmenistan açısından Rusya, dikkate alınması gereken önemli bir rakiptir. Öyle ki, Türkmenistan 2022 yılında ağır kış koşulları nedeniyle zorluk yaşayan Özbekistanla yıllık 2 milyar metreküpe varan bir doğal gaz anlaşması imzalamıştır. Bununla birlikte 2023 yılında Rusya hem Kazakistan hem Özbekistan ile yapmış olduğu anlaşma çerçevesinde yıl sonuna kadar Kazakistan'a 7.25 bcm ve Özbekistan'a 1.22 bcm tedarik gaz ihraç etmiştir. Dahası Özbekistanla, 2024 yılının mart ayında 2026 yılına kadar yıllık 11 milyar metreküpe kadar Rus gazı ithal etme konusunda anlaşmaya varılmıştır.³⁸ Benzer şekilde, 2023 yılında Rusya ile Çin arasındaki ticaret hacmi bir önceki yıla göre yüzde 26 artarak 240 milyar dolara yükselmiştir.³⁹ Bu durum enerji ihracatında bölge ülkelerine ve Çin'e güvenen Türkmenistan'ın yeni rota, ortak ve alıcılara ihtiyacı olduğunu göstermektedir.

³⁵ Eurasianet, "Uzbekistan, China Pledge to Boost Trade to \$20Bln in "Near Future"", 24.01.2024, Erişim Tarihi: 13.07.2024, <https://eurasianet.org/node/91527>.

³⁶ N. Mykytchuk ve V. Hanko, "Energy Factor in China-Turkmenistan Relations," *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences* 1, sy. 1-2 (2018): 100.

³⁷ Andrew Hayley, "China's Xi Unveils Grand Development Plan for Central Asia", 19 Mayıs 2023, Erişim tarihi: 11.07.2024. <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/chinas-xi-calls-stable-secure-central-asia-2023-05-19/>.

³⁸ Bruce Pannier, "Pannier: Russia is Pushing Turkmenistan Out of the Natural Gas Market", *Intellinews*, 24 Mayıs 2024, Erişim Tarihi: 12.07.2024. <https://www.intellinews.com/pannier-russia-is-pushing-turkmenistan-out-of-the-natural-gas-market-326833/>.

³⁹ Bloomberg, "Rusya'nın Çin'e Enerji İhracatı Altı Ayda 46 Milyar dolara Ulaştı", 23.07.2024, Erişim tarihi: 24.07.2024. <https://www.bloomberght.com/rusyanin-cine-enerji-ihracati-alti-ayda-46-milyar-dolara-ulasti-2357051>.

Ekonominin temelini oluşturan enerji sektörünü geliştirmek amacıyla Türkmenistan önemli iş birliklerine de imza atmaktadır. Buna göre, 2014-2019 yapımı tamamlanarak 2019 yılında ilk üretimin gerçekleştiği Doğalgazdan Benzin Üretim Tesisi (Gas to Gasoline-GTG) önemli bir girişimdir. Dünyanın ilk doğal gazdan benzin üreten tesisi Türk ve Japon firmalar tarafından yapılmıştır.⁴⁰ Son olarak Türkmenistan enerji görünümünde fosil yakıtlar enerji karışımına hâkim olsa da ülkenin önemli bir mavi ve yeşil hidrojen üretim potansiyeline sahip olduğu tahmin edilmektedir. 2030'da sera gazı emisyonlarında %20'lik bir azalmayı hedefleyen Aşkabat yönetimi için yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi enerji güvenliğinin sağlanması kadar siyasi ve ekonomik açılardan da önem taşımaktadır. Türkmenistan ekonomisi, dünya ortalamasından %223 daha fazla olan, dünyanın 8. en yoğun enerjiye sahip ekonomisidir.⁴¹ Buradan hareketle ülkenin fosil kaynak kullanımını azaltmasına yönelik kimi çabalar bulunmaktadır. Örneğin, Türkmenistan'da güneş ve rüzgâr enerjisinden faydalanılarak toplam kurulu gücü 10 MW olacak ilk elektrik santralının yapılması planlanmaktadır.⁴²

3. Türkmenistan Enerji Diplomasisi

Çarlık yönetimi altında Türkmenistan'da yerli halkın uzaklaştırıldığı petrol üretimi Rus ve diğer yabancı şirketler tarafından endüstriyel seviyede yapılmıştır. Sovyet döneminde ise başlangıçta düşen petrol üretimi İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında yeniden yükselmeye başlamıştır. 1975 yılına kadar yeni bulunan sahaların etkisi ile artan üretim bu tarihten sonra Ocak ve Şatlık yataklarının keşfi ile yerini doğal gaza bırakmaya başlamıştır. Bu dönemde Türkmennefit ve Kaspormneftegaz petrol üretiminden sorumlu olan iki kuruluştur.⁴³

Türkmenistan'ın coğrafi konumu enerji politikasında belirleyici temel unsurlardan birini oluşturmaktadır. Denizlere erişiminin olmamasının yanı sıra Rusya, İran, Azerbaycan gibi yakın komşularının enerji ihracatında öne çıkan aktörler arasında olması enerji diplomasisinin etkinliğini kısıtlamaktadır.⁴⁴ Bununla birlikte Aşkabat yönetiminin kimi bölgesel ve küresel nitelikli proje ve anlaşmalara dahil olduğunu belirtmek gerekir. Ülkede enerji sektörü devletin kontrolündedir. ABD, Çin ve Rusya başta olmak üzere birçok ülkeden enerji şirketi ile hidrokarbon kaynaklarının aranması, işletilmesi ve ihracatına yönelik anlaşmalar yapılmıştır. Petrol rezervinin ağırlıklı olarak ülkenin batısında

⁴⁰ Demirci, "Türkmenistan'da Enerji Sektörünün Etkileri," 89.

⁴¹ UNECE. Türkmenistan policy brief. March 2024. Erişim tarihi: 08.07.2024, <https://unece.org/sites/default/files/-2024-07/turkmenistan-policy-brief%20%283%29.pdf>.

⁴² Demirci, "Türkmenistan'da Enerji Sektörünün Etkileri," 90.

⁴³ Begench Begenjov, "Türkmenistan'ın Enerji Politikası" (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018), 9-13.

⁴⁴ Ayşegül Ketenci, "Rusya'nın Ukrayna Müdahalesi (2022) ve Küresel Enerji Rekabetinin Yeni Odağı: Türkmenistan Doğal Gazı", *Current Perspectives in Social Sciences* 28, sy. 4 (2024): 630.

olduğu Türkmenistan'da doğal gaz rezerveleleri doğu bölgelerde bulunmaktadır.⁴⁵ Günümüzde büyük oranda doğal gaz ihraç etmesine rağmen Türkmenistan ham petrolü Hazar Denizi üzerinden ve *Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC)* hattı ile taşınmaktadır. Hazar kıyısında yerleşen Türkmenbaşı Petrol Rafineri Fabrikası'nın petrol ürünlerinin bir kısmı da yine Hazar Denizi üzerinden ihraç edilirken kalan kısım demiryoluyla doğu yönündeki pazarlara gönderilmektedir. Ülkenin doğu bölümünde üretilen petrol ise Seydi Petrol Rafineri Tesisinde işlenerek demiryolu ile yurtdışı pazarlarına gönderilmektedir.⁴⁶

1990 yılına kadar sürekli olarak gaz üretiminde artış yaşanmasına karşın Sovyet yönetimi altında Türkmenistan'da doğal gaz işletme tesisinin kurulmamış olması dikkat çekicidir.⁴⁷ Bu dönemde ekonomisi hammadde ihracatına dayalı olan Türkmenistan, bağımsızlığın ardından enerji taşımacılığında bir süre daha Rus boru hattı ağına bağımlı olmayı sürdürmüştür. Türkmenistan-Özbekistan-Kazakistan'dan geçerek Rusya'ya ulaşan *Türkistan Merkez Boru Hattı (Kuzey Hattı)*, 1960-1988 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin desteğiyle inşa edilmiştir.⁴⁸ Başlangıç noktasını oluşturan iki koldan biri Özbekistan diğeri ise Türkmenistan'dan başlayan hat, inşa edildiği dönemde dünyanın en uzun doğal gaz boru hattı olmuştur.⁴⁹ Özbekistan ve Rusya üzerinden Avrupa'ya doğal gaz taşınmasına olanak sağlayan Kuzey Hattı Gazprom'un kontrolündedir.⁵⁰ 1993 yılında Moskova'nın tek tarafı aldığı bir kararla hattı durdurması üzerine '2020 yılına kadar Petrol ve Gaz Sektörlerinin Kalkınmasına İlişkin Plan' kabul edilmiştir. Bunun yanında yabancı sermayenin ülkeye girişini sağlamak amacıyla dış politikada 'Açık Kapılar', '10 Yıl İstikrar', 'Ağızbirlik' ve 'Daima Tarafsızlık' kavramları geliştirilmiştir.⁵¹ Rusya ile anlaşmazlığın giderilmesinin ardından Moskova, Türkmen enerji pazarında güçlü konumunu 90'lı yıllar boyunca sürdürmüştür. Bununla birlikte fiyatlar ve ödemeler konusunda yaşanan sorunlar Türkmen yönetimini ekonomik açıdan olumsuz etkilemiştir. Örneğin, Ukrayna'nın 1996 ve 1997 yılının ilk çeyreğini kapsayan dönemde 302 milyon dolara yakın, Rusya'nın 71 milyon dolar, Gürcistan'ın ise 22.2 milyon dolar olan borcunu ödememesi nedeniyle 25 Mart 1997 tarihinde Türkmenistan, Kuzey Hattı'ndan yapılan doğal gaz sevkiyatını durdurmuştur.⁵² Anlaşmaya varılmasının ardından hat yeniden kullanıma açılrsa da yaşanan krizlerin ihracat gelirleri üzerinde büyük dalgalanmalara yol açması ülke refahını olumsuz etkilemiştir.

⁴⁵ Begenjov, "Türkmenistan'ın Enerji Politikası," 24.

⁴⁶ Begenjov, "Türkmenistan'ın Enerji Politikası," 33.

⁴⁷ Begenjov, "Türkmenistan'ın Enerji Politikası," 20.

⁴⁸ Zhihai Xie, "China's Energy Infrastructure Development in Central Asia and Its Impact on Regional Energy Supply and Geopolitics", *Journal of Inter-Regional Studies: Regional and Global Perspectives* 4 (2021): 4.

⁴⁹ Begenjov, "Türkmenistan'ın Enerji Politikası," 17.

⁵⁰ Shohrat Ussanepesov, "Ekonomik Açıdan Türkmenistan'ın Doğal Gaz Sektörüne Genel Bir Bakış" (Yüksek Lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2008), 17-18.

⁵¹ Ussanepesov, "Ekonomik Açıdan Türkmenistan'ın", 36-37.

⁵² Ussanepesov, "Ekonomik Açıdan Türkmenistan'ın", 18.

Rusya'nın doğal gaz boru hatları üzerindeki neredeyse tekeli konumu gaz ticareti düzenlemelerinin şartlarını dikte etmesine olanak tanımış, Türkistan gazı mal karşılığında takas şeklinde alınmış ve Türkmenistan'ın ödemesinin yüzde 40'ını döviz olarak almasına izin verdiği on yılın sonuna kadar bu yöntem kullanılmıştır.⁵³ 2002 yılında Türkmenistan devlet başkanı Niyazov, Avrupa'ya gazı 120 dolardan satarken Türkmen gazını bin metreküp başına 18 dolar gibi düşük fiyatlardan satın aldığı için Rusya'yı sert bir şekilde 'soygun' yapmakla suçlamıştır. Bununla birlikte 90'lı yılların ikinci yarısında Türkiye ve Rusya arasında Türkiye'ye Karadeniz üzerinden Rus gazının taşınmasına olanak tanıyan Mavi Akım projesinin gündemde olması, Batı pazarlarında Moskova'nın etkin olması gibi etmenler Aşkabat'ı enerji alanında Rusya'ya bağımlı kılmıştır. Nitekim 2003 yılında Rusya ile imzalanan 25 yıllık doğal gaz anlaşması ile Türkmenistan'ın, Gazprom'a 2004 yılından itibaren yıllık 6 milyar metreküp doğal gaz satması kararlaştırılırken bu miktarın 2006 yılından itibaren 10 milyar metreküpe, 2009 yılından itibaren ise 80 milyar metreküpe çıkarılması öngörülmüştür.⁵⁴ Bu anlaşma, Rusya'nın enerji diplomasisinin başarısını gösterdiği kadar Türk devletleri arasındaki entegrasyon çabalarının sınırlılığını göstermesi açısından oldukça dikkate değerdir. Trans Hazar projesinin gündemde olduğu bu dönemde özellikle Azerbaycan, Türkiye ve Türkmenistan arasındaki enerji iş birliği somut projelere dönüştürülememiştir. Öyle ki, kârlı gaz ithalatının yanı sıra Arktik bölgesindeki maliyetli gaz projelerini ertelemek için kullanılması planlanan bu anlaşma ile Rusya, Türkmenistan'ı Avrupa pazarlarında potansiyel bir rakip olmaktan çıkarmak istemiştir.⁵⁵ Türkmenistan'dan uygun fiyatla alınan gazın Batı'ya yüksek fiyatlarla satılması ile Moskova yönetimi avantajlı konumunu sürdürmüştür.

Diğer taraftan, 2009 yılında yaşanan kriz Aşkabat'ı alternatif ihracat arayışına itmiştir. Doğal gaz boru hattında bir patlamanın yaşanması, Rusya-Ukrayna gaz anlaşmazlığı ve Batı Avrupa ülkelerine gaz arzındaki azalma nedeniyle Moskova, Türkmenistan'dan yaptığı ithalatı durdurmuştur. Bir yıl sonra başlayan gaz akışı miktar olarak azalırken 2016 yılında Gazprom ve Türkmen gaz 2003 yılındaki anlaşmaya iki yıllık bir ara verme konusunda mutabık kalmışlardır. 2017 yılında ilişkilerin stratejik ortaklık seviyesine yükseldiği Moskova ile 2019 yılında yıllık 5,5 milyar metre küp gaz ihracatını öngören bir anlaşma yapılmıştır.⁵⁶ Gelişen ilişkilerin ardından Türkmen yönetimi 2021 yılında '2021-2023 Hükümetlerarası Ekonomik İşbirliğinin Taslak Programını' kabul etmiştir. Üç yıllık bir süre için yol haritası olan belgenin karşılıklı ticaretin emtia çeşitliliğinin genişletilmesi de dahil olmak üzere üretim ilişki-

⁵³ Farkhod Aminjov, "Russia's evolving energy interests in Central Asia and Afghanistan", CAISS, (2017), 4.

⁵⁴ Michael Lelyveld, "Turkmenistan: Niyazov Seals Energy, Security Contracts with Russia", 11 Nisan 2003, Erişim tarihi: 13.06.2024. <https://www.rferl.org/a/1102912.html>.

⁵⁵ "Gazprom to Buy Central Asia Gas", CNN, 10 Nisan 2003, <https://edition.cnn.com/2003/BUSINESS/04/10/russia.-gazprom.reut/>.

⁵⁶ Zhuldyz Kanapiyanova, "Türkmenistan'ın Doğal Gaz İş Birlikleri ve Projeleri", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2022): 230.

lerinin tüm yönlerini kapsadığı kaydedilmiş; sanayi, enerji, tarım kompleksi, yüksek teknolojiler, hizmet alanı, finans ve diğerleri gibi stratejik alanlar öncelikli vektörler olarak tanımlanmıştır.⁵⁷

Rusya ile yaşanan sorunların ardından ihrac ülkelerini çeşitlendirmeye çalışan Türkmenistan ilk olarak sınır komşusu İran ile iş birliğine yönelmiştir. 1997 yılında açılan *Körpece-Kurtkuyu Hattı* Rusya'nın dahil olmaması bağlamında Aşkabat yönetimin ilk bağımsız güzergâhı olarak kabul edilebilir. Yıllık taşıma kapasitesi 8 milyar m³ olan hat ile İran'ın kuzeyine doğal gaz ihraç edilmektedir. 2010 yılında açılan *Dövletabat-Sarabs-Hangeran Boru Hattı* ise yıllık 12,5 milyar m³ taşıma kapasitesine sahiptir.⁵⁸ İran'ın uluslararası alanda yaşamış olduğu ambargolardan dolayı enerji ithalatındaki ödemelerde yaşanan gecikmeler iki ülke arasında sorun olmaktadır. Örnek olarak İran'ın 2007-2013 yılları arasında Türkmenistan'dan aldığı doğal gazın ödemesini yapmaması nedeniyle Türkmenistan İran'ı Uluslararası Tahkim Mahkemesine şikâyet etmiştir. 2020 yılında mahkeme Aşkabat lehine verdiği kararda İran'ı 2 milyar dolar tazminata mahkûm etmiştir.⁵⁹ İran'ın uluslararası alanda yatırım ve ambargolara maruz kalması iki ülke arasındaki enerji ilişkilerini sürdürülebilir olmaktan çıkarmaktadır. Bununla birlikte son dönem planlar arasında Türkmenistan'ın swap yoluyla İran üzerinden Irak'a yıllık 10 milyar m³ gaz ihraç etmesi bulunmaktadır. Buna göre, işletme tesislerinin yetersizliği nedeniyle gaz ihraç eden Irak'a İran'ın gaz sağlamasına karşılık olarak Türkmenistan aynı miktarda gazı İran'ın kuzey ve kuzeydoğusuna tedarik edecektir.⁶⁰

Diğer taraftan 90'lı yıllarda enerji ithal eden bir ülke haline dönüşmesinden kısa bir süre sonra Türkistan'a yönelik ilgisini Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ile somutlaştıran Pekin yönetimi, zengin rezervlere sahip ülkelerle anlaşmalar yapmaya başlamıştır. 1997'de Kazakistan'daki Aktobe sahasının haklarının Devlet Şirketi CNPC tarafından alınmasıyla Çin bölgeye yönelik enerji diplomasisini derinleştirmiştir.⁶¹ Rusya ile fiyatlar nedeniyle yaşanan sorunlar ŞİÖ'ye üye olmayan tek Türkistan ülkesi Türkmenistan ile ikili ilişkilerin geliştirilmesinde Pekin yönetimi için bir fırsat olmuştur. Çin, Türkmen enerji sektörünü geliştirmek için büyük yatırımlar yapmıştır. Türkmenistan, Pekin'in deniz enerjisi rotalarına olan bağımlılığı azaltmayı amaçlayan

⁵⁷ "The President of Turkmenistan Approves Draft Program of Economic Cooperation with Russia in 2021 – 2023", *Turkmenistan Altyn Asyr*, 21 Mayıs 2021, Erişim tarihi: 11.07.2024. <https://turkmenistan.gov.tm/en/post/54587/-president-turkmenistan-approves-draft-program-economic-cooperation-russia-2021-2023%20>.

⁵⁸ Begenjov, "Türkmenistan'ın Enerji Politikası," 53.

⁵⁹ Dzhumaguly Annayev, "Iran Attempts to Spin Major Ruling on Gas Payments to Turkmenistan", *Asia News*, 7 Temmuz 2020, Erişim Tarihi: 11. 06. 2024, https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2020/07/07/feature-01.

⁶⁰ Vladimir Afanasiev, "Iraq Steps Closer to Securing Large Natural Gas Deal with Turkmenistan", *Upstream*, 11 Ekim 2023, Erişim Tarihi: 10.07.2024, <https://www.upstreamonline.com/production/iraq-steps-closer-to-securing-large-natural-gas-deal-with-turkmenistan/2-1-1532731>.

⁶¹ Xie, "China's Energy Infrastructure" 5.

çeşitlendirme stratejisini destekleyen önemli bir ortak olarak düşünülmüştür.⁶² Türkmenistan'ın batıya doğru ihracat rotasının inşasını engelleyerek Avrupa gaz pazarlarındaki payını korumak isteyen Moskova ise Çin'in Türkmenistan'da artan etkisine büyük oranda sessiz kalmıştır. Öyle ki, aynı dönemde gündeme gelen TAPI projesini destekleyen Rusya, Trans Hazar Boru Hattı'na Hazar'ın statü sorununu öne sürerek karşı çıkmıştır.⁶³ Diğer taraftan AB'nin Trans Hazar Boru Hattı'na Hindistan'ın ise TAPI'ya gereken çabayı göstermemesi Çin'i Türkmen pazarında önemli bir aktör haline getirmiştir.⁶⁴

2000'li yılların ortasında yapılan anlaşmalar ve *Türkmenistan-Çin Boru Hattı*'nin açılması ile Moskova'nın boşluğu Pekin tarafından doldurulmuştur. 2006 yılında yapılan anlaşma ile otuz yıl boyunca yılda 30 milyar m³ Türkmen gazının Çin'e ihracı kararlaştırılmıştır. CNPC, bu doğal gaz boru hattının ve Lebab vilayetinde iki doğal gaz arıtma tesisinin inşasını üstlenmiştir.⁶⁵ 2009 yılında ilk kolu tamamlanan Türkmenistan-Çin Doğal Gaz Boru Hattı'nın ikinci kolu 2014 yılında tamamlanmış olup toplam kapasitesi 40 milyar m³-tür.⁶⁶ Kasım 2011'de Çin'e yaptığı ziyaret sırasında Berdimuhamedov, gaz tedarikinin ilave olarak yılda 25 milyar m³ artırılarak 65 milyara çıkarılmasını öngören bir anlaşma imzalarken iki yıl sonra Xi Jinping'in Türkmenistan'a yaptığı ziyarette taraflar Galkınış yatağının geliştirilmesi konusunda da yeni bir anlaşmaya varmışlardır.⁶⁷ Birincil enerji tüketiminde lider olan Çin ile 2014 yılında yapımına başlanan ve 2025 yılında işletmeye alınması planlanan 30 bcm kapasiteli D boru hattı Kazakistan'ı bypass ederek Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan üzerinden Çin'e ulaşacaktır.⁶⁸

Xi Jinping Eylül 2013'te Çin'in yeni jeopolitik stratejisini başlatmak için planladığı İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'nın tanıtımının yapıldığı Türkmenistan ziyareti iki ülke arasındaki enerji iş birliğini daha da sağlamlaştırmıştır. Çin'in Kuşak Yol projesi aynı zamanda Türkistan'daki diplomatik misyonun genişlemesine olanak tanımıştır.⁶⁹ İki ülke ilişkileri bu dönemde stratejik ortaklık seviyesine yükselmiştir. Kurbankulu Berdimuhamedov'un bir yıl sonra Çin'e

⁶² Indeo, "Independent Turkmenistan," 184.

⁶³ Bununla birlikte Moskova'nın Kazakistan ve Türkmenistan Çin ile petrol ve gaz boru hatları inşa etmek için bir anlaşma imzaladıktan sonra, Rusya Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile aynı tür yapıları yeniden inşa etmek ve Türkistan-Merkez (CAC) gaz boru hattının kapasitesini genişletmek için anlaşmalar imzalaması, Türkmenistan ve Özbekistan'dan 'Avrupa fiyatlarından' doğal gaz satın almayı önermesi, Çin'in Türkistan'daki etkisini dengelemek için Hindistan'ı Türkistan enerji pazarına girmeye teşvik etmesi bölgedeki nüfuzu ve çıkarlarını güvence altına almaya çalıştığına göstergesi olarak okunmalıdır. Bkz: Qiang Zhou, Ze O ve Yu Yang, "Energy Geopolitics in Central Asia: China's Involvement and Responses," *Journal of Geographical Sciences* 30, sy. 11 (2020): 1877.

⁶⁴ Yusin Lee, "Opportunities and Risks in Turkmenistan's Quest for Diversification of its Gas Export Routes," *Energy Policy* 74 (2014): 335.

⁶⁵ Begenjov, "Türkmenistan'ın Enerji Politikası," 47.

⁶⁶ Begenjov, "Türkmenistan'ın Enerji Politikası," 54.

⁶⁷ Mykytchuk ve Hanko, "Energy Factor in China-Turkmenistan," 100.

⁶⁸ Turan, "Turkmenistan's Energy Independence" 342.

⁶⁹ Indeo, "Independent Turkmenistan," 184.

gerçekleştirdiği ziyarette Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.⁷⁰ 2021 yılında iki ülke Beş Yıllık (2021-2025 yılları) İşbirliği Programını imzalayarak ilişkileri derinleştirme yoluna gitmiştir. Nitekim Ocak 2023'te Devlet Başkanı Serdar Berdimuhamedov'un Çin'e resmi ziyaretinde ilişkilerin kapsamlı stratejik ortaklığa yükseltilmesi kararı alınmıştır.

Son on yılda Çin'e 380 milyar metreküpten fazla doğal gaz tedarik eden Türkmenistan'ın doğal gaz ticaretinin kümülatif değerinin 72 milyar doları aştığı belirtilmektedir. Nitekim daha önce belirtildiği gibi Pekin ülkenin birinci ticaret ortağıdır.⁷¹ Bununla birlikte Çin yatırımları ve kredileri, Türkmen enerji sektöründe iki yönlü bir etki yapmaktadır. İlk olarak söz konusu yatırımlar üretimin, modernizasyonun ve yeni altyapıların gerçekleştirilmesinin artırılmasını desteklemiş ve artan ihracat gelirleri bütçe üzerinde pozitif bir etki göstermiştir.⁷² İkinci olarak, diğer gaz ithalatlarına kıyasla daha düşük bir fiyat ödeyerek Türkmen gazı satın alan Çin, ödediği ücreti Aşkabat'a verdiği milyarlarca dolarlık kredilerin geri ödemesi olarak almaktadır. Türkmen sınırında Çin'e ihraç edilen gazın tahmini fiyatı 2013-14'te 300\$/mcm'nin biraz üzerindeyken 2015'te 215\$a, 2016'da 165\$a ve 2017'de 185\$a kadar düşmüştür.⁷³ Bu durum Çin ile enerji ilişkilerinin Türkmenistan'a fayda sağladığı kadar olumsuz birtakım etkileri olduğunu da göstermektedir.

TAPI Hattı, Türkmenistan'ın Asya'ya doğru enerji diplomasisini geliştirme ayaklarından birini oluşturmaktadır. Güzergâh ülkelerinin güvenlik ve coğrafi açılardan sorunlu olması nedeniyle 'Rüya Boru Hattı' olarak anılmasının yanında, hatta Afganistan'a barışın getirilmesine katkı sağlayabileceğine ve Pakistan ve Hindistan gibi anlaşmazlık yaşayan iki ülkeyi kapsamamasından dolayı 'Barış Boru Hattı' da denilmektedir.⁷⁴ TAPI hattı tamamlanması halinde Güney Türkmenistan'daki Galkynysh gaz sahasından başlayarak Afganistan'ın Herat ve Kandahar şehirleri, Pakistan'ın Quetta ve Multan'ı geçerek Batı Hindistan'daki Fazilka şehrine kadar uzanacaktır. Toplam uzunluğu 1.814 km olan hattın temeli 2010 yılında atılırken 2014 yılında taraf ülkeler doğal gaz boru hattının inşası ve işletilmesi için TAPI Pipeline Company Ltd. Konsorsiyumu'nu kurmuştur. Yıllık 33 milyar m³ gaz taşınması öngörülen hattın maliyetinin 10 milyar dolar olacağı öngörülmektedir.⁷⁵ Yüzde 85'ini Türkmenistan'ın karşılayacağı boru hattı maliyetinin kalanını Afganistan,

⁷⁰ Xu Changzhi, Su Chang ve Chen Dongjie, "Turkmenistan Exploring More Devt Opportunities with China", *Global Times*, 18 Ocak 2024, Erişim Tarihi: 12.06.2024. <https://www.globaltimes.cn/-page/202401/1305675.shtml>.

⁷¹ Changzhi, Chang ve Dongjie, "Turkmenistan Exploring"

⁷² Indeo, "Independent Turkmenistan," 185.

⁷³ Simon Pirani, "Let's Not Exaggerate: Southern Gas Corridor Prospects to 2030", *OIES PAPER NG 135* (Oxford Institute for Energy Studies, 2018), 12.

⁷⁴ Begenjov, "Türkmenistan'ın Enerji Politikası," 61.

⁷⁵ "Turkmenistan Ready to Accelerate TAPI Project Through Closer Cooperation with Partners", *Interfax*, 25 Nisan 2024, Erişim Tarihi: 16.06.2024, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/101802/>.

Pakistan ve Hindistan arasında eşit olarak paylaşacaktır.⁷⁶ Finansman için Asya Kalkınma Bankası'ndan 1 milyar dolar, İslam Kalkınma Bankası'ndan ise 500 milyon dolar tutarında krediler alınmıştır. Ayrıca Siemens'in aralarında bulunduğu çok sayıda uluslararası şirketin projeye kredi desteği sağlayacağı belirtilmektedir. Rusya ve Çin'in Aşkabat üzerindeki etkisini azaltacak olan bu hat ile Türkmenistan enerjisi Güney Asya pazarına taşınarak bölgenin Orta Doğu'ya olan bağımlılığının kırılması sağlanacaktır.⁷⁷ Diğer taraftan finansman zorluğu, Afganistan'da yönetime gelen Taliban'ın yarattığı güven eksikliği, güzergâh ülkeleri arasındaki sorunların varlığı gibi bir sıra etmen TAPI'nın hayata geçirilmesindeki temel engellerdir. Nitekim hattın Türkmenistan bölümünün tamamlandığına ilişkin iddialara rağmen projenin yakın gelecekte sonuçlanması ihtimali zayıftır.

Türkmenistan'ın enerji ihraç ülkelerini ve rotalarını çeşitlendirme stratejisinin bir diğer ayağı Batı ile yürütülen ilişkilerdir. Türkistan'ın, Avrupa ve Asya'nın kavşağında stratejik coğrafi konumu, AB enerji ithalatındaki payı, yetmiş milyonluk nüfusun pazar potansiyeli ve AB'nin bölgesel güvenliğe olan ilgisi bölgeyi AB için giderek daha önemli hale getirmektedir.⁷⁸ Bu kapsamda, Batı özellikle ulaşım bağlantıları ve sürdürülebilir bir enerji arzı üzerinde durmaktadır. Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye cumhurbaşkanları 1999 yılında *Trans Hazar Boru Hattı* inşaatına ilişkin çerçeve anlaşması imzalamıştır. AB'nin hatta yönelik ilgisi olmakla birlikte Rusya ile olan ilişkilere bağlı olarak hattın yapımına gösterilen irade dönem dönem değişmiştir. Nitekim, özellikle Bakü ve Moskova, Batı pazarlarına doğal gaz sağlama konusunda öncelikli ortaklar olarak algılanmıştır. Bununla birlikte örneğin, 2006 ve 2009 yıllarında Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan ve AB'nin Rusya'nın gaz ithalatı ve Ukrayna geçişine bağımlılığının düzeyine ilişkin endişeleri artıran 'gaz savaşları' sonrasında hatta yönelik ilgisi tekrar belirmiştir. 2007 yılında Avrupa Parlamentosu tarafından hazırlanan "Orta Asya İçin AB Raporu"nda (Report on an EU Strategy for Central Asia) Türkistan'daki stratejik, politik ve ekonomik gelişmelerin ve artan bölge ötesi zorlukların AB'nin çıkarları üzerinde doğrudan veya dolaylı bir etkisi olduğu; bölge ülkelerinin önemli enerji kaynakları ve ticaret ortakları ile tedarik yolları arasında çeşitlendirmeye yönelik çabalarıyla, Birliğin enerji güvenliği ve enerji tedariki ihtiyacını karşılamaya katkıda bulunabileceği, AB'nin tercihen yeni ulaşım yolları aracılığıyla bölgeden daha fazla petrol ve gaz ithal etme ve enerji üretimi ve nakliyesi için açık ve şeffaf bir çerçeve oluşturma konusunda çıkarı olduğu ve bu bağlamda ilgili ülkelerin Kazakistan ve Türkmenistan olduğu belirtilmiştir.⁷⁹

Yine, Komisyon tarafından 2008 yılında yayınlanan AB Enerji Güvenliği

⁷⁶ Mykytchuk ve Hanko, "Energy Factor in China-Turkmenistan," 4.

⁷⁷ Kanapiyanova, "Türkmenistan'ın Doğal Gaz" 238.

⁷⁸ European Commission, "The EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger Partnership", *Joint Communication to the European Parliament and the Council*, (2019), 1.

⁷⁹ European Parliament, "Report on an EU Strategy for Central Asia", 2007, https://www.europarl.europa.eu/-doceo/document/A-6-2007-0503_EN.pdf.

ve Dayanışma Eylem Planı (2008 EU Energy Security and Solidarity Action Plan) AB'nin yeni enerji politikasının sürdürülebilirlik, rekabet edebilirlik ve önce arz güvenliği olmak üzere üç temel amacı olduğu belirtilmiştir.⁸⁰ Bu kapsamda bölgenin zengin ülkeleri arz güvenliğini sağlamaya yönelik alternatifler arasındadır. Yenilenebilir enerji politikasına yönelik çabaların artmasına karşın fosil yakıt talebinin kısa ve orta dönemde önemini koruyacak olması nedeniyle AB Komisyonu Hazar'a kıyıdaş tüm ülkelerle özellikle ikili ilişkiler yoluyla katılımın artırılmasını tavsiye etmektedir.⁸¹ Ancak Moskova'nın Yamal yarımadasındaki yatırımları hızlandırması ile Rus gazının nispeten düşük maliyetle Avrupa'ya ihraç edilebilmesinin gündeme gelmesi Avrupa'nın kararlılığını etkilemiştir.⁸² Nitekim, 2008 yılında AB ile imzalanan ve Türkmenistan'ın Avrupa pazarlarına yılda 10 milyar metreküp doğal gaz sağlamayı taahhüt ettiği enerji işbirliğine ilişkin mutabakat zaptı gerçekleşmemiştir.⁸³

2010 yılında Türkmenistan gazının Çin'e ihraç edilmeye başlamasıyla Birliğe gaz ihracına Aşkabat'ın da ilgisi azalmıştır. Cutler'e göre, Trans Hazar projesinin başarısızlığının başlıca üç nedeni vardır. Birincisi, AB'nin Türkmenistan gazının tek alıcısı olarak kurmaya çalıştığı ve Avrupa siparişlerini bir araya getiren Hazar Kalkınma Şirketi'nin (CDC) zayıf kurumsal tasarımıdır. İkincisi, Nabucco'nun destekçilerinin Türkmenistan'ı Beyaz Akım üzerinden Türkmen gazı hakkında hiçbir garanti vermeden 10 milyar metreküp/yıl tedarik etmeye ikna edememesidir ki, Türkmenistan her zaman 30 milyar metreküp/yıl veya daha fazla stratejik olarak önemli satışları hedeflemiştir. Üçüncüsü, Şah Deniz Konsorsiyumu'nun Nabucco'ya karşı son tercih olmasıdır.⁸⁴ Bu dönemde Şahdeniz yatağının keşfi ile Azerbaycan'dan doğal gaz ithalatının ön planda tutulması, Hazar'ın statüsünün belirsizliği ve Trans Hazar rotası ile Batı'ya enerji ihraç edilmesine İran ve Rusya'nın muhalefeti projenin gerçekleştirilmesine engel teşkil etmiştir. Bu dönemde AB ayrıca Türkmenistan'ı da kapsamı planlanan Güney Gaz Koridoru'na yönelmiştir. AB anlaşmazlıkları aşmak ve Güney Gaz Koridoru'nun uygulanması için iş birliği yapmak amacıyla Türkmenistan ve Azerbaycan'ı düzenli toplantılara dahil eden bir diplomatik aktivizm başlatmıştır. Diğer taraftan, 2015 yılında Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın dahil olduğu Trans Hazar projesinine olan ilginin devam ettiğini gösteren Aşkabat Deklarasyonu imzalanmıştır.⁸⁵ Türkmenistan devlet başkanı Berdimuhamedov, Azerbaycan'ı (gaz tedarikçisi olarak) ve Türkiye'yi (transit tüketici pazarı olarak) içeren Trans Anado-

⁸⁰ Commission of the European Communities, *Second Strategic Energy Review: An EU Energy Security and Solidarity Action Plan* (2008), 3.

⁸¹ Commission of the European Communities, *Second Strategic Energy Review*, 9.

⁸² Pirani, "Let's Not Exaggerate", 2-3.

⁸³ Indeo, "Independent Turkmenistan," 187.

⁸⁴ Robert M. Cutler, "Trans-Caspian Gas Pipeline Gains Further Momentum", 22 Mayıs 2019, Erişim tarihi: 24.07.2024, <https://natoassociation.ca/trans-caspian-gas-pipeline-gains-further-momentum/>.

⁸⁵ Tamas Kozma, "Turkmen Natural Gas in the European Energy Security Discourse: Perceptions, Realities, Outlook", *OSCE Academy Policy Brief 53* (2020), 6.

lu Doğal Gaz Boru Hattı'nda (TANAP) üretiminin bir kısmını teslim etmeyi kabul etmiştir. Ayrıca, Aralık 2015'te Türkmenistan, Galkynysh'ın en büyük gaz sahasını Hazar Denizi'ndeki Türkmenbaşı limanına bağlayan, yılda 30 milyar metreküp doğal gaz kapasiteli 773 kilometrelik bir gaz boru hattı olan Doğu-Batı boru hattını tamamlamıştır.⁸⁶ Sonuç olarak, ülke gazı potansiyel olarak AB'ye giden batıya doğru enerji koridorunu beslemek için kullanılmaktadır. Boru hattının tamamının ulusal enerji şirketleri -Turkmengaz ve Turkmennebitgazgurlushyk- tarafından inşa edilmiş olması ve 2 milyar dolarlık tahmini maliyetin Türkmen hükümeti tarafından karşılanmış olması, bu koridorun ulusal enerji ihracatı çeşitlendirme stratejisi açısından taşıdığı önemi göstermektedir.⁸⁷

12 Ağustos 2018'de Hazar'a kıyıdaş devletlerin liderleri tarafından Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme'nin imzalanması Türkmenistan enerji diplomasisi açısından önemli bir gelişme olmuştur. Aktau'da yapılan anlaşmaya göre, Hazar Denizi'nin yüzey kısmı taraflarca ortak kullanılacak, dip kısmı ve maden rezervleri komşu devletler arasında paylaşılacaktır. Bunun yanında taraf devletler, Hazar Denizi'nin dibinde denizaltı kabloları ve boru hatları döşeyebilecektir.⁸⁸ Söz konusu sözleşme, bölgedeki petrol ve doğal gazın ihraç edilmesi için anlaşma zeminin kurulmasını sağlamıştır. Anlaşmanın ardından 2019 yılında yayınlanan "AB ve Orta Asya: Daha Güçlü Bir Ortaklık için Yeni Fırsatlar" (The EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger Partnership) başlıklı Rapor, bölgenin sürdürülebilir, daha dayanıklı, müreffeh ve birbiriyle yakından bağlantılı bir ekonomik ve siyasi alan olarak gelişmesi için bölge ülkeleriyle daha güçlü, modern ve münhasır olmayan bir ortaklık kurmayı amaçlamaktadır.⁸⁹ Anlaşmanın ardından Azerbaycan ile enerji alanında iş birliği derinleştirilirken Batı'ya enerji taşınmasını öngören projeler yeniden gündeme alınmıştır. İki ülke daha önce anlaşmazlık yaşadıkları yatakları ortak işletme konusunda bir anlaşmaya varmışlardır.⁹⁰ 2021 yılında TransCaspian Resources şirketi, Türkmenistan'dan Azerbaycan'a ve oradan Türkiye üzerinden Güneydoğu Avrupa'ya uzanan Güney Gaz Koridoru'na deniz altından gaz getirmek için yeni bir Trans-Hazar Boru Hattı teklifi sunmuştur. Bu hat ile yılda 12 milyar metreküpe kadar doğal gaz tedarik edilebileceği öngörülmektedir.⁹¹

2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya saldırı savaşı başlatmasının ardından AB'nin, Rusya'ya çeşitli yaptırım ve ambargo uygulama kararına Moskova

⁸⁶ Catherine Putz, "Turkmenistan Completes East-West Pipeline: What's next?", *The Diplomat*, 29 Aralık 2015.

⁸⁷ Indeo, "Independent Turkmenistan," 187.

⁸⁸ Hasan Bekdeş, "5. Hazar Zirvesi: Yeni Düzenlemeler SD Analiz", 2018, <http://www.sde.org.tr/-genel/sd-analiz-5-hazar-zirvesi-yeni-duzenlemeler-analizi-6591>.

⁸⁹ European Commission, "The EU and Central Asia", 1.

⁹⁰ Bruce Pannier, "Analiz: Türkmenistan ve Azerbaycan Hazar Yatagy Üstündeki 30 Yıllık Dawany Çözdi", *Azattyk Radiosy*, 23 Ocak 2021, Erişim Tarihi: 11.07.2024, <https://www.azathabar.com/a/31064740.html>

⁹¹ Matveeva, "A New Opening for EU-Central Asia"

sahip olduğu enerji gücü ile karşılık vermiştir. Ortaya çıkan enerji krizinde Türkmenistan AB'ye enerji ihraç edebilecek alternatif ülkeler arasında öne çıkmaktadır. Bu kapsamda bir yandan Trans Hazar Projesi yeniden gündeme gelirken diğer yandan Türkmen gazının Güney Gaz Koridoru'na entegre edilerek taşınması öngörülmektedir. 8 Nisan 2022 tarihinde Gürcistan, Azerbaycan, Türkiye ve Kazakistan 'Doğu-Batı Trans-Hazar Koridoru' deklarasyonunu imzalamıştır.⁹² Aralık ayında Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Devlet Başkanları Birinci Zirvesi yapılmıştır. Zirve'de kabul edilen beş belgeden biri de Türkmen gazının Trans-Hazar Boru Hattı ile Güney Gaz Koridoruna entegre edilerek taşınmasını öngören 'Enerji Alanında İşbirliğinin Geliştirilmesine Dair Mutabakat Zaptı'dır.⁹³ Yine, Rusya'nın Türkmen enerjisinin yaygın olduğu pazarlara yönelmesi nedeniyle alternatif alıcılar arasında Azerbaycan öne çıkmaktadır. 2023 yılında Türkmenistan'dan toplam 1.5 milyar metreküpü aşan doğal gaz ithal eden Azerbaycan'ın Türkmen gazına olan talebinin artacağı belirtilmektedir.⁹⁴ Yine Ağustos 2023'te Macaristan ile yapılan anlaşma Türkmenistan enerjisinin Avrupa pazarına yönlendirilmesi açısından önemli bir gelişmedir.⁹⁵

Sonuç

1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkmenistan uluslararası sisteme yeterli ölçüde entegre olamamıştır. Saparmurat Niyazov'un otokratik yönetimi ve 1995 yılında daimi tarafsızlık statüsünün benimsenmesi ülke dış politikası ve ekonomisi üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Az nüfusuna karşın zengin enerji rezervlerine sahip olması Aşkabat'ın Türkistan'ın Katar'ına dönüşebilmesi beklentisine yol açmıştır. Bununla birlikte iç ve dış etmenler nedeniyle Türkmenistan enerji potansiyelini somut projelere dönüştürememiştir. Denize kapalı konumu, Rusya üzerinden kurgulanan enerji hatları ve Rusya'nın ihracatçı bir ülke olması, sınır komşularının ya İran örneğinde olduğu gibi uluslararası yaptırımlara maruz kalması ya da Afganistan örneğinde olduğu gibi güvenlik ve terör sorunları ile anılması, uzun yıllar boyunca enerji ithal etmek isteyen ülkelerin Türkmen sınırına uzanan boru hatlarını kendilerinin yapmalarının beklenmesi gibi bir sıra neden ülkenin enerji diplomasisinin gelişmesini engellemiştir. Bununla birlikte 1997 yılında açılan Türkmenistan-İran doğal gaz boru hattı Türkmen ihracat yollarının çeşitlendirilmesi açısından önemli bir adım olmuştur.

2006 yılında iktidara gelen Kurbankulu Berdimuhamedov bir takım açılım girişimlerinde bulunsa da onun döneminde de Türkmenistan esasen

⁹² Margarita Assenova, Ariel Cohen ve Wesley Hill, "Kazakhstan Could Lead Central Asia in Mitigating the World's Energy and Food Shortages", *Atlantic Council*, 28 Nisan 2023.

⁹³ Bahar Özsoy, "Rusya-Ukrayna Savaşı Gölgesinde AB Enerji Politikaları ve Türk Devletleri", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 25, (Özel Sayı, 2023). 57-58.

⁹⁴ "Azerbaijan Sees Increase in Natural Gas Imports from Turkmenistan over 2023", *News.Az*, 5 Mart 2024, Erişim Tarihi: 11.06.2024, <https://news.az/news/-azerbaijan-sees-increase-in-natural-gas-imports-from-turkmenistan-over-2023>.

⁹⁵ Ketenci, "Rusya'nın Ukrayna Müdahalesi (2022)", 636.

otokratik bir anlayış ile yönetilmiştir. Ülkenin Türk devletleri tarafından gerçekleştirilen zirvelere olan ilgisinin yıllar içinde azalması ve 2009 yılında kurumsallaşarak Türk Keneşi çatısı altında somutlaşan girişime dahil olunmaması diğer Türk devletleri kadar Türkmenistan açısından da önemli bir kayıp olmuştur. Azerbaycan ile Hazar'daki kimi yataklar nedeniyle yaşanan anlaşmazlık Türkmenistan'ın Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum gibi bir sıra projeye dahil olmasını engellemiştir. Aynı dönemde Rusya'nın bir yandan İran'la birlikte Hazar'ın statüsünün belirsizliğini bahane ederek diğer yandan gerek Mavi Akım'la Türkiye'ye gerekse Güney Akım'la Avrupa'ya doğal gaz ihraç etme planları Türkmenistan'ı Türkiye ve Batı pazarlarından uzaklaştırmıştır. Nitekim bu dönemden itibaren Türkmenistan enerji pazarında Çin'in etkisi artmaya başlamıştır. 2006 yılında yapılan anlaşma ile Aşkabat Pekin'e otuz yıl boyunca yılda 30 milyar metreküp gaz sağlamayı kabul etmiştir. 2010 yılında Türkmenistan-Çin doğal gaz boru hattı devreye alınarak Çin'e gaz ihracatında bulunmaya başlayan Türkmenistan'ın günümüzde bir numaralı ticaret ortağı da Çin'dir. Halihazırda yapımı devam eden 30 bcm kapasiteli D boru hattının Kazakistan'ı bypass ederek Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan üzerinden Çin'e ulaşması öngörülmektedir ki böylece Aşkabat'ın Çin'e ihracatı iki katına çıkabilecektir.

Dünyanın en fazla doğal gazına sahip dördüncü ülkesi olan Türkmenistan, ne dünyanın en zengin petrol rezervlerine sahip ülkesi Venezuela gibi ne de dünyanın en fazla doğal gaza sahip 2. ülkesi İran gibi ambargo ve yaptırımlara uğramamıştır. Bununla birlikte sahip olunan enerji zenginliği somut projelere dökülememiştir. Batı pazarlarına erişimde uzun yıllar Moskova'nın engellemeleri ve Avrupa'nın irade eksikliği ile karşı karşıya kalan Türkmenistan için Rusya-Ukrayna savaşı yeni bir dönüşüm getirmiştir. Rusya'nın batı pazarlarından çekilmesi ve Türkmenistan'ın birincil doğal gaz ithalatçısı Çin'in de içinde bulunduğu Doğu'ya yönelmesi 90'lı yıllarda sıklıkla gündeme gelen Trans Hazar projesinin yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. Bu kapsamda Hazar'ın statüsünün belirlenmiş olması ve Azerbaycan ile başlayan yakınlaşmanın ardından 2022 yılında başlayan savaşla AB'nin bölge enerjisine olan ilgisinin artması projenin gerçekleştirilmesine yönelik bir beklenti yaratmıştır. Nitekim Aralık 2022'de Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Devlet Başkanları Birinci Zirvesinde Enerji Alanında İşbirliğinin Geliştirilmesine Dair Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Batı ile enerji ilişkilerini derinleştirmek isteyen yeni devlet başkanı Serdar Berdimuhamedov için Trans Hazar Enerji Projesi'nin hayata geçirilmesi kuşkusuz hem kendisi hem de Türkmen enerji diplomasisi açısından önemli bir başarı olacaktır.

Kaynakça

- “Azerbaijan Sees Increase in Natural Gas Imports from Turkmenistan over 2023”. *News*. Az. 5 Mart 2024. Erişim Tarihi: 11.06.2024. <https://news.az/news/-azerbaijan-sees-increase-in-natural-gas-imports-from-turkmenistan-over-2023>.
- “Gazprom to Buy Central Asia Gas”. CNN, 10 Nisan 2003. <https://edition.cnn.com/2003/BUSINESS/-04/10/russia.-gazprom.reut/>.
- “The President of Turkmenistan Approves Draft Program of Economic Cooperation with Russia in 2021 – 2023”. *Turkmenistan Altyn Asyr*. 21 Mayıs 2021. Erişim Tarihi: 11.07.2024. <https://turkmenistan.gov.tm/en/post/54587/-president-turkmenistan-approves-draft-program-economic-cooperation-russia-2021-2023%20>.
- “Turkmenistan Ready to Accelerate TAPI Project Through Closer Cooperation with Partners”. *Interfax*. 25 Nisan 2024. Erişim Tarihi: 16.06.2024, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/101802/>
- Afanasiev, Vladimir. “Iraq Steps Closer to Securing Large Natural Gas Deal with Turkmenistan”. *Upstream*. 11 Ekim 2023. Erişim Tarihi: 10.07.2024 <https://www.upstreamonline.com/-production/iraq-steps-closer-to-securing-large-natural-gas-deal-with-turkmenistan/2-1-1532731>.
- Aminjov, Farkhod. “Russia’s Evolving Energy Interests in Central Asia and Afghanistan”, CAISS, 2017.
- Annayev, Dzhumaguly. “Iran Attempts to Spin Major Ruling on Gas Payments to Turkmenistan”. *Asia News*. 7 Temmuz 2020. Erişim Tarihi: 11.06.2024. https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2020/07/07/feature-01.
- Assenova, Margarita; Ariel Cohen ve Wesley Hill. “Kazakhstan Could Lead Central Asia in Mitigating the World’s Energy and Food Shortages”. *Atlantic Council*. 28 Nisan 2023.
- Begenjov, Begench. “Türkmenistan’ın Enerji Politikası”. Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.
- Bekdeş, Hasan. “5. Hazar Zirvesi: Yeni Düzenlemeler SD Analiz.” 2018. <http://www.sde.org.tr/-genel/sd-analiz-5-hazar-zirvesi-yeni-duzenlemeler-analizi-6591>.
- Bloomberg. “Rusya’nın Çin’e Enerji İhracatı Altı Ayda 46 Milyar dolara Ulaştı”. 23.07.2024. Erişim Tarihi: 24.07.2024. <https://www.bloomberght-.com/rusyanin-cine-enerji-ihracati-alti-ayda-46-milyar-dolara-ulasti-2357051>.
- BP. “Statistical Review of World Energy 2021” 70th edition. 2021. Erişim Tarihi: 13.07. 2024, <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf>.
- Buyar, Cengiz. “Çin, Türkistan’daki Varlığını Güçlendiriyor mu?”. *Kriter* 9, sy. 90 2024. Erişim Tarihi: 25. 07 2024. <https://kriterdergi.com/dis-politika/cin-orta-asyadaki-varligini-guclendiriyor-mu>.
- Changzhi, Xu; Su Chang ve Chen Dongjie. “Turkmenistan Exploring More Devt Opportunities with China”. *Global Times*. 18 Ocak 2024. Erişim Tarihi: 12.06.2024.

- <https://www.globaltimes.cn/-page/202401/1305675.shtml>
- Commission of the European Communities. *Second Strategic Energy Review: An EU Energy Security and Solidarity Action Plan*, 2008. Brussels.
- Cutler, Robert M. "Trans-Caspian Gas Pipeline Gains Further Momentum". 22 Mayıs 2019. Erişim tarihi: 24.07.2024. <https://natoassociation.ca/trans-caspian-gas-pipeline-gains-further-momentum/>.
- Demirci, Onur. "Türkmenistan'da Enerji Sektörünün Makro Performans Üzerindeki Etkileri." içinde *Ekonomi ve Finans Politikaları Üzerine Çalışmalar II* . ed. D. Eroğlu Sevinç ve H. Sevinç, 75-100. Gaziantep: Özgür Yayıncılık, 2023, 75-99.
- Energy Institute. "Statistical Review of World Energy 2024." 73rd edition. 2024. Erişim Tarihi: 13.07.2024. <https://www.energyinst.org/statistical-review>.
- Eurasianet. "Uzbekistan, China Pledge to Boost Trade to \$20Bln in "Near Future"". 24.01.2024. Erişim Tarihi: 13.07.2024. <https://eurasianet.org/-/node/91527>.
- European Commission. "The EU and Central Asia: New Opportunities for a Stronger Partnership". *Joint Communication to the European Parliament and the Council*, 2019.
- European Parliament. "Report on an EU Strategy for Central Asia". 2007. https://www.europarl.europa.eu/-doceo/document/A-6-2007-0503_EN.pdf.
- Eurostat. "EU Imports of Energy Products-Latest Developments". 29 Temmuz 2024, <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics>.
- Handel, Michael. *Weak States in the International System*. London and New York: Routledge, 1990.
- Hayley, Andrew. "China's Xi Unveils Grand Development Plan for Central Asia". 19 Mayıs 2023. Erişim Tarihi: 11.07.2024. <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/chinas-xi-calls-stable-secure-central-asia-2023-05-19/>.
- Indeo, Fabio. "Independent Turkmenistan in the Reshaped Geopolitical Scenario: Foreign Policy, Energy Strategy and Security Issues". *Il Politico, Nuova Series* 3, sy. 243 (2016): 165-194.
- International Energy Agency. "World Energy Outlook 2023". 2023. Erişim Tarihi: 12.06.2024, <https://www.iea.org/search?q=World%20Energy%20Outlook%202023>.
- Kanapiyanova, Zhuldyz. "Türkmenistan'ın Doğal Gaz İş Birlikleri ve Projeleri". *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2022): 225-242.
- Ketenci, Ayşegül. "Rusya'nın Ukrayna Müdahalesi (2022) ve Küresel Enerji Rekabetinin Yeni Odağı: Türkmenistan Doğal Gazı". *Current Perspectives in Social Sciences* 28, sy. 4 (2024): 629-640.
- Khatib, Hisham. "Energy Security, World Energy Assessment: Energy and The Challenge of Sustainability." In *World Energy Assessment: Energy and The Challenge of Sustainability*, ed. J. Goldemberg, 111-134. United Nations Development Programme, 2015.
- Kozma, Tamas. "Turkmen Natural Gas in the European Energy Security Discourse: Perceptions, Realities, Outlook". *OSCE Academy Policy Brief* 53, 2020.
- Lee, Yusin. "Opportunities and Risks in Turkmenistan's Quest for Diversification of its Gas Export Routes". *Energy Policy* 74 (2014): 330-339.

- Lelyveld, Michael. "Turkmenistan: Niyazov Seals Energy, Security Contracts with Russia". 11 Nisan 2003. Erişim Tarihi: 13.06.2024. <https://www.rferl.org/a/1102912.html>.
- Matveeva, Anna. "A New Opening for EU–Central Asia Relations?". *Carnegie Endowment for International Peace*, 13 Nisan 2023. Erişim Tarihi: 13. 07. 2024. <https://carnegieendowment.org/research/2023/04/a-new-opening-for-eu-central-asia-relations?lang=en>.
- Musayev, Mayıs. "Azərbaycan-Türkmənistan Arasında Diplomatik Əlaqələrin Yeni Mərhələdə İnkişafı", *Tarix və Onun Problemləri 2*, (2011): 140-145.
- Mykytchuk, N. ve V. Hanko. "Energy Factor in China-Turkmenistan Relations". *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences* 1, sy. 1-2 (2018): 96-106.
- Oil&Gas Journal. "GCA: Turkmenistan's Iolotan Gas Field is World's Second-Largest". 13. 10. 2011. Erişim tarihi: 12. 07. 2024. <https://www.ogj.com/-explorationdevelopment/reserves/article/-17266102-/gca-turkmenistans-iolotan-gas-field-is-worlds-second-largest>.
- Örmeci, Ozan ve Sina Kısacık. "Şanghay İşbirliği Örgütü'nün Enerji Güvenliği Politikaları Çerçevesinde Çin-Rusya İlişkilerini Anlamak". *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 2*, sy.1 (2021): 1-24.
- Özsoy, Bahar. "Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Asiyanın Türkdillli Dövlətləri ilə Münasibətləri". Doktora Tezi, Bakü Devlet Üniversitesi, 2021.
- Özsoy, Bahar. "Rusya-Ukrayna Savaşı Gölgesinde AB Enerji Politikaları ve Türk Devletleri". *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 25*, (Özel Sayı, 2023): 43-66.
- Pannier, Bruce. "Analiz: Türkmenistan we Azerbaýjan Hazar Ýatagy Üstündäki 30 Ýyllyk Dawany Çözdi". *Azatlyk Radiosy*. 23 Ocak 2021. Erişim Tarihi: 11.07.2024. <https://www.azathabar.-com/a/31064740.html>.
- Pannier, Bruce. "Pannier: Russia is Pushing Turkmenistan Out of the Natural Gas Market". *Intellinews*. 24 Mayıs 2024. Erişim Tarihi: 12.07.2024. <https://www.-intellinews.com/pannier-russia-is-pushing-turkmenistan-out-of-the-natural-gas-market-326833/>.
- Pirani, Simon. "Let's Not Exaggerate: Southern Gas Corridor Prospects to 2030." *OIES PAPER NG 135*, Oxford Institute for Energy Studies, 2018.
- Putz, Catherine. "Turkmenistan Completes East-West Pipeline: What's next?". *The Diplomat*. 29 Aralık 2015.
- Re: Russia. "Gravity News: In 2023, China Became the Dominant Economic Partner for Central Asia". 27 Şubat 2024. Erişim Tarihi: 13.07.2024. <https://re-russia.net/en/review/688/>.
- Robinson, Therese. "Europe's Efforts to Cut Reliance on Russian Energy Supplies Exceeding Expectations." *Review Finds*. 30 Mayıs 2024. Erişim Tarihi 11.07.2024, <https://naturalgasintel.com/news/europes-efforts-to-cut-reliance-on-russian-energy-supplies-exceeding-expectations-review-finds/>.
- TradeMap. "List of Products Exported by Turkmenistan". Erişim Tarihi 18.07.2024. https://www.trademap.org/Product_SelCountry-_TS.aspx?nvpm

- Turan, İshak. "Turkmenistan's Energy Independence Policy Regarding Sino-Russian Competition: The Role of Permanent Neutrality in the New Great Game". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 8, sy. 2 (2021): 332-349.
- UNDP. "Human Development Report 2023-2024". 13.03.2024. Erişim Tarihi 12.06.2024. <https://hdr.undp.org/content/-humandevlopment-report-2023-24>.
- UNDRR. *Turkmenistan: National Climate Change Strategy 2012*. Erişim Tarihi: 12.07.2024. <https://www.preventionweb.net/publication-/turkmenistan-national-climate-change-strategy-2012>.
- UNECE. Türkmenistan policy brief. March 2024. Erişim Tarihi: 08.07.2024. <https://unece.org/sites/default/files/2024-07/turkmenistan-policy-brief%20%283%29.pdf>.
- Ussanepesov, Shohrat. "Ekonomik Açıdan Türkmenistan'ın Doğal Gaz Sektörüne Genel Bir Bakış". Yüksek Lisans tezi Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2008.
- Xie, Zhihai. "China's Energy Infrastructure Development in Central Asia and Its Impact on Regional Energy Supply and Geopolitics". *Journal of Inter-Regional Studies: Regional and Global Perspectives* 4 (2021): 1-14.
- Yergin, Daniel. "Ensuring energy security", *Foreign Affairs* 85, sy. 2 (2006): 69-82.
- Yılmaz, Sefer ve Duhan K. Kalkan. "Enerji Güvenliği Kavramı: 1973 Petrol Krizi Işığında Bir Tartışma", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 3 (2017): 169-199.
- Zhou, Qiang; Ze O ve Yu Yang. "Energy Geopolitics in Central Asia: China's Involvement and Responses". *Journal of Geographical Science* 30, sy. 11 (2020): 1871-1895.

Extended Abstract

Turkmenistan's Energy Diplomacy in the Context of Energy Security

In 1995, Turkmenistan adopted permanent neutrality status and adopted a closed foreign policy under the autocratic rule of Saparmurat Niyazov until 2006. In 2006, Kurbankulu Berdimuhamedov came to power and softened the hard-line policies, but Turkmenistan failed to become an influential actor in the region under his rule. Foreign policy preference and autocratic governance have been two important factors determining Turkmenistan's energy diplomacy.

With its 13.6 trillion cubic meters of natural gas reserves, Turkmenistan, the world's 4th largest natural gas reserves, has not been able to engage in a successful energy diplomacy after independence. The energy market, which was dominated by Moscow throughout the 1990s due to the integration of pipelines with Russia, has not developed sufficiently as a result of disruptions in payments. In 1997, the opening of the Iran-Turkmenistan pipeline was an important step, but the dependency on Russia remained. In 2003, the two countries signed a 25-year natural gas agreement. However, in 2009, due to an explosion in a gas pipeline, the Russian-Ukrainian gas dispute and a reduction in gas supplies to Western European countries, Moscow stopped imports from Turkmenistan. The crisis forced Ashgabat to look for alternative exports, while the EU, Türkiye and Azerbaijan did not show enough interest in the Trans-Caspian pipeline to transport Turkmen gas to Europe. Indeed, during this period, Azerbaijan, which has less than one-fifth of Turkmen reserves, started to integrate into Western markets through Türkiye.

As a result of Russia's suspension of imports and the failure to establish an inclusive energy cooperation among Turkic states, Beijing has increased its influence in Central Asia and started importing Turkmen natural gas in 2010. In the meantime, China has overtaken Russia as Turkmenistan's largest trading partner and has also increased its influence on the Turkmen economy by providing loans. Indeed, the rumors that China is buying natural gas at below-market prices and the country's debt to China, which is more than its two-year budget, point to the existence of serious security problems for Turkmenistan in the medium and long term. Moreover, the failure to finish the TAPI line, which has been going on for many years, and the lack of adequate development of energy relations due to the sanctions imposed on Iran also increase Ashgabat's dependence on China.

On the other hand, in 2022, following Russia's war of aggression against Ukraine, Turkmenistan needs to update its energy diplomacy as the EU is at a crossroads with Russia, its largest energy exporter. Russia's pivot towards Asian markets, including China, is not only a threat for Turkmenistan, but also an opportunity to integrate with the West, which has been postponed for a long

time. In 2018, following the resolution of the Caspian status dispute, in theory, the obstacles to the export of Caspian energy resources to Western markets seem to have been removed. During the energy crisis, Turkmenistan, which is on the EU's list of alternative energy exporters, has increased its diplomatic activities to export energy to the West through Türkiye and Azerbaijan. In July 2022, Azerbaijan committed to doubling its gas exports to Europe by 2027, and in July 2022 signed a swap agreement with Iran and Turkmenistan. In the same year, Turkmenistan also took a new step in this field by signing the Memorandum of Understanding on the Development of Cooperation in the Field of Energy with Türkiye and Azerbaijan. Recently, the possibility of transporting up to 2 billion cubic meters of Turkmen gas to Türkiye in the first stage has been on the agenda. The first of the options considered for the access of gas to Türkiye is the transportation of Turkmen gas to Turkey via Iran via swap. Another option is the transportation of Turkmen gas to Türkiye via Iran and Azerbaijan, again via swap. The more sustainable and larger capacity option is to export Turkmen gas to Türkiye via a Caspian pipeline (TRT Haber, 2024). At this point, the last option seems more beneficial for Turkmenistan in the long term. As in the case of Azerbaijan, which has managed to integrate with the West through pipelines, this option is an important opportunity for Turkmenistan to strengthen its political and economic influence in the region. This will also lead to the breakdown of Chinese and Russian influence in the country, and alternative export routes will make Turkmen energy diplomacy stronger.

Türk Devletleri Ve Enerji Krizinin Yansımaları

Turkic States and Reflections of the Energy Crisis

İbrahim Bora Oran*

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Lojistik Yönetimi Bölümü, İstanbul-Türkiye,

Orcid Id: 0000-0002-0274-0921

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Dr. Öğretim Üyesi İbrahim Bora Oran, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Lojistik Yönetimi Bölümü, İstanbul-Türkiye

E-posta / E-mail:
ibrahimoran@esenyurt.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date:
2 Şubat 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:
27 Aralık 2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:
İbrahim Bora Oran, "Enerji Güvenliği Bağlamında Türkmenistan Enerji Diplomasisi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 137, Sayı 271, (2025): 115-138.

doi: 10.55773/tda.1430552

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Dünyada milyonlarca yıldan beri insanların yaşam standartlarını iyileştirmek için ya da ülkelerinde yaşanan krizlerden dolayı enerji kaynaklarının önemi devam etmektedir. Enerji doğal kaynaklarına sahip olan ülkeler, ihtiyaç duyan ülkelere yapılan enerji anlaşmalarıyla enerji kaynağı vermektedir. Avrupa Birliği'ne bağlı ülkeler enerjide dışa bağımlı olan ülkeler arasındadır. Enerji kaynağı araştırmalarında, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nden (SSCB) ayrılan Türk devletlerine yönelik çalışmalar oldukça kısıtlı olmakla birlikte, 2022 yılında Rusya Federasyonu ve Ukrayna savaşı sonrası ortaya çıkan enerji krizi nedeniyle kapsamlı çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Türk devletlerinin genel durumuyla ilgili detaylı araştırmalar çok fazla olmadığı gibi literatürdeki güncel verilerin eksikliği gidermek için hazırlanan bu çalışmada, Türklerin enerji kaynağı düzeyi, ekonomik katılımları, enerji kaynağı üretim ve tüketimlerinin düzeyi gibi konular üzerinden analiz yapılarak SSCB'den ayrılan Türk devletlerinin enerji potansiyeline ilişkin genel bir perspektifin sunulması amaçlanmıştır. Ülkeler arasında oluşturulan iş birliği çerçevesinde planlanan politikalara açıklık getirilmesi hedeflenmiştir. Betimleme yöntemi ile Türk devletlerinin enerji kaynaklarının gücüne yönelik güncel değerlendirmelerden elde edilen görüşler olarak, dünyada enerji kaynağı ihtiyacının karşılanması konusunda Türk devletlerinin diğer enerji üreticisi olan ülkelerle karşılaştırıldığında olumlu bir durumda olduğu ancak kurulan iş birliği ile diğer konularda gelişmelerinin yükselleceği beklentisi olduğu belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletleri, Enerji Krizi, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT)

Abstract

The importance of energy resources has continued for millions of years in the world to improve people's living standards or due to crises in their countries. Countries with natural energy resources provide energy resources to countries in need through energy agreements. Countries

belonging to the European Union are among the countries that are dependent on foreign energy. Although studies on the Turkic states that left the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) are quite limited in energy resource research, comprehensive studies have begun to be carried out due to the energy crisis that emerged after the war between the Russian Federation and Ukraine in 2022. Due to the lack of detailed studies on the Turkic states, this study aims to fill that gap. It presents a general perspective on the energy potential of the Turkic states. The study analyzes the level of their energy resources, economic participation, and energy resource production and consumption. It aims to clarify the policies planned within the cooperation framework between countries. The current evaluations use a descriptive method to assess the energy resources of the Turkic States. The opinions show that Turkic states are in a favorable position compared to other energy-producing countries in meeting global energy needs. However, it is expected that their development in other areas will improve with established cooperation.

Keywords: Turkic States, Energy Crisis, Turkic States Organization (TSO)

Giriş

Dünyada Türk devleti veya Türk Cumhuriyeti olarak bilinen yedi ülke bulunmaktadır ve bu ülkelerin beşi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB)'nin dağılmasıyla bağımsız cumhuriyet olan devletlerdir. SSCB henüz dağılmadan önce, Rusya Federasyonu (Rusya), Ukrayna ve Beyaz Rusya ile birlikte Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) uluslararası örgütünü kurmuş-tur ve Almatı protokolünden beş gün sonra da SSCB resmen dağılmıştır. BDT'nin kuruluş antlaşması Ocak 1993'te imzalanmıştır ve üye ülkeler olan Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan bağımsız devletler olarak kabul edilmiştir. Bu devletler ile Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) yedi Türk devletini oluşturmaktadır. SSCB'den ayrılan Türk devletlerinin ekonomik özellikleri, literatürde genel olarak Hazar Denizi etrafındaki ülkeleri kapsayan Hazar bölgesi ülkeleri kapsamında incelenmektedir. Bunun en önemli nedenleri; tarihsel olarak Hazar Havzası'nın, Türkistan, İran, Kafkaslar ve Volga bölgesinin üretim ve ticaret kültürlerinin merkezinde bulunması ve coğrafi olarak Doğu ülkeleri ile Avrupa'yı birbirine bağlayan İpek Yolu üzerinde yer almasıdır. Bu ülkelerin ekonomileri üzerinde Hazar Denizi'nin rolü önemlidir, çünkü Hazar Denizi kıyı ülkeleri olarak, Rusya, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan, önemli oranda mevcut enerji kaynaklarına sahip olan ülkelerdir. Hazar bölgesinde bulunan ülkeler arasında özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın gelirleri ve ihracatlarının önemli bir kısmı sahip oldukları doğal kaynaklar arasında en değerli olan petrol ve doğal gaz dayanmaktadır. Hazar bölgesi ekonomileri de bu enerji kaynağı varlıklarına bağımlıdır.

Günümüzdeki enerji krizi ortamında ve geleceğin enerji ihtiyaçları için Hazar'ın kıyı ülkelerinin önemi kabul edilmektedir. Bölgedeki ülkelerin güncel enerji ihtiyaçlarını karşılamakta ve gelecekte enerji güvenliği konusunda önemli rolü olabileceği vurgulanmaktadır. Bölgede yer alan Türk devletleri potansiyel bir petrol ve doğal gaz rezervi olarak görülmektedir. Kazakistan dünyanın coğrafi yüzölçümü olarak dokuzuncu büyük ülkesi olarak hidrokarbon ve değerli madenler bakımından zengin bir ülkedir. Azerbaycan

Güney Kafkasya'nın en büyük devleti olarak yine önemli bir hidrokarbon zenginidir. Bu bakımdan Türkmenistan da dünya doğalgaz rezervlerinde ön sıralarda bulunmaktadır. Özbekistan; Türkistan'da en büyük nüfusa sahiptir ve önemli doğalgaz rezervlerine sahiptir. Kırgızistan'ın ise jeopolitik konumu nedeniyle küresel enerji güvenliği üzerindeki önemli bir geçiş noktasıdır. 2022 yılı şubat ayında Rusya tarafından Ukrayna'ya başlatılan ve halen devam eden çatışmaya tepki olarak Batılı ülkelerin Rusya'ya uyguladığı yaptırımlara karşılık Rusya'nın başlattığı enerji kısıtlamasının etkisiyle ortaya çıkan enerji krizi, küresel ekonomi üzerinde olumsuz sonuçlara doğurmuştur. Yükselen enerji fiyatlarına bağlı olarak artan ürün fiyatları ve enerji talebinin karşılanamamasına bağlı olarak yaşanan enerji yoksunluğu, enerjide dışa bağımlılığın sonuçlarını açıkça ortaya koymaktadır.

Pek çok hususta olduğu gibi enerji iş birliği bağlamında da Türkiye ile diğer Türk devletleri arasındaki ilişkilerin önemi artmaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), üye ülkeler olarak Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye tarafından Kasım 2022'de resmi olarak kabul ve ilan edilmiştir. KKTC, Türkmenistan ve Macaristan gözlemci ülke olarak katılmışlardır. Bölgesel düzeydeki ilişkilerin geliştirilmesinde TDT'nin önemini artıran nedenlerin başında, Türk devletlerinin sahip oldukları enerji kaynakları ve Türkiye'nin yükselen siyasi ve ekonomik gücünün birleştirilmesi amacı bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada, Türk devletlerine ait doğal kaynaklar değerlendirilirken, Türkiye ve diğer Türk devletlerinin enerji ekonomisinin analizi yapılmıştır ve geleceğe dair çözümler üretilmesi hedeflenmiştir.

Çalışmanın konusu; Türk devletlerinin bağımsızlığıyla başlayan sürecin ardından doğal enerji kaynaklarının önemi, küresel ekonomik koşullar altında artarak devam etmesi ve bu süreçte Türklerin ekonomik gücünü geliştirerek varlığını sürdürmesi gerektiği hakkındadır. Çalışma, Türk devletlerinin enerji kaynaklarının kullanımının şekillenmesi, küresel ekonomiye ne düzeyde uyum sağladığı ve ülkeler arasında iş birliği oluşturulmasının önemine değinmektedir.

Çalışmanın problemi; Türk devletlerinin diğer ülkeler arasında ilişkilerin enerji boyutunda tanımlanması açısından, bağımsızlıklarından günümüze siyasi, ekonomik ve toplumsal olarak nasıl bir değişiklik yaşandığı sorusuna cevap aramaktır.

Çalışmanın amacı, Türkiye ile diğer Türk devletleri arasında imzalanan iş birliği anlaşmalarının kaynağındaki nedenlerin ortaya konması ve iş birliği ilişkisinin bugün ve gelecekteki etkilerinin incelenmesidir. Ülkelerin benzer kültürlü ve toplumsal yapısıyla ekonomik faaliyetlere katılımı, dünyanın enerji gücüne katılım oranlarının belirlenmesi ve geliştirilmesi için gereken politikalar tespit edilmiştir.

Çalışmanın yöntemi olarak; Betimleyici yöntem ile ve enerji kaynaklarının analizinden hareketle yorumlama ve bilimsel bilgi üretilerek, literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Çalışmaya, Türkiye'nin diğer Türk devletleri ile dış ticaretinin gelişimi, dünyada farklı bölgelere göre enerji tüketimi

ve üretiminin düzeylerindeki değişim eklenerek Türkiye ve dünya ekonomisindeki etkinlik belirlenmeye çalışılmıştır. Toplam enerji üretimi ve tüketimi, 2017 ve 2021 yılları arasındaki dönem itibariyle incelenirken, Türk devletleri ile birlikte Çin, Rusya, Hindistan gibi Asya ülkeleri ve Almanya, Hollanda gibi Avrupa ülkelerinin verileri karşılaştırılmıştır. Ülkelerin dünya ortalaması üzerindeki etkilerinin belirlenmesi hedeflenmiştir.

1. Teorik Çerçeve

Türk devletleri arasında Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan'da petrol ve doğalgaz kaynakları olarak önemli rezervler bulunmaktadır. Özbekistan da diğer ülkelere kıyasla daha düşük düzeyde olsa da önemli miktarda hidrokarbon kaynağına sahiptir. Kırgızistan ise, dağlık bir coğrafi yapıya sahip olduğu için hidrokarbon kaynakları bulunmamakla birlikte dünyanın hidroelektrik potansiyeline sahip ülkeleri arasında önde gelmektedir. Türkiye'nin diğer Türk devletleri ile enerji iş birliği geliştirmeyi istemesinin önemli nedenleri arasında, Türk devletlerinin Avrupa enerji piyasalarına erişmesinde yarar sağlayacak jeolojik, politik ve ekonomik özelliklere sahip bir ülke konumunda olmasıdır. Çünkü Türkiye, bulunduğu coğrafi konum itibariyle doğusunda ve güneyinde yer alan enerji üreticileri ile Avrupa'nın enerji talebi yüksek ülkeleri arasında önemli bir enerji merkezi ve bölgesel güç olmaktadır.

Türkiye, doğu ve batı ekseninde enerji koridorunun merkezi olarak konumlanmaktadır. Diğer yandan ihracat ağırlıklı endüstriyel gelişme politikalarının etkisiyle Türk devletlerinin enerji kaynaklarını ithal edebilecek bir piyasa olma özelliğine sahiptir.

Türkiye'nin endüstriyel üretim kapasitesini artırmaya yönelik daha fazla enerji kaynağına ihtiyaç duyması ile birlikte Türkistan'daki ve Kafkasya'daki diğer Türk devletlerinin Türkiye'nin enerji talebini karşılayabilecek güvenilir kaynaklar olması önemli etkenlerdir¹.

Kömür, doğalgaz ve petrol kaynaklarına sahip olan Kazakistan ile kömür ve doğalgaz zengini olan Özbekistan ve hidro-enerji kaynakları zengini olan Kırgızistan varsıl kaynaklara sahiptir. Aynı zamanda, Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Ermenistan ve Avrupa Birliği'nde toplam nüfus azalmaktayken Türk devletlerinde nüfus artışının sürmesi nedeniyle Türkiye ve diğer Türk devletlerinin toplam nüfusunun 165 milyona ulaşması avantaj olarak değerlendirilebilir. Çünkü artan genç ve dinamik insan kaynağına sahip olmak ekonomik açıdan Türk devletlerinin kalkınmasına katkısı olacağı beklenmektedir. Artan iş birliğini hedefleyen Türk devletleri refahın yayılmasını hedeflerken Türkiye'nin desteğiyle artan yatırımların Azerbaycan ile olduğu gibi karşılıklı geliştirilmesi de önemlidir².

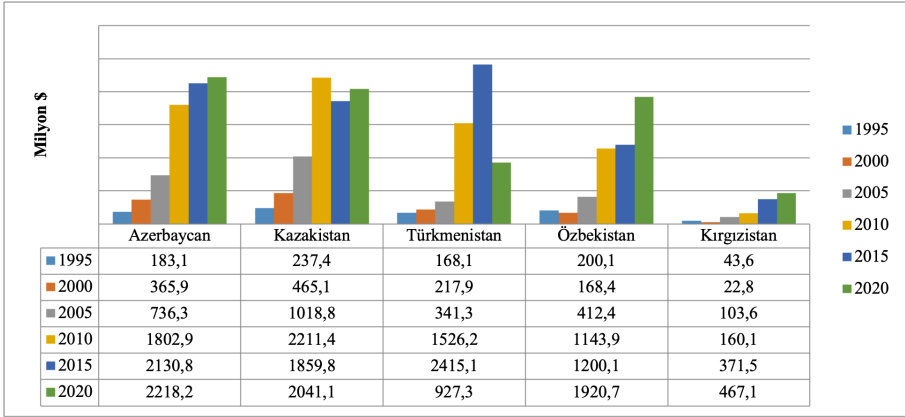
Türkiye'nin diğer Türk devletleri ile yapılan dış ticaret düzeyleri 1995 ve

¹ Oktay F. Tanrısever, "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinde Enerji Boyutu," *Kriter Dergisi* 6, sayı 62 (Kasım 2021).

² Deniz İstikbal, "Türk Dünyasında Ekonomik İş Birliği," *Kriter Dergisi* 6, sayı 62 (Kasım 2021).

2020 yılları arasındaki dönem itibariyle incelendiğinde, en yüksek miktarda dış ticaretin Azerbaycan ile olduğu ve buna karşılık en düşük dış ticaret miktarının Kırgızistan ve Özbekistan ile gerçekleştiği görülmektedir (Grafik 1).

Grafik 1. Türkiye'nin Türk Devletleri ile Dış Ticareti

Kaynak: TÜİK³, 2023. (Milyon \$)

SSCB'nin dağılmasının ardından Türk devletleri arasında ilişkiler farklı gelişmeye başlamıştır. Anılan ilişkilerin kurumsal düzeyde gelişmesinde önemli dönemeçlerden biri de Nahçıvan Anlaşması ile 3 Ekim 2009 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye arasında Türk Keneşi'nin (Türk Konseyi) kurulmasıdır. 2021 yılı kasım ayında İstanbul'da düzenlenen 8. zirvede yapılan anlaşma kurumsallaşma derinleştirilmiş ve "Türk Devletleri Teşkilatı" oluşturulmuştur. Yapılan anlaşmanın ardından yayınlanan bildiriye, başta ekonomi ve güvenlik olmak üzere; eğitim, sağlık, uluslararası ilişkiler, teknolojik iş birliği gibi birçok alanda projeler 121 madde halinde belirlenmiştir.

Bildiriye, Türk devletlerinin bağımsızlık güçlerinin desteklenmesi, sosyal ve ekonomik gelişmelerinin artırılması ve bölge jeopolitiği üzerinde etkinliklerinin sürdürülebilirliği konusunda TDT'nin önemi vurgulanmaktadır. TDT üye ülkelerin bölgesel ve uluslararası alanlarda ilişkilerin geliştirilmesine yönelik iş birliği kapsamında ortak tutum gerçekleştirilmesi hedeflenmektedir. Üye ülkeler tarafından, ortak çıkar sağlanacağı belirlenen birçok alanda "2022-2026 Türk Devletleri Teşkilatı Stratejik Yol Haritası" hazırlanmasına karar verilmiştir. Bildiriye ayrıca üye devletler tarafından jeopolitik önemi nedeniyle "Hazar Geçişli Doğu-Batı Koridoru" oluşturulmasına yönelik hedefleri belirlenmiştir. Türk devletlerini bağlayacak olan "Zengezur Koridoru" nun uluslararası önemi, doğu ile batı arasında geçiş amacıyla önemli bir

³ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), "Türkiye ve diğer Türk Devletlerinin Dış Ticaret Düzeyleri," Erişim tarihi: 11.11. 2023. <https://www.tuik.gov.tr>.

alternatif olarak kullanılması ve bunun Süveyş Kanalı'ndan daha düşük maliyet yaratması gibi nedenler vurgulanmaktadır.⁴

Türk devletleri arasında iş birliğinin geliştirilmesi, ekonomik ve ticari ilişkilerin güçlendirilmesi ve uluslararası siyaset ortamında iş birliği oluşturulması, dünya düzeninin değişmekte olduğu bir süreçte TDT'nin öncelikli görevi olarak görülmektedir. Teşkilata üye ve gözlemci olan ülkelerin hedefi, hem siyasi ortaklık çerçevesinde ekonomik olarak ülkelerin zengin potansiyeli ve avantajlarından ortak bir yarar sağlamak, hem de bölgede istikrarı güveneye almaktır. Örneğin Rusya-Ukrayna çatışması, SSCB'nin dağılmasından sonra bölgede yaşanan en büyük uluslararası sorunlardandır. Ayrıca, Covid-19 pandemisinin yarattığı ekonomik krizi derinleştiren bu savaş sürecinde, TDT üye ülkeleri Rusya ve Ukrayna arasında barışın tesisi edilmesi gerektiğini sıklıkla dile getirmektedir. Özellikle Türkiye'nin bu konuda aktif politika üretmeye çalışmaktadır.⁵

Ukrayna'da yaşanan çatışma Rusya ve Avrupa arasında karşılıklı yaptırımlar ve bundan doğan ekonomi ve güvenlik sorunları Türk devletlerini de etkilemektedir. Rusya'ya uygulanan ekonomik yaptırımlara Rusya'nın enerji merkezli politikalar ve uygulamalarla cevap vermesi özellikle Rusya'ya enerji açısından bağımlı olan devletlerin ekonomilerini etkilemektedir. Bu süreçte, savaştan kaynaklanan ve küreselleşen kriz ortamında, Türkiye tarafından Rusya ile anlaşarak kurulan bir tahıl koridoru ile birlikte enerji kaynaklarının birlikte taşınmasının sağlanması bölgede önemli gelişmeler olarak görülmektedir. Bu gelişmelerin Rusya'ya yararları olarak, Batılı ülkelerin yaptırımları nedeniyle izole olmaktan kurtulmanın ve kriz sürecinden en az zararla çıkmanın yolu olarak Türkiye'nin olumlu etkisi olduğu gösterilmektedir.⁶

2. Literatür Taraması

Küresel gelişmeler perspektifinde Türk devletleri arasında karşılıklı yatırımların teşvik edilmesi ve yatırım ortamının iyileştirilmesi ile ticaretin artırılması ve buna bağlı olan ulaştırma ve lojistik alanlarındaki sorunların çözümlenmesine yönelik görüşmeler sürdürülmekte, paneller düzenlenmekte ve anlaşmalar yapılmaktadır. Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dan katılan ülke yöneticileri ve çok sayıda firmaların da yer aldığı yaklaşık binden fazla ikili iş görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte Türk devletleri iş birliği kapsamında öneriler açıklanmakta ve önemli konulara dikkat çekilmektedir. Bu açıklamaların ülkeler arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi amacını en iyi açıkladığı varsayımıyla gözden geçirdiğimizde hedeflenen

⁴ İlyas Topsakal; Alperen Kürşad Zengin, "Türk Devletleri Teşkilatı: Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Çıktılar," *Kriter Dergisi* 6, sayı 63 (Aralık 2021).

⁵ Ömer Kocaman, "Türk Devletleri Teşkilatı: Stratejik Bir Bakış," *Kriter Dergisi* 7, sayı 73 (Kasım 2022).

⁶ Alperen Kürşad Zengin; İlyas Topsakal, "Orta Asya'da Rusya Etkisi: Değişen Dinamikler ve Türkiye," *Kriter Dergisi* 7, sayı 73 (Kasım 2022).

alanlarda başarılı olunması sayesinde Türk devletlerinin dünyanın yükselen gücü olma amacındaki koşulların sağlanacağı gerçeği gözlemlenmektedir. Örneğin, Kazakistan ve Türkiye arasında Bakanlar tarafından “Türkiye-Kazakistan Sınır Ötesi Merkezlerde İş birliği Mutabakat Zaptı” imzalanmıştır. Türk devletleri olarak mal ve hizmet ticaretini geliştirmek, ticaretin önündeki engelleri kaldırmak, ticareti daha serbestleştirerek iş birliğini geliştirmek üzere anlaşmışlardır. Türk devletlerinin iş birliği konusunda açıklanan yapıcı öneriler ve eleştirel açıklamalar da yapılmaktadır. Buna benzer görüş ve önerilere göz atacak olursak;

Türk devletleri arasında özellikle e-ticaret olmak üzere aynı zamanda hizmet ticareti alanında iş birliğinin güçlendirilmesi ve gerekli olan yasal altyapının oluşturulmasına yönelik karar alınmıştır. Sadece kara yoluyla değil aynı zamanda demir yolunda da iş birliğini güçlendirebilecek mevcut alanlar arasında Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu olanağının geliştirilmesi kararlaştırılmıştır.

Türkistan’daki Türk devletlerinin birbirini tanımlayan ekonomiler olduğunu belirten Amangeldiyev, aralarında kurulan iş birliğinin temelinde ortak tarihin bulunduğunu ifade etmektedir.⁷ Özellikle, gelişmiş ülkelerden geri kalmamak konusunda bazı özel ekonomik şartların oluşturulması gerektiğini belirterek, Kırgız Cumhuriyeti’nin ekonomik önceliklerini ortak çaba ile yükseltmek için Türk Konseyi üye ülkeleri arasında var olan potansiyel iş birliğini gücünü kullanmanın önemini vurgulamaktadır. Öncelikle, enerji, gıda, madencilik gibi önemli sektörlerde büyüme imkanları olduğuna dikkat çekerek, ortak teknik parametrelerin ve ulaştırma alt yapısının geliştirilmesinin ticari ilişkilere çok büyük katkıda bulunacağını işaret etmektedir. Kırgızistan’ın yeni nakil koridorlarının gelişmesine destek verildiğini ve ekonomik potansiyelin böylelikle arttırılacağını ifade eden Amangeldiyev, enerjide tek tip uyumlu politika uygulanması, hidro-enerji konusunda iş birliği yapılması ve Türkistan’daki kıt su kaynaklarının çözümüne katkıda bulunulması gerektiğini önermektedir. Cabbarov, üye ülkeler arasında ticari ilişkilerin güçlendirilmesi ve küresel ekonomik trendlere ulaşılması sayesinde, ticaret, yatırım ve yeşil enerji ile iklim değişikliği konularında önemli gelişmelerin elde edilmesinin de kolaylaşacağını belirterek, Türk dili konuşan ülkelerde çok taraflı iş birliklerinin geliştirilmesi gerektiğini öngörmektedir.⁸

Irgaliyev ise, Türk Konseyi ülkeleri ile Kazakistan arasındaki işbirliği kapsamında, ticari ilişkilerin geliştirilmesi, ekonomik faaliyetlerin, yaşam standartlarının yükseltilmesinin ülkeler arasındaki verimli etkileşimi yarata-

⁷ DEİK, “Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi ve Ticaret Bakanı Daniyar Amalgeldiyev Açıklaması,” Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11. 2021, İstanbul, Erişim tarihi:12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

⁸ DEİK, “Azerbaycan Ekonomi Bakanı Mikayıl Cabbarov Açıklaması,” Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11. 2021, İstanbul, Erişim tarihi:12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

çağını belirtmektedir.⁹ 12 yılda Türk Konseyi'nin yatırım, ticaret, ulaştırma, girişim, turizm ve diğer ekonomik konuların ele alındığı önemli bir platform haline geldiğini belirterek, bölgenin 150 milyondan fazla nüfusu, 4 milyon metrekare büyüklüğünde bir alandan oluşan çok büyük bir pazar olduğunu ve bu alanda gelişmiş bir nakliyat ağı olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca, Kazakistan'ın Türk devletlerinden altı binden fazla şirkete ev sahipliği yaptığını, yabancı yatırımlar için iş dünyasına çok önemli çözümler koyduklarını ve önemli vergi kolaylıkları sağlandığını vurgulamaktadır.

Özbekistan'da Türk Konseyi'ne üye ülkelerden yeni kurulan şirket sayılarının 5 katına yükseltildiği ve ülkeler arasında yapılan ticaret cirosunun iki katına çıktığını belirten Umurzakov ise, göstergelerin aslında iyi olduğunu ve daha da arttırılabilecek potansiyelin bulunduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰ Örneğin, pandemi sürecinde yaşanan fiziksel kısıntılara rağmen çevrim içi ortamda ekonomi ve ticaret konferansı gibi etkinliklerin devam ettirilmesinin, ülkeler arasında ticari iş birliğini geliştirmeye ve halklarının refahını arttırmaya önemli katkılarda bulunma amacını göstermektedir.

Özbekistan'da hukukun üstünlüğünün sağlanması kapsamında yargı reformu ve yolsuzluklarla mücadele mekanizmaları geliştirildiğini, ekonomiyi liberalleştirme, gümrük vergileri ve bankacılık alanlarında önemli reformlar yaptıklarını, aynı zamanda Türk Konseyi üye ülkeleri ile iş birliğinin artırılması ve iş insanlarına daha kolaylık sağlanması amacını tekrar açıklamaktadır.

Türk iş dünyasının cesareti, hızı, fiyat ve kalitesi ile zaten rakiplerinin önünde olduğunu belirten Olpak;

“Aramızdaki dostluk ve paylaşmaya hazır anlayışımızla da hep birlikte daha fazla iş birliği için hazırız. Bu iş birliğini daha fazla geliştirebilmek için, birbirimizden sadece enerji ve hammadde değil, aynı zamanda işlenmiş sanayi ürünleri almak önceliğimiz olmalı. Kardeş cumhuriyetlerin makine, ekipman ve sermaye malları ihtiyacını en uygun koşullarda Türkiye'den karşılayabilecekleri de bir gerçek. Sektörel politika ve uygulamalar, bilgi ve teknoloji transferi, kamu özel sektör ortaklığı, sanayi bölgeleri, teknoparklar alanında uygulamalı tecrübe paylaşımı da önemli iş birliği alanları olabilir. Ticaret politikalarında eş güdümün sağlanması, ulaştırma ve lojistik altyapısının güçlendirilmesi ve tarife dışı engellerin önce azal-

⁹ DEİK, “Kazakistan Ulusal Ekonomi Bakanı Aset Irgaliyev Açıklaması, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11. 11. 2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

¹⁰ DEİK, “Özbekistan Başbakan Yardımcısı, Yatırımlar ve Dış Ticaret Bakanı Sardor Umurzakov Açıklaması,” Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi:12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

*tılıp sonra da ortadan kaldırılması da büyük önem taşıyor.
Birlikte güçlüyüz, bunları başardıkça daha güçlü olacağız”*

şeklinde açıklamalar yapmıştır.¹¹

Tercihli Ticaret Anlaşmaları ile Türkiye ve Türk devletleri arasındaki ticaretin daha serbest hale getirilmesi gerektiğini ifade eden Hisarcıkıoğlu ise özellikle, hizmet sektöründe ülkeler arasında büyük iş birliği fırsatları bulunduğunu belirterek, hizmet ticaretini kolaylaştıracak bir anlaşmaya ihtiyaç duyulduğuna dikkat çekmektedir.¹² Ayrıca, gümrük süreçlerinin standartlaştırılması ve geçişlerin kolaylaştırılması gerektiği, geçiş kotalarının da kaldırılması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca, Türk devletlerindeki girişimciliği ve özel sektörü geliştirmek için güçlü bir oda sistemine, bilişim ve yazılım alanında yeni projelere ihtiyaç bulunduğunu vurgulamaktadır.

Amreyev, gümrük, nakliyat gibi alanlarda kolaylık uygulandığı zaman ticaretin artacağını belirtmektedir.¹³ Son yıllarda Türk Konseyi üye ülkelerinin ekonomilerini ve üretim kapasitelerini oldukça iyileştirildiğini ifade ederek, düzenlemelerin ve hukuki şartların da iyileştirilmesi, kolaylaştırılması ve ticaret bariyerlerinin kaldırılması, tarifelerin azaltılması ve gümrük prosedürlerinin basitleştirilmesini önermektedir. Yeni iş birliği alanlarının ortaya çıktığını da hatırlatarak ekonomik zenginliğin gelişmesi ve Türk devletlerinin halkları arasında da iş birliğinin artmasının önemini hatırlatmaktadır.

Kulbatyrov, Türkiye ve Türk devletleri arasındaki ilişkilerde var olan sorunlardan bahsederek otuz yıllık bağımsızlık sürecinin değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁴ Bu süreçte, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olduğunu, Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın ise üye olmaya çalışmalarının devam ettiğini hatırlatarak bu anlamda Türkistan'da yer alan Türk devletleri arasında bölgesel ortak bir yaklaşımın kurulmasının geciktiğini eleştirmektedir.

Cusumaliev, taşımacılık sistemlerini uluslararası sisteme uyumlu hale getirmeye çalıştıklarını vurgulayarak Avrupa Birliği, Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerin tüm kurumlarıyla iş birliği içinde olduklarını ancak Kırgızistan'da ortak pazar oluşturmak için çalışmalar yürütülmekle birlikte ulaştır-

¹¹ DEİK, “Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) Başkanı Nail Olpak Açıklaması,” Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

¹² DEİK, “Türk Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı M. Rifat Hisarcıkıoğlu Açıklaması,” Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11. 11. 2021, İstanbul, Erişim tarihi:12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

¹³ İbn Haldun Üniversitesi, “Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreteri Bağhdad Amreyev'i Üniversitemizde Ağırladık,” 25.11.2021. Erişim tarihi: 12.11.2023, <https://www.ihu.edu.tr/tr/turk-devletleri-teskilati-genel-sekreteri-baghdad-amreyev-i-universitemizde-agirladik>

¹⁴ DEİK, “Kazakistan Ticaret Politikaları Geliştirme Merkezi Genel Müdür Yardımcısı Nurlan, Kulbatyrov Açıklaması,” Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11. 11. 2021, İstanbul, Erişim tarihi:12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

ma alanında halen bazı engellerin var olduğunu belirtmektedir.¹⁵ Bu amaçla, ticari tedbirlerin uyumlu hale getirilmesi gerektiği ve Türk Cumhuriyetleri ortak pazarının oluşturulması gerektiğini bir kez daha hatırlatmaktadır.

Mamirov, özellikle Covid-19 pandemisi sürecinde ülke ekonomilerinin olumsuz etkilendiğini ve farklı düzenlemeler oluşturmak zorunda kaldıklarını hatırlatarak pandemi öncesi dönem düzeylerine geri dönmek için ortak çaba sarf edilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁶ Dış ticaretin önemine değinerek beş yıl öncesine göre Özbekistan ve Türk devletleri arasındaki ticaretin beş katına çıktığını ve 2020 yılının sonunda toplam ithalatın 400 milyar \$ arttığını belirterek, Türkiye ve Türk devletleri arasındaki karşılıklı ithalat hacminin yüzde beşini oluşturan bu oranın çok az olduğunu eleştirmektedir. Mevut potansiyelin daha etkin kullanımı halinde bunun iki katına çıkabileceğini değerlendirmektedir. Bu konuda, Türkiye ve Türk devletleri arasında ortak bir elektronik ticaret platformu kurulması, hukuksal altyapı oluşturulması ve ortak bir strateji planı olmak üzere üç önemli konuda inisiyatif alınması gerektiğini önermektedir.

Koşan ise çalışmasında ihracat, ithalat ve transit işlemlerinin tek bir yerde bulunmasını ve karşılıklı kolaylaştırılmasını ifade ederek, ticaretin kağıtsız olmasını önermektedir.¹⁷ Kağıtsız ticaret (elektronik ortamda) kapsamında, teknik engeller oluşturan sertifikaların da elektronik ortama aktarılması ile sürecin daha güvenilir olacağını öngörmektedir. Aynı zamanda, elektronik ödeme sistemlerinin geliştirilmiş olması, bilişim altyapısının gelişmiş olması, geçiş belgelerinin elektronik olması, dijital ticareti gerçekleştirecek kişilerin hukuki olarak birbirini tanıması gerektiğini ve ülke yönetimlerinin bu noktada güven ortamı sağlamalarını önermektedir.

Omuraliev, Kırgızistan'ın nüfus ve yüzölçümü bakımından küçük bir ülke olmasına rağmen, Avrasya ülkeleri içerisinde en düşük vergi oranlarına (%12 KDV ve %10 gelir vergisi) sahip ülke olduğunu belirtmektedir.¹⁸ Kırgızistan'ın Avrasya ülkeleri içinde en düşük vergi oranlarına sahip ülke olduğunu ancak AB ve ABD arasındaki ticarete hiç vergi uygulamadıklarına (%0) dikkat çekerek, üretime yönelik bir çalışma yapıldığında bu pazarlara

¹⁵ DEİK, "Kırgız Cumhuriyeti Ticaret Politikalarının Geliştirilmesi Daire Başkanı Nurlan Cusumaliev Açıklaması," Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

¹⁶ DEİK, "Özbekistan Dış Ticaret ve Yatırımlar Bakanlığı Daire Başkanı Mashrab Mamirov Açıklaması," Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turki-c-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

¹⁷ DEİK, "T.C. Ticaret Bakanlığı Hizmet Ticareti, Yatırımlar ve E-Ticaret Daire Başkanı Çiğdem Koşan Açıklaması," Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

¹⁸ DEİK, "Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi Diplomasisi Genel Müdürü Ermek Omuraliev Açıklaması," Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turki-c-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

ulaşma olanağına sahip olunacağını belirtmektedir. Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan pazarları üzerinde etkisini kaybetmek istemeyen Rusya ve Çin varlığından bahsederek Türk devletleri ve Türkiye’den yatırım beklediklerini vurgulamaktadır.

Hamraev, genç ve dinamik insan kaynağı, stratejik konumu, hızla büyüyen ekonomisi ve komşu piyasalara ulaşmanın kolaylığı, genişleyen pazar olanakları ve çeşitli ve yeterli bir ham madde tabanı ile Özbekistan’a yatırım yapmanın önemini belirtmektedir.¹⁹ Özbekistan’da yatırımcılara kolaylık sağlanması amacıyla vergi, bankacılık, gümrük gibi alanlarda yapılan düzenlemelerden bahsederek yabancı yatırımcılara yardımcı olma hususunda olumlu olduklarını vurgulamaktadır.

Yapılan öneriler, eleştiriler ve iyi niyetli öngörüler doğrultusunda Kasım 2022 yılında resmi olarak kurulmuş olan TDT üye ülkeleri arasındaki iş birliği, “Türklerin Yükselen Gücü” terimine uygun bir platform sağlamış olacaktır.

3. Metodoloji ve Analiz

Tarih boyunca dünya nüfusunun hızla artmasının, enerji talebini birkaç kat daha fazla artırmakta olduğu görülmektedir. Coğrafi olarak enerji kaynağına sahip olan ülkelere enerji bağımlılığının artması buna bağlı olarak en yüksek düzeylere ulaşmıştır. Alternatif enerji kaynaklarının gerekliliği uzun yıllardan beri tartışılmakla birlikte bir taraftan bu sürecin uzun zaman gerektirmesi ve diğer taraftan maliyetlerin daha yüksek olması ihtimali nedenleriyle sürekli belli bir çözüm oluşturulamamıştır. Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle ortaya çıkan ve tüm gelişmiş ekonomileri olumsuz etkileyen enerji krizinin boyutları bunu açıkça göstermektedir.

Makalenin bu bölümünde, dünya perspektifinde enerji değerlerinin değişiminde gözlemlenen genel görünüşün sentezinden hareketle bu değişimin nedenleri ve sonuçları analiz edilmiş, Türk devletlerinin performansı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla önce dünyada bölgelere göre küresel enerji tüketimi düzeyleri 1990 ve 2050 yılları arasındaki dönemde incelenmekte, geçmişteki istatistik değişimlere bağlı olarak gelecekteki beklentiler belirlenmektedir. Ardından, dünyada bölgelere göre enerji üretimi düzeyleri 2021 ve 2027 yılları arasındaki değişimleri ile incelenerek krizlerden etkilenmeler ortaya konulmaktadır ve geleceğe yönelik gelişmelerin düzeyi ortaya konulmaktadır. Daha sonra, Türk devletlerinin enerji tüketim ve üretim düzeyleri verileri ile dünya ortalaması verileri karşılaştırılarak performans değerlendirilmesi yapılmaktadır. Son olarak, Türk devletlerinin 2017 ve 2021 yılları arasındaki dönemde doğalgaz ve petrol ihracatı düzeyleri belirlenmekte, dünyadaki en güçlü ekonomilerin düzeyleri ile karşılaştırılmakta ve böylece Türk devletlerinin güncel durumlarına bağlı olarak geleceğe yönelik en doğru stratejilerin belirlenmesi-ne çalışılmaktadır.

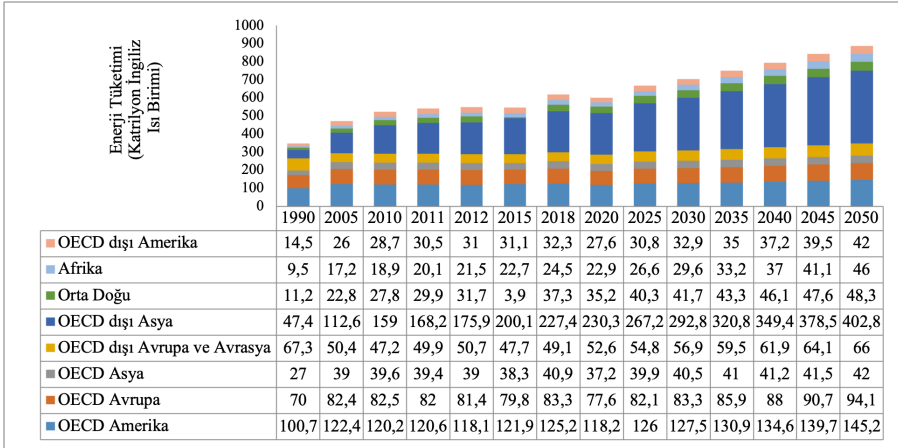
¹⁹ DEİK, “Özbekistan Yatırımları ve Dış Ticaret Bakanlığı Genel Müdürü Oybek Hamraev Açıklaması,” Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turki-c-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.

3.1. Küresel Ekonomide Enerji Arz ve Talebinin Analizi

Dünya çapında, bölgelere göre küresel enerji tüketiminin değişimi incelendiğinde enerji bağımlılığının yarattığı sorunlar da anlaşılabilir. Örneğin, başta Çin ve Hindistan olmak üzere Asya ülkelerinin hızlı büyümesi küresel enerji tüketimi düzeyini hızla artırmıştır. Çin, dünya ortalamasında ABD’den sonra en fazla enerji tüketen ülke konumundadır. OECD Amerika kıtası, 110,7 katrilyon İngiliz ısı birimi tüketimiyle 1990’da en büyük enerji tüketicisiyken 2020 yılına gelindiğinde, OECD dışı Asya, en büyük tüketici bölge olmaktadır. 2020 yılında 230 ve 2050 yılında 403 katrilyon İngiliz ısı birimi tüketimiyle 2050 yılına kadar lider tüketici bölgesi olarak kalacağı beklentisi görülmektedir²⁰. En düşük enerji tüketimi olan bölgeler olarak Afrika, Orta Doğu, OECD dışı Amerika ve OECD Asya bölgeleri 1990 yılından 2020 yılına kadar, en düşük tüketim performansı göstermektedir 2050 yılına kadar bu trendin süreceği tahmin edilmektedir (Grafik 2).

Grafik 2. Bölgelere Göre Küresel Enerji Tüketimi 1990 – 2050

Kaynak: Statista²¹, 2023

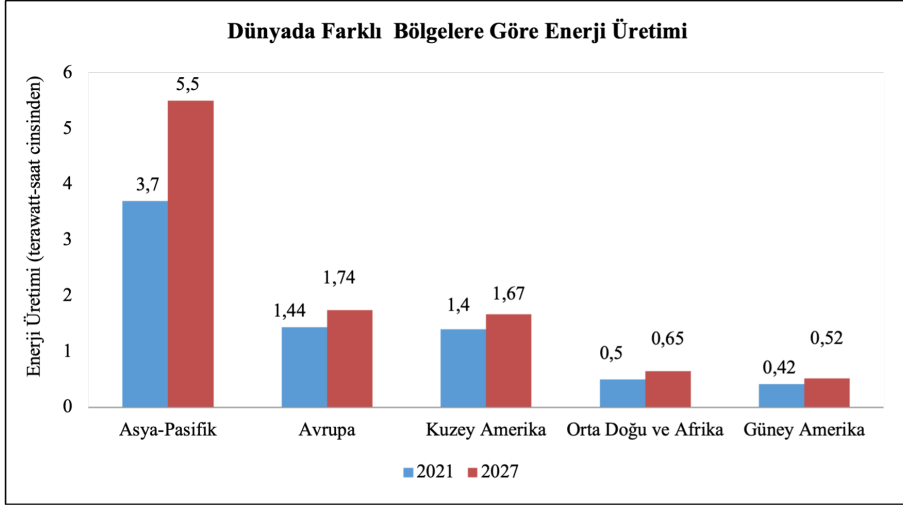
Dünyada artan enerji tüketimine karşılık, bölgelere göre dünya çapında enerji üretimi incelendiğinde, 2021’de Asya-Pasifik (APAC) ülkelerinin yaklaşık dört terawatt-saat ile enerji üretiminde dünyanın en fazla enerji üreten bölgesi olduğu görülmektedir. Diğer bölgeler arasında en düşük üretim düzeyi Orta Doğu ve Afrika ile Güney Amerika bölgeleridir. Enerji üretiminin 2027 yılına kadar dünyanın her bölgesinde artması beklenmektedir birlikte,

²⁰ Jessica Aizarani, “Energy consumption worldwide from 1990 to 2020, with a forecast until 2050 by region,” Statista, October 2021, Worldwide, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.statista.com/statistics/264030/energy-consumption-worldwide-by-region/>.

²¹ Statista, “Power generation worldwide in 2021 with a forecast for 2027, by region (in terawatt-hours),” Erişim tarihi:12.11.2023. <https://www.statista.com/statistics/1360315/energy-production-worldwide-forecast-by-region/>.

özellikle APAC bölgesinde yüzde 50 artış beklendiği açıklanmaktadır. Bunun nedeni olarak yenilenebilir kaynaklardan enerji üretimindeki önemli bir büyüme sağlanmasının rolü olacağı ve yakın zamanda hidroelektrik ve 2030'dan sonra güneş ve rüzgâr enerjisinin en büyük yenilenebilir enerji üretimine sahip olacağı beklenmektedir (Grafik 3).

Grafik 3. Bölgelere Göre Dünya Çapında Enerji Üretimi 2021-2027

Kaynak: Statista, 2023

Büyüyen küresel enerji sektörünün, zaman geçtikçe yeterli altyapı iyileştirmeleri gerektireceği ve örneğin, iletim ve dağıtım ekipmanları ve dağıtılan enerjinin tüketicilerin elektrik tesislerine uyarlanması hizmeti gibi hizmetlerin artacağı düşünülmektedir. Dünyada petrol, kendisine sahip olan ülkeleri sadece ekonomik olarak olumlu etkilemekle kalmayıp aynı zamanda siyasi olarak ta önemini artırmaktadır. Yüksek düzeyde enerji rezervine sahi olan ülkeler, tarih boyunca petrole bağlı olan oyunlarla karşı karşıya kalmaktadır veya onu stratejik bir tehdit unsuru olarak kullanabilmektedir²².

Enerji konusunda ilginin Orta Doğu'dan Avrasya Bölgesi'ne geçmesi ve bu bölgenin öneminin giderek artmasında önemli nedenler bulunmaktadır. Bu konudaki çalışmasında Pamir, iki önemli olayın etkisi bulunduğu belirtilmektedir.²³ Birincisi, SSCB'nin dağılmasının bir ölçüde, bölgedeki enerji

²² Nesrin Sarıahmetoğlu, "Hazar Petrol Boru Hattının Güzergâhı ve Güvenliği Meselesine Bir Bakış," *Avrasya Etütleri* 17, (2000): 67-80.

²³ Necdet Pamir, "Kafkaslar ve Hazar Havzasındaki Ülkelerin Enerji Kaynaklarının Türkiye'nin Enerji Güvenliğine Etkileri," *Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi*, 13.03. 2006, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://web.archive.org/web/20070103022803/http://www.asam.org.tr/temp/temp15.pdf>.

kaynakları üzerinde SSCB hakimiyetinin sona erdirmesidir. İkincisi ise 11 Eylül 2001'de ABD'de yaşanan terör saldırılarından sonra güven sorunu artan Orta Doğu'ya karşı, yeni alternatif enerji kaynakları temin etme arayışının kısmen Türk devletlerine yönelmesidir. Bu etkenler bölgeye uluslararası yatırımların hızlanmasına da yol açmıştır.

Gelecekte rezervleri biteceği tahmin edilen petrol ve doğal gazın yenilenemeyen enerji kaynakları olması nedeniyle, dünya nüfusunun atışına bağlı olarak sürekli artan enerji talebinin karşılanması için yeni enerji rezervleri arayışı zorunluluk haline dönüşmüştür²⁴.

Bu nedenlerle, Türk devletleri sahip oldukları enerji kaynaklarıyla, ABD, AB, diğer Batılı ülkelerin ve enerji piyasasındaki büyük işletmelerin dikkatini çekmiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan ülkelerden Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan, ilk yıllarda hem teknolojilerinin eski olması ve hem de sermayelerinin yetersizliği gibi nedenlerle sahip oldukları petrol ve doğal gaz rezervlerini başlangıçta kendi başlarına işleyecek bir performans gösterememişlerdir.

Bu süreçte ülkeler mevcut rezervlerinin geliştirilmesi ve işletilmesi konusunda Batılı büyük petrol şirketleriyle iş birliğine gitmek zorunda kalmışlardır²⁵. Bu ortamda diğer önemli bir konunun ilgilileri ise Rusya ve Türkiye'dir ve iki ülke arasında bölgedeki enerji kaynaklarının batıya taşınması için planlanan boru hatları konusunda rekabet söz konusu olmuştur. Türkiye'nin amacı petrol ihtiyacını daha düşük maliyetle karşılayabilmektir ve aynı zamanda, bu hattın Doğu-Batı enerji koridoru haline gelmesiyle jeolojik önem kazanmayı hedeflemektedir.

Türk devletleri ile ekonomik ilişkileri geliştirmekle, bir taraftan Karadeniz'de gemi trafiği azaltılarak Boğazların güvenliği artırılacaktı ve balıkçılık için yenden daha elverişli hale gelecekti, diğer taraftan Türkiye'nin navlun gelirinin de artacağı amaçlanmaktaydı²⁶.

Türk Devletleri'nin Enerji Üretimi, Tüketimi ve İhracatı Analizi

Dünyada petrol ve doğalgaz üretimi, küresel ekonomik krizler dışında istikrarlı bir şekilde artmaktadır. Buna karşılık küresel petrol tüketimi, sadece ABD'de başlayan ve küresel ekonomiye yayılan mortgage ekonomik krizinin yaşandığı 2008 ve 2009 yıllarında ve 2020'deki pandemi krizleri döneminde gerilemiştir. Dünyada toplam enerji üretimi artarken bölgesel dağılım da değişmiştir. Üretim payı 2008'den sonra Avrupa ülkelerinde azalırken Kuzey Amerika'da yükselmiştir.²⁷

²⁴ Dilek Karakaya; Fatih Koraş, "Enerji Bağlamında Türkiye-Rusya İlişkileri," *Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi*, 07.07.2005, Erişim tarihi: 12.11.2023, <https://web.archive.org/web/20060217234834/http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=27&yazi=411>.

²⁵ Kenan Çelik; Cemalettin Kalaycı, "Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü," *Avrasya Etütleri*, sayı 16 (2000): 105-128.

²⁶ Cenk Pala, "21. Yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrol ve Doğal Gazın Yeri ve Önemi: Hazar Boru Hatlarının Kesişme Noktasında Türkiye," *Avrasya Dosyası* 9, sayı 1 (2006).

²⁷ Aizarani, "Energy consumption worldwide," *Statista*, 2023.

Dünya ortalamasına bakıldığında, enerji üretimi ve tüketimi dengesinin ihtiyaçların karşılanması sınırında bulunduğu görülmektedir. Buna karşılık, Rusya dışında Türk devletlerinin de kendi talepleri karşılandıktan sonra artan miktarda doğal kaynaklara sahip oldukları görülmektedir. Bu durum Türk devletlerinin küresel enerji piyasasında önemlerini artırmaktadır.

Toplam enerji üretimi ve tüketimi performansı, Tablo 1'de 2018 ve 2021 yılları arasında pandemiden önce ve sonraki yıllarda Covid-19 krizinin etkilerini belirlemek amacıyla incelenmektedir. Bu etkiyle enerji krizi ve enflasyon artışı gibi ekonomik sorunların başladığı dönemde Türk devletlerinin performansı dışında Rusya, ABD, Çin ve Hindistan gibi güçlü ekonomiler ile bazı seçilmiş Avrupa ülkeleri karşılaştırmaya eklenmiştir. Ülkelerin performansı ve küresel piyasadaki önemi ortaya konmaya çalışılmaktadır. Dünyanın en güçlü ekonomileri olan ABD ve Çin'de yaşanan enerji sorunlarının nedeninin ve ABD'den sonra en yüksek petrol ve doğalgaz tüketimi olan Çin ve Hindistan'da kalabalık nüfusun etkisiyle talebe karşılık arzın daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Dünyada en yüksek enerji tüketilen ülke olduğu görülen ABD'de üretimin ne kadar yetersiz olduğu ve Avrupa ülkelerinin de enerjide dışa bağımlı olduğu görülmektedir. Örneğin, Almanya ve Hollanda'nın enerji tüketimi üretimlerinin 3 katı daha fazla olduğu halde pandemiden sonra Ukrayna ile Rusya savaşı krizinden de olumsuz etkilenmelerinin kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Bütün Avrupa ülkeleri için aynı sorun geçerlidir ve 2022 enerji krizinden olumsuz etkilenme nedenlerinin enerjide dışa bağımlılıkları olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Toplam Enerji Üretimi – Tüketimi, 2018 – 2021

	2018		2019		2020		2021	
	Üretim	Tüketim	Üretim	Tüketim	Üretim	Tüketim	Üretim	Tüketim
DÜNYA	600.667	598.521	611.622	600.899	586.086	576.605	606.817	603.321
Doğalgaz	144.004	143.770	149.017	146.138	144.620	143.292	151.056	150.350
Petrol	193.312	198.201	192.244	197.230	179.499	178.963	181.826	186.714
AZERBAIJAN	2.378	0,608	2,519	0,647	2,418	0,629	2,701	0,663
Doğalgaz	0,664	0,390	0,853	0,424	0,909	0,428	1,160	0,461
Petrol	1,695	0,204	1,649	0,211	1,497	0,191	1,527	0,192
KAZAKİSTAN	8.127	3.401	8.029	3.364	7.710	3.332	7.262	3.410
Doğalgaz	0,955	0,573	0,935	0,537	0,855	0,586	0,806	0,609
Petrol	4,150	0,642	4,150	0,626	3,933	0,578	3,931	0,582
TÜRKİYE	1.763	6.386	2.090	6.609	1.939	6.390	1.942	6.813
Doğalgaz	0,016	1,791	0,017	1,631	0,016	1,738	0,014	2,150
Petrol	0,120	1,942	0,125	2,002	0,135	1,874	0,145	1,990
TÜRKMENİSTAN	3.563	1.740	3.597	1.772	3.400	1.800	3.696	1.895
Doğalgaz	3,009	1,454	3,092	1,486	2,945	1,519	3,217	1,613
Petrol	0,554	0,297	0,505	0,296	0,455	0,292	0,479	0,293
KIRGIZİSTAN	0,169	0,250	0,165	0,228	0,175	0,229	0,149	0,207
Doğalgaz	0,001	0,008	0,001	0,008	0,001	0,008	0,001	0,008
Petrol	0,002	0,081	0,002	0,064	0,002	0,061	0,002	0,061
ÖZBEKİSTAN	2.212	1.861	2.214	1.860	1.840	1.805	1.984	1.925

Doğalgaz	2.004	1.548	2.008	1.534	1.650	1.493	1.785	1.604
Petrol	0,092	0,182	0,086	0,183	0,082	0,170	0,078	0,171
RUSYA	63.482	32.393	64.303	32.598	60.182	32.815	64.103	34.210
Doğalgaz	25.325	17.111	25.714	16.704	24.170	16.02	26.613	18.068
Petrol	23.999	6.861	24.189	7.251	22.151	8.128	22.668	7.157
ABD	95.807	101.244	101.491	100.482	95.753	93.012	98.337	97.907
Doğalgaz	31.882	31.163	35.187	32.264	34.732	31.577	35.795	31.731
Petrol	28.539	38.355	31.964	38.329	30.378	33.644	30.471	36.641
ÇİN	118.048	147.209	123.839	151.812	127.002	156.028	134.964	165.158
Doğal Gaz	5.867	10.301	6.362	11.269	6.940	11.970	7.521	13.390
Petrol	8.134	27.143	8.215	27.906	8.375	29.390	8.564	30.853
HİNDİSTAN	17.855	31.206	18.322	31.749	17.969	29.958	18.988	31.963
Doğal Gaz	1.178	2.290	1.158	2.347	1.025	2.321	1.194	2.458
Petrol	1.707	9.532	1.619	9.813	1.517	8.817	1.466	9.529
ALMANYA	4.786	13.806	4.478	13.360	4.047	12.182	4.082	12.501
Doğal Gaz	0,208	3,387	0,192	3,484	0,164	3,187	0,159	3,313
Petrol	0,088	4,771	0,082	4,822	0,081	4,416	0,078	4,353
HOLLANDA	1.552	3.831	1.421	3.786	1.156	3.617	1.135	3.687
Doğal Gaz	1.221	1.348	1.051	1.408	0,758	1,378	0,682	1,330
Petrol	0,038	1,918	0,046	1,874	0,078	1,792	0,077	1,769

Kaynak: EIA²⁸, Toplam enerji verileri ile yazar tarafından oluşturulmuştur

Ülkelerde yaşanan enerji krizinin ülkelerin yeterli enerji stokları bulunmadığına yönelik görüşlerin doğruluğu da görecelidir. Böyle bir olasılığın mümkün olmadığı ve enerji ihtiyacının talebin karşılanması düzeyinde bulunduğu ve geleceğe yönelik bir hazırlık ihtiyacına gerek görülmediği için yaşanan sorunların yükseldiği anlaşılmaktadır. Türkiye de enerji açısından dışa bağımlı olan ülkeler arasındadır ve 2022’de yaşanan kriz ülkede risk yaratmıştır ancak diğer ülkelere kıyasla hem yeterli stoklarının bulunması hem de Rusya ve Türk devletleri ile arasındaki iş birliği ve iyi niyet ilişkileri sayesinde enerji yokluğu hissedilememiştir. Kriz etkisiyle yükselen döviz fiyatları enerji maliyetlerini arttırmış ve bu da enflasyonu yukarı yönlü etkilemektedir.

Başta Çin olmak üzere Asya ülkeleri tarafından Rusya’ya yaptırımlara katılmamasının ardındaki temel neden anlaşılmaktadır. Bu durumda, enerji bağımlılığı olan ülkelerin, enerji kaynağı olan ülkelere yatırım uygulanması stratejisinin doğruluğu göreceli olmaktadır. Avrupa ülkelerinde düzenlenen yoğun enerji tasarrufu gibi önlemler hızla devreye sokulmakla birlikte, halen alternatif enerji temini konusunda gerçekçi bir çözüm yaratılmadığı da görülmektedir. Bu durumda, yaşanan enerji sorunlarının, enerji talebinin karşılanamaması, enerji fiyatlarının aşırı yükselmesi, dolayısıyla temel gıda ürünlerinin temin edilememesi ve artan fiyatları karşısında, ortaya çıkan en

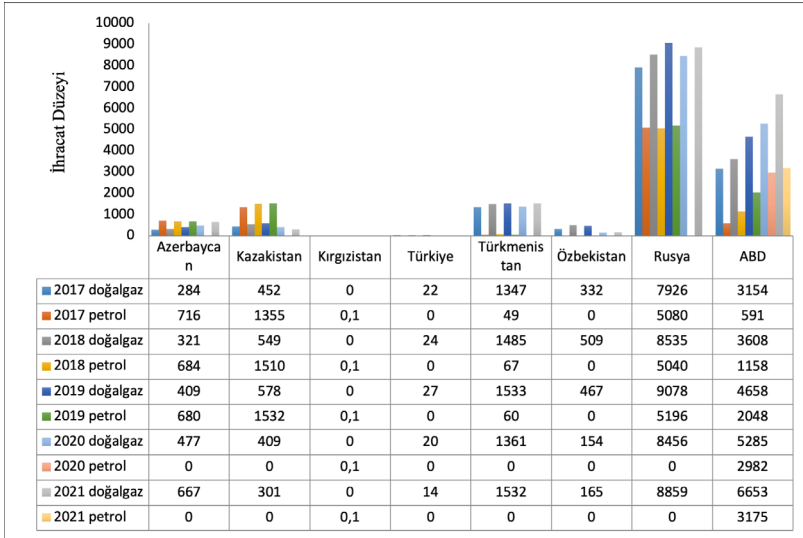
²⁸ EIA, Energy Information Administration, “Ülkelerin toplam enerji üretim ve tüketim verileri,” 2023, <https://www.eia.gov.tr>.

önemli gerçek, ülkelerin enerji bağımlılığından kurtulmaya yönelik çözümlerin yaratılması gereğidir. Hem enerji bağımlılığının sadece belli bir ülke ile sınırlı olmaması hem diğer enerji kaynağına sahip olan ülkelere yatırımların artırılmasının önemi anlaşılmaktadır.

Ulaşım yakıtları petrol bazlı olduğundan ve aynı zamanda petrol kimya endüstrisi için de önemli bir hammadde olduğundan, petrol ve petrol ürünleri dünya ve tüm ülkeler için önemli ürünler olmaya devam etmektedir. Teknolojik gelişmelerin en üst düzeyde sağlandığı günümüzde, enerji kaynaklarının yetersiz kalması riski bulunduğu göre alternatif enerji kaynaklarının yaratılmasının önemi yadsınamaz.

Dünyada petrol ihracatının incelendiği Grafik 4'te petrol ihracatçısı ülkeler olarak Türk devletlerinin yanı sıra Rusya ve ABD ihracat düzeyleri karşılaştırılmaktadır. Türk devletlerinin kendi ihtiyaçları karşılandıktan sonra ihracat yapma olanağına sahip oldukları ve bunun önemli bir fırsat olduğu görülmektedir. Türkmenistan tarafından en yüksek düzeyde petrol ihracatı gerçekleştirilmektedir. Dünyada ülkelere göre doğal gaz ve petrol ihracatı düzeyleri 2017 – 2021 yılları arasındaki dönemde, Türk Devletleri, Rusya ve ABD açısından incelendiğinde, dünya enerji talebinin en önemli kısmının ABD ve Rusya tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Rusya'nın ABD'ye göre daha yüksek düzeyde enerji ihracatı gerçekleştirdiği ancak SSCB'den ayrılan Türk devletlerinden Kazakistan ve Türkmenistan'ın önemli oranda katkısı bulunduğu anlaşılmaktadır.

Grafik 4. Ülkelere Göre Doğalgaz ve Petrol İhracatı 2017-2021

Kaynak: EIA²⁹, 2023

²⁹ EIA, "Ülkelerin toplam enerji üretim ve tüketim verileri," 2023, <https://www.eia.gov.tr>.

Dünyada 2022 yılında Rusya/Ukrayna çatışmasının ardından Rusya'nın batılı ülkelerin yaptırımlarına karşılık uyguladığı enerji kısıtlamasının ardından, pompadaki fiyatların ve ham petrol fiyat artışından etkilenmiştir. Sonuçta, dünyada enerji krizi yaşanan süreçlerde, genellikle enerji talebinin karşılanamaması nedeniyle ortaya çıkan enerji krizi beraberinde küresel ekonomik krizi tetiklediği için ülke yönetimleri, perakende satış fiyatlarının serbestçe dalgalanmasına izin verebilir veya bunları sabitleyebilir. Tüketiciye yansıyan fiyatları kontrol edebilen ülkeler, genellikle ham petrol fiyatlarındaki dalgalanmaları yansıtmaz, ancak krizin uzun sürmesi ve iyice büyümesi halinde sorunların önüne geçilemeyen durumlar oluşur. Ancak, 2022 enerji krizinin olumsuz etkisi ABD gibi en güçlü ekonomilerde bile yaşanmıştır. ABD'de varil başına ham petrol fiyatı 2018 yılı mart ayında 62,73 \$ iken, 2019 yılında 58,15 \$, 2020'de 29,21 \$, 2021'de 62,33 \$ ve 2022 yılında 108,50 4 olmuştur. ABD'de 2022 yılında Ukrayna çatışması ve kriz başlamadan önce varil başına ham petrol fiyatları Ocak 2022'de 83,22 \$, şubat ayında 91,64 \$ iken, Ukrayna çatışmasının ardından Mart 2022'de 108,50 \$'a, Nisan'da 101,78 \$, Mayıs'ta 109,56 \$ ve haziran ayında 114,84 \$ olarak yükselme trendine girilmiştir. Ancak, Ağustos 2022'den itibaren başlayan düşme eğiliminden sonra Şubat 2023'te 76,83 \$'a kadar düşmüştür. Dünyadaki en güçlü ekonomilerde bir krizin yaşanması karşısında ve Rusya ile olumsuz siyasi ilişkilerin sürdüğü bir süreçte, en önemli stratejinin zengin enerji kaynaklarına sahip olan Türk devletleri ile iş birliği sağlanmasının gerekli olduğu görülmektedir. Bu iş birliğinin önemi ve iş birliği kapsamında yapılması gerekenlerin belirlenmesi konusunda ülke yönetiminde bulunanların görüş ve önerilerinin neler olduğuna bakmak gerekmektedir.

Sonuç

Türk devletleri arasında iş birliğinin geliştirilmesi, ekonomik ve ticari bağlantıların güçlendirilmesi ve uluslararası siyasette ortak zemin oluşturulması, değişen dünya düzeninde Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) olarak düzenlenen birliğin görevi olarak yürütülmesinin hedeflendiği görülmüştür.

Türkiye'nin diğer Türk devletleri ile başta Azerbaycan olmak üzere gittikçe yüksek oranlarda dış ticareti bulduğu ve ülkeler arasında iş birliğinin sürekli olduğu belirlenmiştir.

Dünya nüfusunun hızla artması aslında enerji talebinin yükselmesinin birinci nedenidir ve dünyada bölgelere göre küresel enerji tüketimi de hızla artmaktadır. Nüfusu en fazla olan ülkelere Çin ve Hindistan başta olmak üzere OECD harici Asya ülkelerinde küresel enerji tüketimi düzeyini de hızla artırdığı tespit edilmiştir.

Dünyada artan enerji tüketimine karşılık, bölgelere göre dünya çapında enerji üretimi incelendiğinde, 2021'de Asya-Pasifik (APAC) ülkelerinin enerji üretiminde dünya lideri olduğu görülmüştür. Böylece Türk devletlerinin sahip oldukları enerji kaynaklarıyla, ABD, AB ve diğer Batılı ülkelerin ve enerji piyasasındaki büyük firmaların dikkatini çeken ülkeler oldukları görülmüştür.

Türkiye'nin hedefi, petrol ihtiyacını daha düşük maliyetle karşılayabilmektir. Türk devletleri ile arasındaki hatla Doğu-Batı enerji koridoru haline gelerek jeolojik bir önem kazanmaktadır ve Türk cumhuriyetleri ile ekonomik ilişkilerinin gelişmesinin önemi anlaşılmıştır.

Dünyada Rusya dışında en fazla Avrasya bölgesindeki Türk devletlerinde kendi tüketimlerini karşıladıktan sonra bile artan miktarda doğal kaynaklar bulunduğu ve bu özellikleri nedeniyle dünya enerji piyasasında önemlerinin arttığı belirlenmiştir.

ABD, Çin ve Avrupa Birliği gibi güçlü ekonomilerde de enerji tüketimi üretimlerinden fazladır ve enerji konusunda dışa bağımlıdırlar. Bu nedenlerle hem 2020 pandemi kriziyle başlayan hem de 2022 Rusya-Ukrayna savaşı etkisiyle artan enerji krizinin etkisiyle gelişmiş ekonomilerde de enerji tedariki sorununa yol açıldığı ve enerji fiyatlarında azami yükselişler yaşandığı belirlenmiştir.

Ülkelere göre doğalgaz ve petrol ihracatı konusunda, aslında Türk devletleri önemli yer almaktadır ancak bu ülkelerdeki kaynakların artırılması konusunda alt yapı çalışmalarının desteklenmesi gerektiği ve yatırımların artırılmasına yönelik tedbirlerin artırılmasının gerekliliği ortaya konmuştur.

Hem 2020 pandemi krizi sürecindeki kısıtlamalar ortamında hem de 2022 enerji krizi sürecinde, enerji tedariki konusunda etkilenmeyen ülkeler arasında doğal olarak Türk devletlerinin bulunduğu ortaya konmuştur. Diğer ülkeler açısından ise enerji temini sorunlarının çözümlenmesine yönelik olarak enerjide dışa bağımlılığın azaltılmasının sağlanması gerektiği anlaşılmıştır.

Son olarak, TDT'ye üye olan ülkelerden üst düzey yöneticilerin açıkladığı veya önerdiği gelişmelerin sağlanması sonucunda, istenen ve beklenen başarılı performansın elde edilebileceği öngörülmüştür. Ülkeler arasında iş birliği sayesinde, gelecekte ticaret olanaklarının yaratılacağı, toplumlarının refah düzeylerinin artırılacağı ve geleceğin korunmasına yönelik en başarılı sonuçların alınacağı sonucu ortaya konmuştur. Bu konuda, ülke yönetimlerine büyük sorumluluk düştüğü öngörülmüştür.

Kaynakça

- Aizarani, Jessica. "Energy consumption worldwide from 1990 to 2020, with a forecast until 2050, by region." *Statista*, October 2021. Worldwide. Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.statista.com/statistics/264030/energy-consumption-worldwide-by-region/>.
- Aizarani, Jessica. "Oil production worldwide from 1998 to 2021 (in 1,000 barrels per day)." *Statista*, October 2021. Worldwide. Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.statista.com/statistics/264148/oil-production-worldwide-since-1998/>.
- Çelik, Kenan; Cemalettin Kalaycı. "Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü." *Avrasya Etütleri*, sayı 16 (2000): 105-128.
- DEİK. "Azerbaycan Ekonomi Bakanı Mikayil Cabbarov Açıklaması." *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul.

- Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) Başkanı Nail Olpak Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Kazakistan Ticaret Politikaları Geliştirme Merkezi Genel Müdür Yardımcısı Nurlan, Kulbatyrov Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Kazakistan Ulusal Ekonomi Bakanı Aset Irgaliyev Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi ve Ticaret Bakanı Daniyar Amalgeldiyev Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi Diplomasisi Genel Müdürü Ermek Omuraliev Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Kırgız Cumhuriyeti Ticaret Politikalarının Geliştirilmesi Daire Başkanı Nurlan Cusumaliev Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Özbekistan Başbakan Yardımcısı, Yatırımlar ve Dış Ticaret Bakanı Sardor Umurzakov Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Özbekistan Dış Ticaret ve Yatırımlar Bakanlığı Daire Başkanı Mashrab Mamirov Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Özbekistan Yatırımlar ve Dış Ticaret Bakanlığı Genel Müdürü Oybek Hamraev Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “T.C. Ticaret Bakanlığı Hizmet Ticareti, Yatırımlar ve E-Ticaret Daire Başkanı Çiğdem Koşan Açıklaması.” *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu*, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- DEİK. “Türk Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı M. Rifat Hisarcıkoğlu Açıklaması.” *Türki-*

- ye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı Sonuç Raporu, 11.11.2021, İstanbul, Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.deik.org.tr/uploads/turkic-sonuc-raporu-11-kasim-2021-1.pdf>.
- EIA. “Ülkelerde doğalgaz ve petrol üretim ve tüketimi verileri”, 2023, <https://www.eia.gov.tr>
- EIA. Ülkelerin petrol ve doğalgaz ihracat verileri, 2023, <https://www.eia.gov.tr>
- İbn Haldun Üniversitesi. “Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreteri Bağhdad Amreyev’i Üniversitemizde Ağırladık.” 25.11.2021. Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://www.ihu.edu.tr/tr/turk-devletleri-teskilati-genel-sekreteri-baghdad-amreyev-i-universitemizde-agirladik>.
- İstikbal, Deniz. “Türk Dünyasında Ekonomik İş Birliği”, *Kriter Dergisi* 6, sayı 62 (Kasım 2021).
- Karakaya, Dilek; Fatih Koraş. “Enerji Bağlamında Türkiye-Rusya İlişkileri.” *Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi*, 07.07.2005, Erişim tarihi: 12.11.2023, <https://web.archive.org/web/20060217234834/http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=27&yazi=411>.
- Kocaman, Ömer. “Türk Devletleri Teşkilatı: Stratejik Bir Bakış.” *Kriter Dergisi* 73, 7 (Kasım 2022).
- Pala, Cenk. “21. Yüzyıl Dünya Enerji Dengesinde Petrol ve Doğal Gazın Yeri ve Önemi: Hazar Boru Hatlarının Kesişme Noktasında Türkiye.” *Avrasya Dosyası* 9, sayı 1 (2003).
- Pamir, Necdet. “Kafkaslar ve Hazar Havzasındaki Ülkelerin Enerji Kaynaklarının Türkiye’nin Enerji Güvenliğine Etkileri.” *Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi*, 13.03.2006. Erişim tarihi: 12.11.2023. <https://web.archive.org/web/20070103022803/http://www.asam.org.tr/temp/temp15.pdf>.
- Sariahmetoğlu, Nesrin. “Hazar Petrol Boru Hattının Güzergâhı ve Güvenliği Meselesine Bir Bakış.” *Avrasya Etütleri*, sayı 17 (2000): 67-80.
- Statista. “Power generation worldwide in 2021 with a forecast for 2027”, by region (in terawatt-hours), 2023, <https://www.statista.com/statistics/1360315/energy-production-worldwide-forecast-by-region/>
- Tanrısever, Oktay F. “Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinde Enerji Boyutu.” *Kriter Dergisi* 62, 6 (Kasım 2021).
- Topsakal, İlyas; Alperen Kürşad Zengin. “Türk Devletleri Teşkilatı: Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Çıktılar.” *Kriter Dergisi* 6, sayı 63 (Aralık 2021).
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), “Türkiye ve diğer Türk Devletlerinin Dış Ticaret Düzeyleri,” Erişim tarihi: 11.11. 2023. <https://www.tuik.gov.tr>.
- Zengin, Alperen Kürşad; İlyas Topsakal. “Orta Asya’da Rusya Etkisi: Değişen Dinamikler ve Türkiye,” *Kriter Dergisi* 7, sayı 73 (Kasım 2022).

Extended Abstract

Turkic States and Reflections of the Energy Crisis

In today's energy crisis environment and in the context of meeting future energy needs, the Caspian littoral countries are becoming increasingly important. It is seen that the countries in the region meet their current energy needs and can play an important role in terms of energy security in the future. Therefore, the Turkic states in the region are of great importance in terms of potential oil and natural gas reserves. Kazakhstan is the ninth largest country in the world and is rich in hydrocarbons and precious metals. Azerbaijan is the largest country in the South Caucasus and a major hydrocarbon producer. Turkmenistan has one of the world's largest natural gas reserves. Uzbekistan has the largest population in Central Asia. Also, it has natural gas reserves and precious metals production. Kyrgyzstan is notable for its tourism potential and energy security. Following Russia's war against Ukraine in February 2022, Russia's energy restrictions in response to the sanctions imposed on Russia by Western countries harmed the global economy. Rising energy prices and shortages in energy supply have demonstrated the consequences of external dependence on energy. In this process, strategic cooperation between Turkey and other Turkic states has become increasingly important. Accordingly, the Organization of Turkic States (OST) was established and officially adopted by Kazakhstan, Azerbaijan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkey in November 2022.

The fact that the Turkic states have significant energy resources on a global scale and Türkiye's aim to unite its growing political and economic power with the region are the main reasons that increase the importance of the CSTO. This study aims to analyze the energy economics of Türkiye and other Turkic states while evaluating the natural resources of Turkic states and developing solutions for the future based on the results obtained. This study highlights the energy sector potential of the Turkic states, examines the impact of their cooperation with Türkiye on global energy security, and proposes policy recommendations to enhance this collaboration in the future. It aims to analyze the motivations behind the cooperation agreements between Türkiye and the Turkic states, as well as their current and future impacts. Within the scope of the research, the participation rates of countries with similar cultural and social structures in economic activities, their role in the global energy market, and the policies necessary for their development are analyzed. Descriptive analysis was used as the research method and scientific interpretations were made based on the energy resources analysis. Türkiye's foreign trade data with other Turkic states, along with global energy consumption and production levels, were analyzed. Additionally, total global ener-

gy production and consumption from 2017 to 2021 were compared with countries such as China, Russia, India, Germany, and the Netherlands to assess the Turkic states' contribution to the world economy. As a result of the analysis, it has been determined that Türkiye has strong foreign trade relations, especially with Azerbaijan, and the cooperation between the countries continues continuously. It was emphasized that cooperation between Turkic states should be improved, economic and trade ties should be strengthened and joint action should be taken in international politics. It was stated that the Organization of Turkic States should assume an important role in the changing world order. Due to their energy resources, the Turkic states attracted the attention of the United States, the European Union, other Western countries, and major energy companies. From this perspective, Türkiye's main objective is to meet its oil needs at a lower cost and become a key actor in the East-West energy corridor. Turkic states have large reserves of natural resources outside Russia. The increasing amounts of these resources after consumption contribute positively to the world energy market. In large economies such as the United States, China, and the European Union, energy demand is higher than supply, increasing external dependence. The 2022 energy crisis led to energy supply problems and maximum price increases in developed economies. During the 2022 energy crisis, the Turkic states did not experience a major negative impact on energy supply. Therefore, it is necessary to strengthen cooperation between Türkiye and the Turkic states and develop policies that will find solutions to the energy crisis. The Organization of Turkic States should increase its role in world energy balances and create long-term plans for the effective use of natural resources in the region.

